

Manzar Abdulxayrov

**MATNSHUNOSLIK
VA ADABIY
MANBASHUNOSLIK**

O'quv qo'lanma

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA‘LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK
TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

Manzar Abdulxayrov

**MATNSHUNOSLIK VA ADABIY
MANBASHUNOSLIK**

O‘quv qo‘llanma

**“YASHIL YAPROQ NASHRIYOTI”
TOSHKENT – 2026**

UO‘K: 801.82(075.8)

KBK: 80ya73

A-15

Abdulxayrov, Manzar

“Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik” [Matn]: o‘quv qo‘llanma/
M.Abdulxayrov. – Toshkent: Yashil yaproq nashriyoti, 2026. – 160 b.

Ushbu o‘quv qo‘llanma matnshunoslik va adabiy manbashunoslik fani bo‘yicha oliy ta‘lim muassasalari bakalavriyat bo‘limining milliy guruhlari uchun mo‘ljallangan. Unda qisqacha nazariy ma‘lumotlar bilan birga seminar mashg‘ulotlar bo‘yicha talabalarning og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirish uchun amaliy mashqlar, tahlil va tahrir ishlari bo‘yicha matnlar, test topshiriqlari, mavzular bo‘yicha mustahkamlovchi savollar, dars jarayonida foydalanilgan zamonaviy pedagogik texnologiyalardan namunalar ham berilgan.

O‘quv qo‘llanma filolog mutaxassislar, til va adabiyot o‘qituvchilari, matnshunoslik va adabiy manbashunoslik ixtisosligi bo‘yicha ta‘lim olayotgan magistr, bakalavr talabalariga mo‘ljallangan.

Mas‘ul muharrir:

Shuhrat Sirojiddinov, filologiya fanlari doktori, akademik

Taqrizchilar:

Qosimjon Sodiqov, filologiya fanlari doktori, professor

Qo‘ldosh Pardayev, filologiya fanlari doktori, professor

Ushbu o‘quv qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 252631101-ariza raqami bilan tasdiqlangan 2026-yil 26-martdagi ma‘lumotnomasiga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-5112-2-6

© Abdulxayrov M.X., 2026.

© “Yashil yaproq nashriyoti”, 2026.

SO‘ZBOSHI

Jahon matnshunosligida qo‘lyozma manbalarni qiyosiy tahlil etish, ijodkor ilmiy biografiyasini yaratish, badiiy asar matni tarixini o‘rganish kabi ilmiy muammolar ustida izlanishlar olib borilmoqda. Ular sirasidan dunyo kutubxonalarini bo‘ylab tarqalgan Sharq qo‘lyozmalari, jumladan, turkiy adabiyotning buyuk namoyandalari asarlari manbalarini o‘rganish doirasida katta tajriba, bilim hamda material to‘plandi. Olib borilgan keng ko‘lamli tadqiqotlar matnshunoslikning nazariy asoslari yaratilishiga zamin bo‘lib xizmat qilmoqda.

Istiqlol yillarida xalqimizning o‘tmish madaniy merosini yuzaga chiqarish, buyuk iste’dod sohiblari qoldirgan ulkan ilmiy-ma’naviy, adabiy merosni xalq mulkiga aylantirish sohasida jiddiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Ayniqsa, oxirgi yillarda xalqimizning ko‘p asrlik madaniyati, milliy qadriyatlari bilan bog‘liq manbalarni nashr etish, ulug‘ mutafakkirlarimiz va shoirlarimizning asarlarini bugungi kun o‘quvchisining ehtiyojlarini hisobga olib nashrini amalga oshirish matnshunoslik sohasining diqqat markaziga chiqdi.

O‘zbekistonda adabiyotga bo‘lgan e’tibor o‘laroq, “...matnshunoslik, adabiy manbashunoslik, tilshunoslik, falsafa, madaniyat tarixi sohalarida milliy madaniy merosimizni hali o‘rganilmagan ko‘pgina qatlamlarini ochib berishga yo‘naltirilgan ilmiy tadqiqotlarga alohida e’tibor bilan qarash”¹ davlatimiz siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Shu jihatdan, “Matnshunoslik” fani qadimgi va o‘rta asrlar yozma yodgorliklari matnshunosligi hamda yangi davr asarlari matnshunosligiga bo‘lib o‘rganiladi. Chunki bu ikki yo‘nalish o‘rtasida prinsipial farqlar bor. Qo‘llanmaning bu qismida yangi davr asarlari matnshunosligi haqida emas, O‘rta asr manbalarini tadqiqot obyekti qilib olgan matnshunoslik xususida bahs yuritamiz. Matnshunoslikning umumiy qonuniyatlari, mezonlari va tamoyillari bilan, asosan, adabiy va tarixiy asarlar misolida tanishamiz.

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-2995-sonli qarori. “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ‘ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”/ Xalq so‘zi. – 2017, 25-may.

Qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligining darslik va o‘quv qo‘llanmalarni tayyorlash talablariga muvofiq tuzilgan. Unda “Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik” fani bo‘yicha tasdiqlangan dasturning barcha masalalarini yoritishga harakat qilindi.

“Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik” va “Matnshunoslik nazariyasi asoslari” fanlarining bir-biri bilan uzviy bog‘liqligini hisobga olib, matnshunoslikdagi har bir hodisa, tushuncha va atamalarni izchil, sistemali izohlashga alohida ahamiyat berildi.

Qo‘llanma talabalarda manba, uning turli shakllari, ta‘limotlari, yo‘nalishlari haqida to‘g‘ri ilmiy xulosalar chiqara oladigan, manbashunoslikka kirish sohasini asosli tahlil qila oladigan to‘g‘ri matnshunoslik bilimlarini shakllantiradi.

Matnshunoslik va adabiy manbashunoslikning muhim masalalariga bag‘ishlangan mazkur o‘quv qo‘llanma oliy ta‘lim tizimi talabalariga mo‘ljallangan bo‘lib, Respublika oliy o‘quv yurtlarida “Matnshunoslik”, “Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik asoslari”, “Asliyat va tabdil muammolari” va “Matn va uni talqin qilish tamoyillari” fanlarini o‘qitishda, shuningdek manbashunoslik va xattotlik to‘garaklari, matnshunoslik muassasalari mas’ullari, yosh matnshunoslar uchun qo‘llanma sifatida ham xizmat qilishi mumkin.

Muallifdan

MATNSHUNOSLIK FANINING PREDMETI VA VAZIFALARI

REJA:

1. *Matnshunoslikva adabiy manbashunoslik fanining obykti va predmeti haqida ma'lumot berish*
2. *Fanining maqsadi va vazifalari*
3. *Matn tarixining asosiy tushunchalari*

Tayanch so'zalar: *matnshunoslik, matn tarixi, faksimil, grafika, psixogeneta, psixobiografiya, lingvistik ifoda, qo'lyozma, nusxa, muallif dastxati, matn tanqidi.*

Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik fani asar matni tarixini o'rganadi. Matn ham badiiy asar, ham tarixiy hujjat bo'lishi mumkin. Matn tarixini o'rganish asliyatning mazmuni va shaklini talqin qilish uchun obyektiv shart-sharoitlar yaratadi. Matn tarixi nafaqat badiiy asarlarning, balki turli xil davr manbalarining teranligini ko'zdan kechirish imkonini beradi.

Zamonaviy adabiyotda, birinchi navbatda, matnning muallif qo'lidagi nusxasi ilmiy ahamiyatga ega. Mumtoz adabiyotda nafaqat qo'lyozma asarning yaratilish tarixi, psixogenetikasi bevosita "muallif" psixobiografiyasi bilan bog'liq davri, balki butun keyingi davri ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Odatiy o'quvchining asarni idrok etishi matnga mutlaqo zid hisoblanadi. Muallif o'z asarini yozar ekan, bir xillik va davomiylik taassurotini yaratadi. Darhaqiqat, har bir asar uzoq vaqt davomida, ijodiy izlanishlar va noijodiy tasodiflar natijasida yaratiladi. Turli qatlamlar, qavatlar, asarni bezatish bilan bog'liq noaniq o'zgarishlarning izlari va boshqalar unda namoyon bo'lishi mumkin. O'quvchi asarni idrok etishda muallifga to'liq ishonadi. Muallif o'quvchini "o'zining yakuniy irodasi"ga muvofiq boshqaradi.

Asarni matnshunoslik va adabiy manbashunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilishda matnchi uning tarixini yakuniy matn nuqtai nazaridan ko'rishga harakat qiladi. Matnshunos muallifning niyatiga zid harakat

qiladi, asar matni tarixini tiklaydi, o'quvchi uchun umuman mo'ljallanmagan qoralamalarni o'rganadi. Muallif o'quvchiga o'zining so'nggi matnini xuddi boshidan oxirigacha, ikkilanmasdan, xatolarsiz va niyati o'zgarmasdan yaratilgandek taklif qiladi. Ijodkor ozmi-ko'pmi risoladagidek matn yaratadi va odamlar unga noxolis nuqtai nazardan yondoshishlari, uning qoralamalarini o'qishlarini mo'ljallamaydi. Bularning barchasini matnshunos buzadi. Shu ma'noda, muallifning irodasini buzish ham matnshunosning tadqiqotchi sifatidagi burchidir. Uning asarga yondashuvi muallif kutgan nuqtai nazarga mutlaqo ziddir.

Biroq o'quvchining asar va ilmiy idrokini bunday ajratish doimiy ravishda ikkinchisining foydasiga buziladi. O'quvchining aql-zakovati o'sishi bilan ikkinchisi asarning yaratilish tarixiga tobora ko'proq qiziqish uyg'otadi. Bu qiziqish maktabdan singdiriladi. O'quvchi nafaqat ijodga, balki ijodkorning ijodiga ham qanchalik qiziqqa boshlasa, ijodkor nafaqat o'z o'quvchilariga, balki muxlislariga ham ega bo'ladi. Ijodkor, albatta, unga ishonadigan o'quvchini qidiradi, lekin uning eng g'ayratli muxlisi hali ham bu muallifning irodasini buzgan holda, o'z ishining sirlarini ko'zdan kechiradigan aqlli o'quvchi bo'lib chiqadi.

Adabiyot tarixi o'rganadigan jihatlarning hammasi matn tarixida ham qo'llaniladi, lekin bunda matndagi o'zgarishlarni tushuntirish nuqtai nazariga amal qilinadi. Masalan, matnshunos adabiy qo'lyozmaning g'oyaviy va estetik tomonlarini o'rganishi shart, ammo bu ish matndagi ba'zi o'zgarishlarni tushuntirib beradigan chegaralar doirasida amalga oshirilishi kerak.

Shuning uchun matn tarixini o'rganish qo'lyozmani tarixiy va adabiy o'rganish o'rnini bosa olmaydi va shu bilan birga barcha tarixiy va adabiy ma'lumotlarni deyarli to'liq jalb qilishni talab qiladi.

Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik – bu fan. U, yuqorida aytib o'tganimizdek, mustaqil o'rganish mavzusiga – asarlar matni tarixiga ega. Agar “yordamchi fanlar” atamasi eskirgan deb hisoblanmasa, demak bu yordamchi filologik fan hisoblanadi. U tarixiy qo'lyozmalar matnlari tarixini o'rganganda ham filologik fan bo'lib qoladi.

Matnshunoslikni matnlarni nashr etish texnikasidan ajratish kerak. Faqat mana shunday ajratish matnshunoslikni matnlar tarixini o'rganishni cheklaydigan texnologik tavsiyalardan ozod qilishga qodir.

Bir vaqtlar, matnni nashr etish uchun yaratish masalalari bilan shug'ullangan "matn tanqidi", muayyan ko'plab matnlar bo'lganda, matn tarixining barcha bosqichlari orqali muallifga tegishli asl nusxaga qaytilgan va muallif tirikligi davridagi bir necha matnlar bo'lganda esa yana oldinga – muallif tirikligidagi oxirgi matnga qaytishga zo'r berilgan. Bu individual "to'g'ri" o'qishlarni tanlash yoki "muallifning oxirgi irodasi" tamoyilini mexanik qo'llash orqali amalga oshirilgan. Bu tadqiqotni keskin cheklaydi.

Matn tarixi nashr usullarini aniqlash, matn tahririni tanlash, nashr tizimi va tartibini yaratish va hokazolar uchun xolis material beradi. Har bir matnning tarixi individual va o'ziga xos bo'lganligi sababli, nashr etishning mexanik, mutlaqo monoton texnikasi va tamoyillari bo'lishi mumkin emas. Oldin matnni nashr qilmang va mana shu nashr asosida asar mazmuni tarixini o'rganmang, aksincha dastlab matn tarixini o'rganing va keyin uni nashr qiling.

Darvoqe, zamonaviy adabiyotda ham muharrirlarning bunday "hammuallif"ligi talay holatlarda uchraydi. Biroq barcha holatlarda matnni tushunish uchun quyidagilar muhimdir: bu matnga nisbatan ongli munosabat natijasidir. Qo'lyozmada beixtiyor qilingan xatolar matn tushunchasiga kiritilmagan. Bu matn yaratuvchilarining irodasiga qarshi sodir bo'ladigan matndan tashqari hodisalar. Matnda asar qo'lyozmasining o'ziga xos xususiyatlari, grafika, tipografik yozuv, qo'lyozma chetidagi muallifning rasmlari va boshqalar mavjud emas. Bunday farqni aniqlash juda muhim, chunki "matnni nashr etish" tushunchasi xatolar, qo'lyozma grafikasining xususiyatlari va boshqalarni anglatmaydi. "Matnni nashr etish" va "qo'lyozmalarni nashr etish" tushunchalarini ajratib ko'rsatish kerak. Faksimil nashr qo'lyozmaning matnini emas, faqat qo'lyozmani ko'paytiradi.

Qo'lyozmani o'rganayotganda matnshunos undagi qaysi jihatlar matn bilan bog'liqligini va qo'lyozmaning o'ziga xos xususiyati nimadan iboratligini aniqlashi kerak. Matnni o'rganishda matnshunos

qo‘lyozmaning xususiyatlariga e‘tibor berishga majbur, ammo bu xususiyatlarning aksariyati matnni saqlash, matn tarixining bosqichlari va boshqalar haqida fikr beradi, o‘z holida matn yoki uning bir qismi hisoblanmaydi.

Matnni uzatishda tadqiqotchi matn hodisalarini grafika, imlo hodisalaridan, matnning tasodifiy buzilishlaridan va hokazolardan (tavsiflar, kamchiliklar, takroriy imlolar, beixtiyor qo‘shimchalar) ajratishi kerak. Ko‘pgina hollarda, matn hodisalarini matn bo‘lmagan hodisalardan bunday ajratish matn mutaxassisidan jiddiy lingvistik bilimlarni talab qiladi (masalan, savodsizlik deb ataladigan tilda lingvistik va grafik hodisalar mavjud).

Asar o‘ziga xosligining bunday belgisi qo‘lyozma an‘anasidagi boshqa turdosh qo‘lyozmalarga nisbatan uning matnidagi o‘zgarishlarning mustaqilligidir. Aytaylik, har qanday solnoma qissasi alohida shaklda sodir bo‘lmaydi va faqat butun solnoma bilan birga o‘zgaradi. Uning matni bizga qanchalik to‘liq va “mazmunli” ko‘rinmasin, uni alohida asar sifatida tan olish mumkin emas. Zamonaviy davrda asarning ta’rifi oddiyroq – uning matnning qolgan qismidan ajratilishi tipografik vositalar, barqaror sarlavha va boshqalar bilan ta’kidlanadi.

Matn nuqtai nazaridan asarni bitta g‘oya (mazmunan ham, shaklda ham) bilan birlashtirilgan va bir butun sifatida o‘zgarib turadigan matn deb atash kerak. Men ikkinchisini (umuman o‘zgarishni) matnchi uchun eng muhimi sifatida ta’kidlayman, bu bizga matn butunligi o‘tmishda maxsus asar sifatida amalga oshirilganiga ishonishimizga imkon beradi.

Ko‘rinib turibdiki, ish, uning birligi turli darajadagi jadallik bilan ifodalanishi mumkinligini tan olish kerak. Bundan tashqari, asarlar bir-biri bilan turli yo‘llar bilan aloqador bo‘ladi, o‘zaro birikadi va katta asarlarga birlashadi. Zamonaviy adabiyotda asar sifatida nimani tan olish kerakligi haqidagi savol murakkab asarlarning tarkibi, turkumlashish haqidagi savol bilan bevosita bog‘liqdir. Qadimgi matnlarda asarlarning maxsus “sintaksisini” qayd etish mumkin: asarlar “bo‘ysunuvchi” bo‘lishi, “bo‘ysunuvchilar” va “kompozitsiyalar” ni

tashkil qilishi, “uyushmalar” (ular tayanadigan motiv uyushma vazifasini o‘taydi) yordamida bog‘lanishi mumkin va hokazo.

Asarning mustaqillik darajasi umuman uning o‘zgarishi darajasi bilan belgilanadi. Matnshunos agar asar hech qachon mustaqil rivojlanmagan bo‘lsa, asar matni tarixini o‘rganishga haqli emas. Matnshunos, agar birinchisining mustaqilligi har qanday tarzda ikkinchisi bilan cheklangan bo‘lsa, asar matni tarixini kattaroq asarning bir qismi sifatida o‘rganishi kerak. Matnshunos, agar u qo‘lyozma an‘analarida turdosh asarlardan butunlay mustaqil bo‘lsa, asar, uning matni tarixi bilan cheklanishi mumkin.

“Asar” tushunchasi nisbiydir. Amalda, matn tarixchisi uchun faqat asar matnning ushbu tarixiga ega bo‘lganda, u yoki bu darajada boshqa matnlardan mustaqil bo‘lsa, o‘ziga xos “matn taqdiri” – o‘z nashrlari, matn turlari, parchalar mavjud bo‘lganda kerak bo‘ladi.

Matn amaliyotida qo‘lyozmalarda birlashtirilgan ikki xil manba bitta asar sifatida tan olinishi va aksincha, qo‘lyozmalarda tasodifan ajratilgan bitta manba ikkita asar sifatida tan olinishi odatiy hol emas. Asarning tasodifan saqlanib qolgan qismini ajralmas yozma yodgorlik sifatida tan olish holatlari tez-tez uchraydi. Ushbu holatlarning barchasida matnning harakati asarni eng ishonchli tarzda belgilaydi; asarning chegaralari uning o‘zgaruvchanligi chegaralaridir.

Savol va topshiriqlar:

- 1. Fanning maqsad va vazifalarini qisqacha ifodalab bering.*
- 2. Matnshunoslik va adabiy manbashunoslikning asosiy uslubiy prinsiplari nimalardan iborat?*
- 3. Matnchi qo‘lyozmaning obyektiv belgilarini topishda ko‘proq nimalarga ahamiyat berishi kerak?*
- 4. Qo‘lyozmaning o‘ziga xos xususiyatlari.*

ISLOM VA YOZUV

REJA:

1. *Eski o'zbek yozuvining o'ziga xos xususiyatlari*
2. *Qo'lyozma matnlar va ularning umumiy belgilari*
3. *Navoiy asarlarini transkripsiya qilish*

Tayanch so'zlar: *yozuv, qo'lyozma, islom dini, kotib, xat turlari, transliteratsiya, nasriy bayon.*

So'nggi yillarda matnshunoslik va adabiy manbashunoslik fanining amaliy ahamiyati tobora ortib bormoqda. Ma'lumki, har bir fanning amaliy ahamiyati, uning taraqqiyoti insoniyat ehtiyojlarini qay darajada qondirishi bilan belgilanadi. Qadimgi davrlardan boshlab, matnshunoslik insoniyat tarixida yozuvni yaratish, o'qitish, boshqa tillarni tushunish kabi amaliy ehtiyojlarni qondirish uchun xizmat qilib kelgan. Yozuvning rivojlanishi bilan matnshunoslik fanining amaliy ahamiyatiga bo'lgan ehtiyoj yanada oshib boradi: qo'lyozmani o'qish, mumtoz matn zamiridagi ma'noni anglash, qo'yozma asliyatini tabdil qilish masalalari kabi. Xususan, aloqa sohasida texnik vositalarning jadal rivojlanishi matnshunoslik fanining amaliy qo'llanish doirasini tobora kengaytirmoqda. Qo'lyozma matnlarni zamonaviy yozuvga ko'chirish va ularni ilmiy jihatdan tahlil qilish, matnni izohlash va sharhlash kabi masalalar keyingi paytda juda rivojlanib bormoqda. Matnshunoslik fanining yangi metodlari yordamida matnni o'rganish, xususan, mumtoz asarlarni o'qish va o'rgatishda yangi-yangi yutuqlarga erishilmoqda, turli xildagi izohli lug'atlarni tuzish metodikasi takomillashtirilmoqda.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, hozirgi matnshunoslik turli lingvistik maktab va oqimlardan iborat. Bularning matnga qanday yondashishi va tahlil metodikasining turlicha bo'lishidan qat'i nazar, mumtoz va hozirgi zamon matnshunosligini uch asosiy tarmoqqa bo'lish mumkin: ekstralingvistika, intralingvistika, komparativistika. Bularning birinchisi mumtoz asarlar matnshunosligi, ikkinchisi hozirgi zamon matnshunosligi, uchinchisi qiyosiy-tarixiy matnshunoslik deb ham yuritiladi. Har uch yo'nalishda ham yozuv tarixi taraqqiyoti muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Quyida ularni qismlarga bo'lib o'rganamiz.

Islom dini va arab yozuvining Markaziy Osiyo hududiga kirib kelishi bilan birga matnshunoslik va adabiy manbashunoslikning muayyan ilmiy-me'yoriy asoslari ham shakllana boshladi. Islom madaniyatida kitob va yozma merosga bo'lgan e'tibor nihoyatda yuqori bo'lib, matn yaratish va uni rasmiylashtirishning aniq qoidalari vujudga keldi. Jumladan, asarlarning kirish qismida basmala, hamd, na't, bag'ishlov kabi tarkibiy unsurlarni keltirish an'anaga aylandi. Asar oxirida esa xatm ul-kitob (tammam), yozilgan sana va kotib nomini qayd etish majburiy hisoblanib, bu holat qo'lyozma nusxaning ishonchliligini ta'minlash hamda kotibning mehnatini huquqiy jihatdan e'tirof etish vositasi sifatida qaraldi.

O'rta Osiyoda hadis ilmi va tafsir maktablarining taraqqiy etishi matnshunoslik va manbashunoslik rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Muhaddislar hadislarni sanad va mazmuniga ko'ra sahih, hasan, zaif va boshqa turlarga ajratib o'rgandilar, mufasssirlar esa Qur'oni Karimni sharhlash, fiqh, aqida va ijmo' bilan bog'liq masalalarni tizimli tarzda yoritdilar. Bu jarayon natijasida diniy-ilmiy matnlarni tuzish, tartiblash va ko'chirishga oid barqaror an'analar yuzaga keldi.

Ayrim diniy asarlar to'liq ko'chirilgan bo'lsa, ba'zilar boblar yoki juzvlarga ajratilgan holda nusxalandi. Ko'pincha muayyan boblar mustaqil matn sifatida majmualarga kiritilgan, ayrim hollarda esa asarlar ixchamlashtirib ko'chirilgan.

Allomalarning asarlariga yozilgan sharhlar sonining ortishi qo'lyozma nusxalar matn tuzilishida ham muhim o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Jumladan, bir jildda ikki matn joylashtirish – asosiy matnni markaziy qismda, sharh yoki izohlarni esa hoshiyada berish usuli keng qo'llanila boshlandi. Asarlarni sharhlari bilan birga ko'chirish barqaror an'anaga aylandi. Natijada bir matnning bir necha shaklda nusxalanishi, ayrim hollarda esa turli nomlar bilan tarqalishi holatlari kuzatildi.

Matnshunoslik taraqqiyoti tarixini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bu davrlarda yig'ma matnlar, juzv yoki bo'laklar holdagi alohida nusxalar, shuningdek, sharhli matnlar keng tarqalgan edi. Ushbu jarayonlar o'zbek matnshunosligida muayyan ilmiy-amaliy prinsiplarning shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Turkiy tillar rivojiga juda katta hissa qo'shgan tilshunos olim Mahmud Koshg'ariy “Devonu lug'otit turk” asarini yaratishda eng qadimgi

manbalarga tayandi. U turli yozma va og‘zaki manbalarni to‘plab, ularni o‘rganish va tavsiflash orqali qomusiy asariga kiritdi. Asarda jamlangan xalq og‘zaki ijodi namunalari, jumladan, Alp Er To‘nga marsiyasi, “Oltin qon” rivoyati hamda ayrim shaxslar va joylar bilan bog‘liq afsonalar asar yozilgan davrdan bir necha asrlar oldin shakllangan bo‘lib, ularning ko‘pi besh-olti asrlik tarixga ega.

Mazkur davrlarda yashab, ijod qilgan ko‘plab mutafakkir adiblar matn tuzish va uni tartibga solish masalasining nihoyatda muhim ekanligini chuqur anglaganlar. Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Koshg‘ariy kabi qomusiy olimlarning ilmiy faoliyatida bu holat yaqqol ko‘zga tashlanadi. Xususan, Forobiyning “Xattotlik haqida kitob” (“Kitob fi san’at at-kitobat”) asarida yozuv turlari, xattotlik madaniyati va matnni to‘g‘ri rasmiylashtirish masalalariga alohida e‘tibor qaratilgan.

O‘zbek matnshunosligi va manbashunosligining tadrijiy taraqqiyoti uzoq tarixiy jarayon bo‘lib, uning dastlabki sodda ko‘rinishlarini qadimgi turkiy bitiklar bilan bog‘liq manbalarda uchratish mumkin. Matnni tiklash, uni tahrir qilish kabi tadqiq usullarining eramizning ilk asrlaridayoq amalda qo‘llangani yozma matnga bo‘lgan jiddiy munosabat mavjud bo‘lganidan dalolat beradi. Turk buddaviylari orasida kitob tuzish ishlarining yo‘lga qo‘yilgani, Kultigin bitiktoshida uchraydigan “bädiz” va “bädizchi” atamalarining naqqoshlik va o‘ymakorlik bilan birga matnni toshga bituvchi kotib ma’nosini anglatishi ham yozma madaniyatning rivojlanganini ko‘rsatadi.

Sharq mumtoz adabiyotida harflarga ramziy va badiiy ma’no yuklash muhim poetik usullardan biri hisoblanadi. Shoirlar harflar shakli orqali badiiy tasvirni kuchaytirib, she’rning estetik ta’sirini oshirishga intilganlar. Ayniqsa, she’riyatda arab alifbosidagi har bir harf shaklidan inson qiyofasi, xulq-atvori yoki ruhiy holatini ifodalash shoir mahoratining belgisi sifatida baholangan. Masalan, *alif* harfi to‘g‘rilik, yoshlik va tik qomat timsoli bo‘lsa, *dol* harfi qarilik va bukilgan qadni ifodalovchi ramz sifatida talqin qilingan. Shoirlar yangi badiiy tasvir vositalari va shakllarni yaratishda, ulardan o‘rinli foydalanishda o‘zaro ijodiy musobaqada bo‘lganlar. Sharq mumtoz adabiyotida keng tarqalgan *iyhom*, *tarse’*, *tajohuli orifona*, *mubolag‘a*, *lozimi malzum*, *tardi aks* kabi ko‘plab badiiy

san'atlar bilan bir qatorda harf shakllaridan ham samarali foydalanilgan. Bu orqali she'ning jozibadorligini oshirish, tasavvur va tafakkur uyg'unligini ta'minlash maqsad qilingan. Harflar vositasida badiiy tasavvur uyg'otishning bir necha asosiy usullari mavjud bo'lib, ular *tashbeh, muvashshah, chiston, muammo, hurufi dalolat va ta'rix* kabi poetik shakllarda namoyon bo'ladi. Ushbu usullar mumtoz she'riyatda ma'no qatlamlarini chuqurlashtirish va badiiy ifodani boyitishda muhim o'rin tutadi.

“Alisher Navoiy Farhod ismini tashkil etuvchi harflar orqali uning qismati va hayot yo'lini ramziy tarzda ifodalaydi. Harflarga bunday mazmuniy yuk berish Sharq poetikasida *hurufi dalolat* deb ataladi”.

Sobiq Ittifoq davrida Alisher Navoiy asarlari nafaqat adabiyotshunoslik, balki tilshunoslik nuqtai nazaridan ham noto'g'ri talqin qilinib kelindi. Masalan, shoir asarlaridagi unlilar **ä, ö, i, i, ы, ə** belgilari bilan yozildi. Bilib-bilmay bu belgilarga asoslanib qanchadan-qancha tadqiqotlar yaratildi. Holbuki, o'sha davrlarda shoirning tilshunoslikka oid “Muhokamat ul-lug'atayn” asari biror-bir rus yoki xorij olimlari tomonidan o'rganilmagan edi. Navoiy ma'lumotlari XV asrga kelib **a:, i:, u:, o:, e:** unlilarida ba'zi so'zlarni hisobga olmaganda, *cho'ziqlik* belgisi o'z fonologik ahamiyati, ya'ni ma'no ajratish xususiyatini yo'qotganligini ko'rsatadi. Bu tarz shuni anglatadiki, cho'ziq unlilar ham oddiy unlilar qatorida bo'lib qolganligidan dalolatdir. Demak, bu hol ulug' shoir asarlarini **a, i, u, o', e,** belgilari bilan yozish zarurligini ko'rsatadi. Ana o'shanda Navoiy asarlari xalq tiliga yaqinlashadi va bu Navoiy asarlarini o'zlashtiruvchi yoshlarga qiyinchilik tug'dirmaydi. Eng asosiysi, tilshunoslikning *til oldi, til orqa, old qator, orqa qator* singari sun'iy atamalaridan xoli bo'ladilar. Shu o'rinda shuni aytish joizki, *til oldi, til orqa* atamaları ruscha *peredneyazichniy, zadneyazichniy* atamalarining to'g'ridan-to'g'ri tarjimasidir. Ko'rinadiki, ular soxta atamalardir. Axir “hech bir o'zbek *til oldi* demaydi, *til uchi* deydi: *Tilingni uchi bilan qara, shirinmi, achchiqmi?* Til orqa deganda nima tushuniladi? Tilning orqasi bormi? Tilning tagi bor. Validolni tilning tagiga qo'y, deymiz. Tilning

orqasiga qo‘y demaymiz-ku! Xullas, o‘zbek tilida tilning oldi ham, orqasi ham yo‘q. *Binobarin, til oldi unlilari ham, til orqa unlilari ham yo‘q*”².

Mustaqillikka erishganimizdan so‘ng Navoiy asarlarini o‘zi yozib qoldirgan ma’lumotlar asosida o‘rganish imkoniyati paydo bo‘ldi. Ayrim olimlarimizning tinimsiz zahmatlari bilan shoirning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari ilk bor munosib tabdil qilindi va unga sharhlar yozildi. Bu borada zahmatkash matnshunos olim, filologiya fanlari doktori, professor Qosimjon Sodiqovning xizmatlari kattadir: “Navoiy asarlarida singarmonizm (tovushlar uyg‘unligi) “emir qonun” sifatida amal qilgan. Bu narsa eski o‘zbek adabiy tilining tovushlar tizimini anglashga ham imkon beradi. Masalan, muallif keltirgan misollarda “yo‘g‘on” o‘zak-negizli so‘zlarga masdar ko‘rsatkichining -maq varianti qo‘shiladi: quruqşamaq, aldamaq, qïstamaq, yalïnmaq singari; «ingichka» talaffuzli so‘zlarga esa -māk varianti qo‘shiladi: igirmāk, indāmāk, sūrkanmāk, örtānmāk kabi. Ko‘rinadiki, Navoiy asarlari tilida, qolaversa, eski o‘zbek adabiy tilida orqa qator, “yo‘g‘on” [a] bilan old qator, “ingichka” [ä]ning har ikkovi mustaqil fonemalar sifatida amal qilgan”³. Albatta, o‘sha til oldi va til orqa yoki singarmonizm masalalari boshqa olimlar tahlilida ham ko‘tarilgan: “Etimologik qalin turkiy **a** bilan ingichka talaffuzli til oldi keng **a** ziddiyat qonuniga ko‘ra bir so‘zning tarkibida qo‘llanmaydi. Lablangan til o‘rta qalin **o**‘ fonemasi ziddiyat qonuniga ko‘ra lablangan til oldi o‘rta keng **ö** tovushi bir so‘zning tarkibida yondosh kelmaydi.

Ko‘rsatilgan yozma manbalarda, hozirgi turkiy tillarda, o‘zbek tilining singarmonizmli shevalarida til orqa tor “u”, til oldi qator “y” tovushlari bir so‘zning tarkibida falsafiy qonunga ko‘ra bir-birini siqib chiqaradi.

Qadimgi turkiy yozma manbalarda, hozirgi turkiy tillarda o‘zbek tilining singarmonizmli shevalarida til orqa qator tor “i” (“ы”), til oldi qator ingichka tor “i” unlilari bir so‘zning tarkibida bir-biri bilan chiqishmaydi.

Qadimgi turkiy yozma obidalarda, eski turkiy yozma manbalarda til oldi qator o‘rta-keng “e” tovushi turkiy so‘zlarning birinchi pozitsiyasida

² Умаров Э. Сингармонизм – ассимиляциянинг бир тури//Тил ва адабиёт таълими. – Т., 2009. -№ 7. – Б.86.

³ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн/Қ.Содиқов сўз боши. Изохлар ва табдил муаллифи. – Т.: Akademyashr, 2017. – Б. 9–12.

uchraydi. Hozirgi Turkiya turkchasida hamda hozirgi qozoq turkchasida “e” unlisi barcha pozitsiyalarda iste’mol etilmoqda.

XX asrning boshlarida analogiya qonuniga ko‘ra o‘zbek tiliga o‘zlashgan ochiq keng “o” unlisi qalin-ingichka turkiy so‘zlarda iste’mol qilinmoqda.

Qadimgi turkiy yozma obidalarda, to‘qqiz-o‘g‘uzlar yozma obidalarida, o‘zbek tilining singarmonizmli shevalarida, qardosh turkiy tillarda hamda o‘zbek adabiy tilida ingichka talaffuzli turkiy so‘zlar tarkibida undosh tovushlar qalin, yo‘g‘on hamda ingichka talaffuzga egadir.

Har qaysi qalin-yo‘g‘on undosh ingichka-yumshoq undoshlar bilan ziddiyat qonuniga ko‘ra bir turkiy so‘zning tarkibida kelishi mumkin emas”⁴. Yoki bunga yana boshqa bir iqtibos keltirish ham mumkin: “O‘zbek tili unlilari esa cho‘ziqlik va qisqalik xususiyatiga ega emas. Eski o‘zbek tilida singarmonizm qonuni amalda bo‘lib, unli tovushlar tanglay uyg‘unligiga ko‘ra orqa qator (qattiq) va oldingi qator (yumshoq) unlilarga ajraladi. O‘zbekcha so‘zlarning o‘rtasida va oxirida kelgan orqa qator [a] unlisi uchun ham, oldingi qator [ä] unlisi uchun ham alif qo‘llanaveradi. Masalan:

باش bash, ياش yash, قان qan”⁵. Bularning barchasida ko‘tarilgan ilmiy muammolar bir xil, mantiqan olganda, to‘g‘ri. Ammo, shuni ham unutmasligimiz kerakki, sobiq mafkura birvarakayiga alifbomizni uch marotaba o‘zgartirganligi kamlik qilganday, o‘zbek tilimiz uchun begona bo‘lgan *til oldi-til orqa, qattqlik-yumshoqlik, singarmonizm* atamalarini tilimizga tiqishtirdi. Aslida, turkiyshunoslikka doir biror-bir ilmiy ishda *singarmonizmning* qoidasi qayd etilmagan. Uning qanday lingivistik hodisa ekanligi izohlanmagan. Faqat manbalarda, xususan, tilshunos olim N.K.Dmitriyev so‘zning asosi va qo‘shimcha tarkibidagi unlilar uyg‘unligi deb ta’rif beriladi⁶. Ya’ni u assimilyasiyaning bir turi ekanligi qayd etiladi. Keyinchalik tilshunos olim akademik Sh. Shoabdurahmonov ham bu fikrni tasdiqlaydi. Ya’ni olim “Progressiv assimilyatsiya hodisasiga singarmonizm ham taalluqlidir”, deydi ⁷. Balki bu fikrlar

⁴ Махмудов Қ. Тилимизнинг қонунлари алифбомиз такомилі гаровидир. – Т., 2011. – Б. 6.

⁵ Шуқуров Ш. Алиф ва унинг вазифалари//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1990. -№ 5. – Б.19.

⁶ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.-Л., 1948. – С.38.

⁷ Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Т., 1978. – Б.122.

munozaralidir. Lekin mumtoz asarlar tili bo'yicha ana shunday bir-biriga qarama-qarshi fikr-mulohazalarning paydo bo'lishi ham tabiiy bir holdir. Bular vaqti soati bilan birlashib yagona transkripsiya qonuniyatlarini yaratilishiga asos bo'ladi.

Umuman, "Hozirgacha Navoiy tiliga oid matnlarni, umuman eski o'zbek tiliga oid manbalarni transkripsiya qilishning yagona prinsiplari ishlab chiqilmagan. Hatto eski turk tiliga mansub bo'lgan adabiy yodgorliklarni transkripsiya qilishda turkologlar orasida yakdillik yo'q. Buning natijasida ushbu mavzuga olimlar turlicha yondashib kelmoqdalar"⁸. Demak, mumtoz asarlar matnini transkripsiya qilishdan oldin transkripsiya belgilari maxsus hay'at a'zolari tomonidan tasdiqlanishi lozim. Qolaversa, Navoiy asarlari matni bo'yicha qabul qilinadigan transkripsion belgilarni imkon qadar soddalashtirish bugungi davr taqozosidir. Shuningdek, Navoiy asarlari tilidagi unlilar masalasini ham qayta ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Bu boradagi ayrim ilmiy tadqiqotlarda bir qadar mufassallik va aniqlik ko'zga tashlanadi. Masalan, bu xususda zahmatkash tilshunos olim, filologiya fanlari doktori, professor Ergash Umarov Navoiy asarlaridagi unli va undoshlarni o'rganib, unlilar uzun-qisqalik bilan farq qilishini ko'rsatadi (10 ta unli): "a: - a, i: -i, u: -u, o': -o', e: -e. Undoshlar 31 ta bo'lgan. 1. ب – be; 2. ت – te; 3. ث – se; 4-5. ج – jim (j va ch); 6. ح – he; 7. خ – xe; 8. د – dol; 9. ذ – zol; 10. ر – re; 11. ز – ze; 12. س – sin; 13. ش – shin; 14. ص – sod; 15. ض – zod; 16. ط – to; 17. ظ – zo; 18. ع – ayn; 19. غ – g'ayn; 20. ف – fe; 21. ق – qof; 22-23-24. ك – kof (k, g va ng); 25. ل – lom; 26. م – mim; 27. ن – nun; 28. ه – he; 29. ی – y; 30. و – v; 31. پ – pe"⁹.

Xulosa qilib aytganda, shoir asarlari tilidagi transkripsiya va transliteratsiya belgilari masalasi aslida alohida tadqiqot obyektidir. Yuqorida qayd etib o'tganimizdek, bu masala maxsus ilmiy hay'at tomonidan qabul qilinishi maqsadga muvofiqdir. Qolaversa, o'tmishda Navoiy asarlariga bag'ishlab tuzilgan lug'at manbalarning har biri fonetik jihatdan maxsus tadqiqot obyekti bo'lishi lozim va ularning ilmiy xulosalariga asoslanib transkripsiya masalasini uzil-kesil hal qilish maqsadga muvofiqdir. Ayni ma'noda Mirzo Mahdixon Astrobodyning Navoiy asarlariga bag'ishlab tuzilgan "Turkcha-forscha" ("Sanglox") lug'atida o'ziga xos transliteratsiya qoidalariga amal qilinishi diqqatga molikdir:

⁸ Бердақ Юсуф. Навоий тили луғати. – Т.: Шарқ, 2018. – Б. 8.

⁹ Умаров Э. Алишер Навоий унли ва ундошлар ҳақида. – Т., 2017. – Б. 30.

اول شوخ كه ميدان سارى كوركانكا سالور تيغ
كورماسكا سالور يتسا نوایی سارى عمدا.
*Ol şûx ki meydan sarı görgaşa salur tiğ,
Görmaska salur yetsa Nəvâi sari əmdâ¹⁰.*

Yoki:

بی کنه قانیمنی توکتی عشق ایمدی نی آسیغ
کیلسالار فرهاد ایله مجنون آنکا بیلدورکالی.
*Bi günəh qanımnı tökti ‘eşq imdi ni asığ,
Kilsalar Fərhâd ilə Məcnun aña bildürkalı¹¹.*

Ushbu transliteratsiya filologiya fanlari doktori, professor Aftondil Erkinovning “Alisher Navoiy: Oqquyunli muxlislar devoni” kitobida qo‘llangan transliteratsiyaga o‘xshaydi. Ammo bu boradagi keyingi kuzatishlarimizda ham shu holni ko‘rish mumkin:

نوایی آنکلا كه باب وفا یاذیلمایدور
اگر فصوص دورور گر نصوص یوقسا فکوک.

*Nəvai anla ki bâb-i vafâ yazılmaydr,
Əgər Fusûs durdur, gər Nusûs, yoqsa Fukûk¹².*

نوایی قایسی تیل بیرله سنینک حمدینک بیان قیلسون
تیکان جنت گلی وصفین قیلوردا گنگ ایرور گویا.

*Nəvai qaysı til birlə səniñ həmdin bəyan qılsun,
Tikan cənnət güli vəsfın qılurda qong irür gûya¹³.*

Savol va topshiriqlar:

1. *Islom manbalarini ta'riflab bering.*
2. *Yozuvning maqsad va vazifalarini aniq ifodalab bering.*
3. *Navoiy asarlarini qanday transkripsiya qilish mumkin?*
4. *Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik sohasida faoliyat yuritishning asosiy shartlari nimalardan iborat?*

¹⁰ Mirzâ Mehdî Han Asterâbâdî. Senglağ (Alişir Nevâyînin eserlerinin sözlüğü)/Önsöz, İnceleme, Metin: Prof. Dr. Hüseyin Düzgün (Hosein Mohammadzadeh Sedigh) Cilt 1. – Tebriz: “Ahtar Yayinevi”, 2016. – S.36.

¹¹ O‘sha asar. – B.762.

¹² Mirzâ Mehdî Han Asterâbâdî. Tezyil (Alişir Nevâyînin eserlerinin farsça və arabça sözlüğü)/Önsöz, İnceleme, Metin: Prof. Dr. Hüseyin Düzgün (Hosein Mohammadzadeh Sedigh) – Tahran: “Bünyod shukuhi”, 2016. – S.229.

¹³ Mirzâ Mehdî Han Asterâbâdî. Tezyil (Alişir Nevâyînin eserlerinin farsça və arabça sözlüğü)/Önsöz, İnceleme, Metin: Prof. Dr. Hüseyin Düzgün (Hosein Mohammadzadeh Sedigh) – Tahran: “Bünyod shukuhi”, 2016. – S.249.

XAT TURLARI

REJA:

1. *Hirotda matnshunoslik maktabi*
2. *Yangi nusxalar yaratish yo'lida*
3. *Yangi yozuv turlarining yuzaga kelishi*

Tayanch so'zalar: *eski o'zbek yozuvi, matnshunoslik, matn, manba, yozma yodgorliklar, arxeografiya, xatnavis, xatti devoniy.*

Hirotda, ayniqsa Shohrux hukmronligi davridan (XIV asr oxiri – XV asr boshlaridan) boshlab ilm-fan va madaniyatga bo'lgan e'tibor yanada kuchaydi. Bu davrda shaharning boy madaniy hayoti Hirotda doimiy bo'lganining butun Sharq mamlakatlariga yoyilishiga sabab bo'ldi. Shohrux, uning rafiqasi Gavharshodbegim hamda o'g'li Boysung'ur Mirzo ilm-fan va madaniyat homiysi sifatida keng tanildi. Temuriylar xonadonining ilm, adabiyot va san'at ahliga ko'rsatgan yuksak e'tibori va saxovatidan xabardor bo'lgan olimlar, shoirlar, musiqachilar va me'morlar turli hududlardan Hirotda kelib jam bo'la boshladilar. Natijada Hirotda o'z davrida katta ilmiy va madaniy markazga aylandi.

Ulus ma'naviyati uchun muhim bo'lgan asarlarga bo'lgan e'tibor kuchaydi: yangi asarlar yaratildi, mavjudlari tarjima qilindi, qo'lyozma nusxalari ko'paytirildi. Ma'naviy merosga bo'lgan bunday yuksak e'tiborning shakllanishida Amir Temurning nabirasi, Shohrux Mirzoning o'g'illari – Samarqand hukmdori Ulug'bek va Sheroz hukmdori Ibrohim Sultondan keyingi uchinchi o'g'li Boysung'ur Mirzo (1397–1434)ning xizmatlari alohida o'rin tutadi. Hirotda matnshunoslik maktabining yuksalishi va taraqqiyotini Boysung'ur Mirzoning fidokorona faoliyatisiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Saroy muhitida puxta tarbiya olgan Boysung'ur Mirzo 17 yoshidan boshlab Mozandaron, Astrobod va Jurjon viloyatlariga hokim etib tayinlandi (1414). Shohrux Mirzo katta o'g'li Ulug'bek bilan faxrlangani kabi, Boysung'ur Mirzoni ham alohida e'zozlagan. 1416-yilda Boysung'ur Mirzo Hirotda qaytib, otasining saroyida vazirlik lavozimini egalladi va davlat boshqaruvi ishlarida faol ishtirok etishni boshladi. 1420-yil dekabridan 1421-yil mayigacha bo'lgan davrda Pekinga Shohrux va Ulug'bek

tomonidan yuborilgan elchilar tarkibida Boysung'ur Mirzoga qarashli elchilar ham qatnashdi. Ushbu safarda ishtirok etgan G'iyosiddin Naqqoshning kundaliklari o'z davrida Xitoy haqida yozilgan eng mufassal va mashhur asarlardan biri sifatida e'tirof etilgan bo'lib, bu holat yosh shahzodaning ilmi va iste'dodli kishilarni o'z atrofiga jamlay olganini ko'rsatadi. Mirzo Ulug'bek ilmi nujum va handasada o'z zamonasida yetakchi bo'lganidek, Boysung'ur Mirzo she'riyat va xattotlik sohalarida o'z davrining eng mashhur arboblardan biri sanalgan. Forsiy adabiyotga bo'lgan chuqur mehr tufayli u Amir Xusrav she'rlarini to'plash, shuningdek, Firdavsiy, Sa'diy, Nizomiy kabi buyuk adiblar asarlarini keng targ'ib qilishda katta jonbozlik ko'rsatdi. Mashhur tarixchi olim V. V. Bartold Boysung'ur Mirzoni Shohruxning o'g'illari orasida forsiy adabiyotni eng mukammal bilgan shaxs sifatida baholagan.

Yosh Boysung'ur Mirzo saroyda vazirlik vazifalarini ado etish bilan bir qatorda, ilmga bo'lgan chuqur qiziqishi tufayli kitob va yozma merosga alohida e'tibor qaratdi. U saroyning Humoyun kutubxonasidagi kitoblar fondini sezilarli darajada boyitib, uning huzurida maxsus kitobat jamoasini tashkil etdi. Zamondosh tarixchilarning ma'lumotlariga ko'ra, mazkur jamoa qariyb qirq nafar kishidan iborat bo'lib, ular orasida mashhur xattotlar, naqqosh va musavvirlar, sahhof hamda muzahhiblar faoliyat yuritgan. Bu tashabbus Shohrux Mirzo va Gavharshodbegim tomonidan to'liq qo'llab-quvvatlangan. Shohruxning o'zi ham Mavloni Ma'ruf kabi mohir xattotlarni Sherozdan Hirotga taklif etib, Humoyun kutubxonasida qo'lyozma asarlarni ko'chirish ishlariga jalb qilgan. Sulton Boysung'ur Mirzo kutubxonasida faoliyat olib borgan xattotlar va kitobat ustalari qo'lyozma kitoblarning kolofonlarida alohida hurmat bilan tilga olingani bilan ham e'tiborlidir.

Ulardan biri – Ahmad Rumiylarning ilm-fazilat sohiblari bilan suhbatlashishga moyil bo'lgan, bunday ilmiy muloqotlar esa ko'pincha kitob va yozma meros masalalariga borib taqalgan. Boysung'ur Mirzo kutubxonasida faoliyat yuritgan xattot va mirzolar orasida Hoji Maqsud ham alohida shuhrat qozongan bo'lib, u turli qalamlar (xat turlari)da mahorati bilan tanilgan. Shuningdek, Sulton Boysung'ur Mirzo kitobat jamoasiga mansub yana bir mashhur xattot – Shams Boysunqoriy bo'lib, shoirlar o'z devonlarini uning qo'li bilan yoqutona xatda ko'chirishni afzal

bilganlar. Sulton Boysung‘ur Mirzoning bu xattotga bo‘lgan ehtiromi yuksak bo‘lgani manbalarda qayd etiladi¹⁴.

Boysung‘ur Mirzo kitobat va matnshunoslik sohasida sidqidildan faoliyat olib bordi. U 1420-yilda Eron Ozarbayjoniga, 1431-yilda esa Astrobodga hokim etib tayinlangan bo‘lsa-da, bu yo‘nalishdagi ilmiy va madaniy ishlarini to‘xtatmadi. Uning bevosita sa‘y-harakati va rahnamoligi bilan 1425–1426-yillarda “Shohnoma” asarining qariyb qirqga yaqin qo‘lyozma nusxalari o‘zaro muqoyasa qilinib, mukammal bir nusxa yaratildi. Hozirgi ilmiy mezonlar bilan aytganda, bu nusxa “Shohnoma”ning tanqidiy matni hisoblanadi. Mazkur nusxa yuksak badiiy did bilan bezatilib, nafis miniatyuralar bilan ziynatlangan bo‘lib, uning bir nusxasi hozirda Tehron muzeyida saqlanmoqda. Keyingi asrlarda ko‘chirilgan qo‘lyozmalar ushbu nusxaning “Shohnoma”ning yangi nusxalarini yaratish va turli tillarga tarjima qilishda eng ishonchli manba sifatida qabul qilinganini tasdiqlaydi. Tadqiqotchilarning fikricha, tarixda mashhur bo‘lgan turkiy tarjimalardan biri – 1781-yilda amalga oshirilgan Xomushiy tarjimasi ham aynan shu nusxa asosida tayyorlangan.

Mazkur ma‘lumotlardan ko‘rinadiki, Boysung‘ur Mirzo rahbarligidagi kitobat guruhi qo‘lyozma asarlarni ko‘chirish jarayonida iloji boricha muallif zamoniga yaqin, ishonchli nusxalarni tanlashga intilgan. Bu holat ularning matn tanlash va matnni tiklash borasida muayyan ilmiy yondashuvga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Shuningdek, Boysung‘ur Mirzoning buyrug‘i bilan “Faraj ba‘da shiddat” asarining tarjimasi hamda “Nusxat ul-arvoh” kabi kitoblar ko‘chirilgani haqida ham manbalarda ma‘lumotlar uchraydi.

Bu davrda yuzaga kelgan Boysung‘ur Mirzo yoki uning guruhi qalamiga mansub kitoblar juda ko‘p mamlakatlarga yoyildi va ularning ko‘pchiligini hozirgi paytda ko‘pgina Sharq mamlakatlari qo‘lyozma fondlarida (Istambul, Tehron va b.) uchratish mumkin.

Bu davrda ilmiy hamda adabiy-madaniy merosga bo‘lgan yuksak e‘tibor arab yozuvi va xattotlik san‘ati rivojiga ham kuchli ta‘sir ko‘rsatdi. Tarixda *nasta‘liq xatining shakllanishi, ravnaq topishi va keng shuhrat qozonishi* bevosita Hirot matnshunoslik maktabi faoliyati bilan bog‘liqdir. Ma‘lumki, nasta‘liq xati nasx xati asosida vujudga kelgan bo‘lib, dastlab

¹⁴ Хайрат ул-аброр. “Ёкутнинг ҳуснихати ва ҳурмати”ҳикояти. Ҳамса, 299 б.

nasx harflarini kichraytirish va ixchamlashtirish yo‘li bilan shakllana boshlagan. XIV asrda bu yozuv “ingichka xat” nomi bilan tanilgan bo‘lsa, XV asrga kelib u isloh qilinib, qat’iy me’yoriy shaklga ega bo‘ldi.

Nasta’liq xatida ijod qilgan ilk mashhur xattot Temuriylar davri husnixat san’atining faxri hisoblangan *Mir Ali Tabriziy* bo‘lib, u ushbu xatning ixtirochisi (voze’i) sifatida tanilgan va “*Qiblat ul-kuttob*” – “kotiblar peshvosi” degan sharaflı laqab bilan shuhrat qozongan. Bu davrda devonlar, risolalar va rasmiy maktublar asosan ta’liq xatida ko‘chirilgan bo‘lsa-da, Mir Ali Tabriziy ta’liq xatiga nasx unsurlarini qo‘shib, yangi yozuv turini yaratdi. Shu bois uning xati “*nasxi ta’liq*” nomi bilan mashhur bo‘ldi. Ushbu yozuv turi xattotlar orasida tez tarqalib, Mir Ali Tabriziyning shogirdlari safi tobora kengaydi. Uning shogirdlari orasida o‘g‘li *Mir Abdullo*, shuningdek, Shohrux Mirzo davrida xushxatlikda nom chiqargan *Mavlono Ja’far* va kitobat, insho hamda tahrir san’atida tengi yo‘q kotib sifatida tanilgan *Mirabulhay* bor edi. Mirabulhay Sulton Abu Sa’id zamonida inshonavislik vazifasini bajargan. Shuningdek, Mir Ali Tabriziyning kuyovi *Amir Muhammad Badriddin* ham uning e’tibor va hurmatiga sazovor bo‘lgan.

Keyingi davrlarda Sulton Husayn Boyqaro saroyida faoliyat yuritgan *Mir Ali Hiraviy* va *Mullo Ja’far Tabriziylar* ham nasta’liq xatida katta shuhrat qozondilar. Ular bu yozuv turini yanada takomillashtirdilar. Boyqaro saroyida *Sulton Muhammad* va *Sulton Ali Mashhadiylar* esa nasta’liq xatini mukammal darajaga yetkazdilar.

Temuriy shahzodalar ham kitobat va xattotlik san’atida faol ishtirok etganlar. Xususan, xattotlikka alohida mehr qo‘ygan *Boysung‘ur Mirzo* ko‘plab asarlarni shaxsan ko‘chirgan, shuningdek, Mashhadda onasi *Gavharshodbegim* nomi bilan qurilgan masjid devorlariga suls xatida kitobalar bitgan. Bu yozuvlarning ayrim namunalari hozirgacha saqlanib qolgan. Uning akasi *Mirzo Ibrohim* (1431-yilda vafot etgan) ham olti xil xatda tengsiz xattot bo‘lib, mashhur Yoqut uslubiga taqlid qilgan va hatto undan o‘zib ketgan, degan baholarga sazovor bo‘lgan. U bitgan ayrim yozuvlar Sherozdagi qadimiy binolarda hozir ham uchraydi. Keyinchalik *Shoh Farib Mirzo* hamda Sulton Husayn Boyqaroning o‘g‘li *Badiuzzamon* ham xattotlik bilan shug‘ullangani manbalarda qayd etilgan.

Shohrux davrida saroyda asos solingan va XV asr davomida katta shuhrat qozongan *Hiroat matnshunoslik maktabi* hamda bu maktabda fidokorona mehnat qilgan allomalarning sa'y-harakatlari tufayli adabiy-madaniy merosga bo'lgan e'tibor nihoyatda kuchaydi. Mavjud asarlar yig'ildi, nusxalari ko'paytirildi, tarjimalar qilindi, yangi asarlar yaratildi, miniatyura san'ati yuksak darajada rivojlandi. Eng muhimi, xat turlari takomillashib, nasta'liq xati yuzaga kelib, keng tarqaldi. Natijada ko'plab qo'lyozma nusxalar silsilasi uzilmasdan keyingi avlodlarga yetib keldi.

Alisher Navoiy ijodiy faoliyatidan xabar beruvchi XV asrga oid qo'lyozma manbalarda ulug' shoirning o'zi ham ajoyib xattot bo'lganligi hamda xattotlarga ustozlik qilganligi haqida ko'plab ma'lumotlar uchraydi.

Shoirning lirik merosidan tashqari uning "Muhokamat ul-lug'atayn", "Mahbub ul-qulub", "Xamsat ul-mutahayyirin" kabi ma'rifiy-ilmiy asarlarida matnshunoslik masalalariga oid fikrlarni uchratish mumkin. Navoiyning bu sohadagi faoliyatida yarq etib ko'zga tashlanadigan muhim jihat bir asarni ko'chirilayotganda uning originalligini saqlashga, g'oyaviy va badiiy mazmuniga putur yetkazmaslikka bo'lgan harakatdir.

Alisher Navoiy asarlari matnshunosligi va manbashunosligi masalasi uzoq tarixga ega bo'lib, shoir yashagan davrga borib taqaladi. Bizga ilmiy-akademik uslubdagi, XX asrda shakllangan matnshunoslik va manbashunoslik sohasi muhim. Chunki u Navoiy asarlari matnlarini tadqiq etish va turli nashrlarini amalga oshirishda adabiyotshunoslik fani uchun katta foyda keltiradi.

2010–2020-yillar davomida Navoiy devonlarining shoir hayotligi davrida ko'chirilgan bir necha qo'lyozmalari aniqlandi (topildi emas!). Ular haqida maqolalar nashr qilindi. Ayni maqolada shu qo'lyozmalar haqida umumiy va bir joyda (maqolada) ma'lumot beramiz.

2010-yilgacha Alisher Navoiy devonlari qo'lyozmalari va ularning shoir tirikligi paytida ko'chirilgan nusxalari tadqiqi bo'yicha bir qator ishlar amalga oshirilgan.

2010–2020-yillar mobaynida Alisher Navoiy devonlari yoki she'riy majmualarining uning hayotligi paytida ko'chirilgan qo'lyozmalaridan bir nechtasini aniqlandi:

1. Alisher Navoiy. Oqquyunli muxlislar devoni. 876/1471-yil, Sheroz. Kotibi – Abdurahim Xorazmiy. Saqlanish joyi – Qohira, Misr Milliy

kutubxonasi, Inv № Lit. Turc. 682¹⁵. Qo‘lyozma hajmi 200 x 130 mm bo‘lib, 67 varaqdan iborat; 2 ta miniatyuraga ega. Ayni devonda 229 ta she‘r mavjud. Bundan tashqari “Oqquyunli muxlislar devoni” “Ilk devon”dan keyingi, Alisher Navoiy she‘rlarining ixlosmandlar tomonidan tuzilgan ikkinchi to‘plami (devoni)dir. Ayni devon matni joriy yozuvga o‘girilib, 2020-yil Toshkentda nashr etildi¹⁶.

2. Alisher Navoiy. Sulton Ya‘qub saylanmasi. 885/1480–81-yil ko‘chirilish joyi – Tabriz (ehtimol). Kotibi – Abdurahim Xorazmiy-al-Ya‘qubiy. Saqlanish joyi – noma‘lum shaxsiy kolleksiya¹⁷. Qo‘lyozmada Navoiydan 12 ta she‘riy parcha bor.

Ushbu qo‘lyozmalarga doir ma‘lumotlar quyidagi xulosalarga olib keladi: 1) Alisher Navoiy she‘riy majmualarining turli, masalan, xorijiy fondlardagi qo‘lyozmalari shoir ijodiy laboratoriyasini tadqiq etish uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda; 2) Alisher Navoiy o‘zi tomonidan tuzilmagan, hayotligi davrida uning ijodi ixlosmandlari tomonidan tartib berilgan “Ilk devon”i bizga ma‘lum edi. Endilikda “Oqqo‘yunli muxlislar devoni” (1471-y.) va “Sulton Ya‘qub saylanmasi”ning (885/1480-81-y.) aniqlanishi Navoiy ijodiga bo‘lgan qiziqish doirasini kengaytirdi va unga boshqa – Oqqo‘yunlilar saltanatidagi munosabatni ko‘rsatadi; 3) ko‘rib o‘tilgan qo‘lyozmalar Navoiy devonlari manbahunosligi bo‘yicha yangi tadqiqot va xulosalar uchun yo‘l ochadi.

Mana shu ta‘kidlardan ma‘lum bo‘ladiki, o‘zbek matnshunosligining ayni shu davrlarida nusxa ko‘chirish jarayonida bitta qo‘lyozma bilan cheklanmasdan, bir necha qo‘lyozmalar qiyosiy tekshirib ko‘rilgan. Aks holda, kotiblar ko‘chirilayotgan nusxada tushirib qoldirilgan yoki qo‘shib yozilgan joylarni aniqlash imkoniga ega bo‘lmasdilar.

Shu davrlarga xos yana bir jihat matn shakllari yangi turlarining ishlab chiqilishida ko‘rinadi. Kotiblar shoir asarlarini ixlos bilan kitobat qilish jarayonida o‘zlari ham ilhomlanib original to‘plam-majmualar tuzganlar. Masalan, insho san‘atiga doir qo‘llanmalarda, xatlar

¹⁵ Айни қўлёзмага оид тадқиқотлар: Эркинов А. “Навоийнинг мухлислари томонидан тузилган яна бир девони” // Ўзбек тили ва адабиёти. 2012, № 1. –Б.10-18; 2016, № 1. –Б.19-25; Эркинов А. “Хиротдан Шероз томон: Алишер Навоий шеърятининг Окқуюнлилар мухотида кўчирилган ноёб қўлёмаси (876/1471 йил)” // ‘Alī Shīr Navā’ī. Dīvān of the Aq qoyunlu Admirers (1471). A.Erkinov (ed.). Токуо: ILCAA, 2015. С.27–43.

¹⁶ Алишер Навоий. Окқўюнли мухлислар девони. Нашрга тайёрловчилар А.Эркинов, Р. Жабборов.–Т.: Шарк, 2020, 90 б.

¹⁷ Эркинов А., Жабборов Р. “Навоий шеърлари “Султон Яъқуб сайланмаси”да” // “Алишер Навоий ва XXI аср” мавзуйдаги халқаро илмий-назарий анжумани материаллари. –Т., 2019. –Б.36– 41.

to'plamlarida matnlarni tuzishda ishlatiladigan qonun-qoidalar, xattotlarga ko'rsatmalar va turli namunalar keltirilgan.

Temuriylar davrida ilm-fan, madaniyat bilan birga qo'lyozma nusxalarga bo'lgan munosabatlar jiddiy ravishda kuchaydi. Temuriyzodalarning sa'y-harakatlari matnshunoslik an'alarining sezilarli rivojlanishiga olib keldi. Alisher Navoiy kotiblardan muallif matnlarini buzmaslik, o'zicha o'zgartirmaslik, uning originalligini saqlash, g'oyaviy va badiiy mazmuniga putur yetkazmaslik, bilimdonlik bilan ko'chirishni talab qilgan. Navoiy asarlarini ko'chirish an'anasi xattot va kotiblarni davrning sinchkov matnshunoslariga aylantirgani ularning nusxa ko'chirish jarayonida bitta qo'lyozma bilan cheklanmasdan, bir necha qo'lyozmani qiyosiy tekshirib ko'rganliklari, insho san'atiga doir qo'llanmalarda, xatlar to'plamlarida matnlarni tuzishda ishlatiladigan qonun-qoidalar, xattotlarga ko'rsatmalar va turli namunalarni keltirganliklari bilan tasdiqlanadi.

Savol va topshiriqlar:

- 1. "Boysung'ur muqaddimasi" bilan mashhur bo'lgan asar?*
- 2. Xattotlik maktabini shakllanishida Hirot matnshunoslik maktabining o'rni.*
- 3. Navoiyning xat haqidagi qarashlariga izoh bering?*
- 4. Keyingi yillarda Navoiyning qanday devonlari borligi aniqlandi?*

YIL HISOBI

REJA:

1. *Hijriy va oy yiliga asoslangan taqvim hisobi*
2. *Hijriy sanani milodiy sanaga aylantirish usuli*
3. *Milodiy sanani hijriy sanaga aylantirish usuli*

Tayanch soʻzalar: *hijriy, milodiy, yil hisobi, yer, quyosh, oy, vaqt, muddat, taʼrix moddasi, hijriy qamariy, kabisa yili, yil oylari.*

Hijriy va qamariy yil hisobi. Oy Yer atrofida aylanish jarayonida Quyosh nuri bilan yoritilish darajasi oʻzgarib boradi. Shu sababli Oy Yerda turli fazalarda – yangi oy, yarim oy, toʻlin oy va kamayuvchi oy holatlarida koʻrinadi. Oyning ushbu koʻrinishlari insoniyat tafakkurida qadimdan muhim ahamiyat kasb etgan. Xalqimiz tilida uchraydigan “uch kunlik oydek”, “toʻlin oydek”, “oy yuzli” kabi iboralar ham aynan Oy fazalarining estetik va ramziy idroki bilan bogʻliq. Yangi Oy koʻringan payt oy boshi deb ataladi. Bir oy boshi bilan keyingi oy boshi orasidagi astronomik vaqt 29 sutka 12 soat 44 daqiqa 3,8 soniyaga teng. Shu bois oyga asoslangan hisobda bir yil 12 oydan iborat boʻlib, uning umumiy davomiyligi 354 kunni tashkil etadi (baʼzi yillarda 355 kun). Ana shu Oy harakatiga asoslangan yil hisobi qamariy yil deb ataladi. Musulmon xalqlari orasida qamariy yil vaqt oʻlchovining asosiy shakli sifatida qabul qilingan boʻlib, u hijriy qamariy yil nomi bilan tanilgan.

Hijriy yil hisobi va uning tarixiy asoslari. “Hijriy” atamasi islom tarixidagi eng muhim voqea – Paygʻambar Muhammad (s.a.v.)ning Makkadan Madinaga hijrat qilishi bilan bogʻliq. Bu tarixiy hodisa 622-yil 16-iyul sanasiga toʻgʻri keladi. Aynan shu sana musulmon yil hisobining boshlanish nuqtasi sifatida qabul qilingan. Biroq hijriy yil hisobi Paygʻambarimiz hayotlik chogʻlarida rasmiy taqvim sifatida joriy etilmagan. U xalifa Umar ibn al-Xattob davrida, hijratdan 16 yil oʻtib, yaʼni 638-yilda davlat miqyosida rasman joriy etilgan. Shundan soʻng barcha hujjatlar, farmonlar, bitimlar va qoʻlyozmalarda sanalar hijriy yil bilan qayd etila boshlagan.

Hijriy yil hisobining joriy etilishi islom madaniyatida:

- 1) tarixiy voqealarni aniqlash;
- 2) hujjatlarni rasmiylashtirish;
- 3) diniy marosimlarni belgilash uchun muhim asos bo'lib xizmat qilgan;
- 4) Milodiy (shamsiy) yil hisobi bilan farqi.

Xristian dunyosida esa *milodiy yil hisobi* amal qiladi. Bu hisob Iso payg'ambarning tug'ilishi bilan bog'liq bo'lib, Yerning *Quyosh atrofida aylanishiga* asoslanadi. Yer Quyosh atrofini taxminan *365 kun 6 soatda* bir marta aylanib chiqadi.

Shu asosda:

- a) oddiy yil – *365 kun*;
- b) kabisa yili – *366 kun* deb belgilanadi.

Hijriy qamariy yil *milodiy yildan 11 kun qisqa* bo'lgani sababli, hijriy taqvimdagi sanalar milodiy taqvimda har yili oldinga siljib boradi. Natijada:

- 1) Ramazon;
- 2) Hayit;
- 3) Mavlud;
- 4) Haj.

Shu kabi diniy marosimlar har yili milodiy taqvimda *11 kun oldinroq* keladi.

32 yil davomida hijriy qamariy yil milodiy yildan *363 kun*, ya'ni deyarli *bir yil* orqada qoladi. Shu bois ilmiy adabiyotlarda *33 hijriy yil ≈ 32 milodiy yil* degan nisbat qabul qilingan.

Hijriy shamsiy yil hisobi. Hijriy qamariy yil bilan bir qatorda hijriy shamsiy yil hisobi ham mavjud. Bu yil hisobi:

- Markaziy Osiyo;
- Oрта Osiyo;
- Turon.

Ana shu mintaqa larida rasmiy amal qiladi. Ilgari Turkiyada ham shu tizim qo'llangan.

Hijriy shamsiy yil:

- 1) Quyosh harakatiga asoslanadi;
- 2) 21-mart (Navro‘z)dan boshlanadi;
- 3) milodiy yildan faqat *boshlanish sanasi* bilan farq qiladi.

Shu sababli hijriy shamsiy yilni milodiy yilga aylantirish juda oson:

- 1) Hijriy shamsiy + **622** = Milodiy yil;
- 2) Milodiy – **622** = Hijriy shamsiy yil.

Hijriydan milodiy yilni aniqlash (amaliy usul). Hijriy qamariy sanani milodiy yilga aylantirishda quyidagi formula qo‘llanadi:

$$M = H - (H : 33) + 622$$

Bu usul ayniqsa:

- 1) qo‘lyozma kolofonlarini o‘qishda;
- 2) tarixiy hujjatlarni sanalashda;
- 3) ta’rix san’atini tahlil qilishda keng qo‘llanadi.

Misol:

$$H = 876$$

$$876 : 33 = 26$$

$$876 - 26 = 850$$

$$850 + 622 = \mathbf{1472}$$

Milodiy sanani hijriyga aylantirish. Milodiy yilni hijriy qamariy yilga aylantirish formulasi:

$$H \approx (M - 622) + ((M - 622) : 32)$$

Bu hisob taxminiy bo‘lib, aniq sana va oylarni belgilash uchun hijriy oylar ketma-ketligini bilish zarur.

Hijriy yil oylari va ularning ahamiyati. Hijriy yil 12 oydan iborat bo‘lib, har bir oy Oy fazalariga bog‘liq. Qulaylik uchun oylar navbatma-navbat 29 va 30 kun qilib belgilangan.

Hijriy oylar:

Muharram

1. Safar
2. Rabi‘ ul-avval
3. Rabi‘ us-soniy
4. Jumod ul-avval
5. Jumod ul-oxir
6. Rajab
7. Sha‘bon
8. Ramazon
9. Shavvol
10. Zulqa‘da
11. Zulhijja

Hijriy oylarni bilish:

- 1) qo‘lyozma sanalarini aniqlash;
- 2) tarixiy voqealarni to‘g‘ri joylashtirish;
- 3) diniy marosimlarni tushunish;
- 4) uchun nihoyatda muhimdir.

Hijriy va qamariy yil hisoblari nafaqat diniy-amaliy ahamiyatga, balki *matnshunoslik*, *tarixshunoslik* va *manbashunoslik* uchun ham muhim ilmiy vosita hisoblanadi. Qo‘lyozmalarni o‘rganishda sana va oylarni to‘g‘ri aniqlash matnning tarixiy qiymatini belgilashda asosiy omillardan biridir.

Savol va topshiriqlar:

1. *Hijriy yil hisobini ta‘riflab bering.*
2. *Yil hisobining maqsad va vazifalarini aniq ifodalab bering.*
3. *Milodiy yil hisobini ta‘riflab bering?*
4. *Hijriy yil oylari tartibini aniqlang?*

ISLOM TA'SIRIDA SHAKLLANGAN SAN'AT TURLARI

REJA:

Kitobat san'atining shakllanishi

Xattot va uning ish qurollari

Lavvohning vazifalari

Musavvirning kitobatdagi o'rni

Sahhof va kitobni muqovalash jarayoni

Tayanch so'z va iboralar: izoh, xatti nasx, xatti nasta'liq, xatti suls, xatti rayhoni, kitobat san'ati, mistar, unvon, muqova, xattot, lavvoh, musavvir, sahhof.

Kitobat san'ati tarixi. Islom madaniyati, ayniqsa O'rta Osiyo hududida yozma matnlarni kitob shakliga keltirish jarayoni oddiy amaliy ehtiyoj doirasidan chiqib, asta-sekin yuksak badiiy va madaniy hodisa – kitobat san'ati darajasiga ko'tarildi. Bu hududda qo'lyozma kitob faqat axborot manbai emas, balki estetik, ma'naviy va ramziy qiymatga ega bo'lgan noyob san'at asari sifatida qaraldi. Xattotlik, lavvohlik, musavvirlik va sahhoflik kabi kasblarning bir kitob yaratish jarayonida uyg'unlashuvi Sharq kitobat an'anasining muhim xususiyatlaridan biridir. A. Murodovning "O'rta Osiyo xattotlik san'ati tarixidan" nomli ilmiy tadqiqotida musulmon kitobat texnikasining shakllanishi, rivoji va badiiy-me'yoriy tamoyillari atroflicha yoritilgan. Tadqiqotda qayd etilishicha, qo'lyozma kitoblar tuzilishi matn turiga qarab aniq qoidalarga asoslangan. Jumladan, nasriy matnlar asosan gorizontaal yo'nalishda, bir-biriga mutanosib va parallel satrlar shaklida bitilgan. Bunday joylashuv matnning o'qilishini osonlashtirish, mazmuni ravon idrok etishga xizmat qilgan. She'riy asarlar esa ko'pincha 10–20 qatorli ustunlar tarzida joylashtirilib, sahifa markazida yoki muayyan kompozitsion tartibda berilgan. Ushbu ustunlar atrofni hoshiyalar o'rab turar, hoshiyalar esa turli naqsh va ranglar bilan bezatilgan. Bu holat she'riy matnning badiiy qimmatini yanada oshirish, uni alohida e'tibor markaziga chiqarish maqsadida amalga oshirilgan. Qo'lyozma kitob sahifalarining bezagi ham alohida ahamiyat kasb etgan. Ba'zi sahifalarda geometrik shakllar, bodom yoki noksimon

ramkalar, idish-tovoq, tumor, qush va hayvon tasvirlari ishlangan. Matn bunday shakllarning ichiga yoki ularning atrofiga joylashtirilgan bo‘lib, bu usul matn va tasvir o‘rtasida ramziy bog‘liqlik hosil qilgan. Masalan, tumor shakli matnni muqaddas va himoyalangan mazmun sifatida talqin qilishga ishora qilgan bo‘lsa, qush tasviri erkinlik, ruhiy parvoz yoki ilohiy ilhom ramzi sifatida qabul qilingan. Shu tariqa, qo‘lyozma kitoblarda matn, bezak va tasvir o‘zaro uyg‘unlashgan yaxlit badiiy tizimni tashkil etgan. Kitobat jarayonida sahifaning har bir qismi – satrlar joylashuvi, hoshiyalar, ranglar tanlovi, tasvirlar shakli – puxta o‘ylangan va muayyan estetik-me‘yoriy tamoyillarga asoslangan. Bu holat O‘rta Osiyoda kitobat san‘ati nafaqat yozuv madaniyati, balki umumiy badiiy tafakkur taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlanganini ko‘rsatadi.

Sahifa matni zarhal, qora yoki boshqa rangli chiziqlar bilan hoshiyalanib, hoshiyalarga izoh, sharh yoki qaydlar bitilgan. Ayrim hollarda hoshiyalarga boshqa mustaqil asarlar bitilgan.

Eski o‘zbek yozuvidagi mumtoz asarlarda matn o‘ng tomondan so‘l tomonga yoki tepadan pastga yo‘nalgan. Qo‘lyozma asar odatda 10–12 varaqdan iborat daftarlar – juzlardan tuzilgan. XIV asrdan boshlab varaqlarga poygir belgisi, XVIII–XIX asrlardan esa sahifa raqamlari qo‘yila boshlandi.

Kitoblar kitob, jild, bob, fasl, maqola kabi tarkibiy qismlarga bo‘lingan. Har bir bo‘lim maxsus bezak – lavh bilan ajratilgan, nomlar esa qizil yoki zarhal siyoh bilan yozilgan. Har qanday qo‘lyozma “Bismillohir rohmanir rohim” jumlasini bilan boshlanib, undan keyin hamd va na‘t keltirilgan. Asarning nomi va muallif ismi birinchi varaqning old yoki orqa sahifasida, ba‘zan esa asar oxiridagi kolofon (ta‘rix) qismida yozilgan. Ba‘zan muqovada ham asar nomi qayd etilgan.

Sahifaning bosh qismi shams – quyoshsimon naqsh bilan bezatilgan bo‘lib, u asar yoki buyurtmachining nomini bildirgan. G‘arbiy kitobatlardagi “eks-libris” bilan ma‘nodosh bu belgi kitob egasini ifodalagan.

Tinish belgilari o‘rnida uchburchak yulduzchalar yoki rangli doirachalar ishlatilgan. Arab yozuvida qisqa unlilar maxsus belgi orqali ko‘rsatilganligi sababli matn ixcham joylashtirilgan. Shu bois bir jildga katta hajmdagi asarlar sig‘gan.

Xattot faoliyati va ish qurollari. Xattot – kitobat jarayonining eng muhim ijrochisi. U, eng avvalo, sifatli qog‘oz tanlashga alohida e‘tibor qaratgan. XV asrda qo‘lyozma kitob tayyorlashda qog‘ozning sifati matnning uzoq saqlanishi va yozuvning aniqligi uchun muhim omil hisoblangan. Bu davrda eng nafis va pishiq qog‘ozlar Samarqand va Buxoro shaharlarida ishlab chiqarilib, Sharq mamlakatlarida yuqori baholangan. Samarqand va Buxoro qog‘ozlari silliqliqi, mustahkamligi hamda siyohni bir tekis singdirish xususiyati bilan ajralib turgan va shu bois qo‘lyozma kitobatida keng qo‘llanilgan.

Ipak va kanopdan tayyorlangan, silliq va mustahkam bu qog‘ozlar “nimkatoniy” deb atalgan. Xattot siyohni dovot (siyohdon)da ipak los orqali qalamga singdirgan. Chiziqlarni tekis tushirish uchun mistar – ipak ip tortilgan qalin karton ishlatilgan. U qog‘oz tagiga qo‘yilib, ip izi qog‘ozda chiziq vazifasini bajargan. Buyurtmachi bilan muzokara asosan xattot bilan olib borilgan. U sahifa tartibi, xat turi, ustunlar soni, miniatyuralar uchun joy ajratish kabi jihatlarni belgilagan. She‘riy matnlar ikki yoki to‘rt ustunli, ba‘zan romb, doira yoki zina shaklida joylashtirilgan.

Xattotlar nasx, nasta‘liq, suls, rayhoni, shikasta, muhaqqaq, tavqi‘ va riqo‘ xat turlarini mukammal bilganlar. Nasx odatda Qur‘on va hadislar uchun, nasta‘liq – adabiy asarlar uchun, suls esa sarlavha va boblar uchun ishlatilgan.

3. Musavvir faoliyati. Musavvir (rassom) – qo‘lyozmani badiiy bezash bilan shug‘ullangan san‘atkor. U miniatyura (mo‘jaz surat)larni yaratgan. Tasvirlar odatda kitob mazmuniga muvofiq ishlangan. Mo‘jaz suratlarda bir sathlilik, soyasizlik, shartli ifoda ustun bo‘lgan.

XIV–XV asrlarda Samarqand va Buxoroda miniatyura san‘ati yuksalgan. Ustod Gung, Jahongir Buxoriy, Xoja Abdulhay, Shamsiddin, Pir Ahmad Bog‘ishamoliy, Junaid Naqqosh kabi rassomlar shu maktab asoschilaridir. XV asr o‘rtalarida esa Hirot miniatyura maktabi shakllandi.

Behzod o‘z asarlarida xalq hayoti, mehnat jarayonlari, shahar manzaralarini real tarzda aks ettirgan. Ilmiy asarlardagi tasvirlar esa amaliy maqsadga xizmat qilgan: tibbiyot, botanika, kimyo asarlarida asbob-uskunalar, o‘simlik va hayvon tasvirlari keltirilgan. Masalan, Zayniddin Attorning “Ixtiyoroti bade‘iy” kitobida 601 ta rasm mavjud.

4. Lavvoh faoliyati. Lavvoh – kitob sahifalarini bezash, hoshiyalarni chizish va sahifalarni birlashtirish bilan shug‘ullangan san’atkor. U matn atrofini rangli chiziqlar bilan o‘rab, hoshiyalarga naqshlar chizgan. Hoshiyalar islamiy, girih yoki hayvon tasvirlari bilan bezatilgan. Oltin eritmasi – hal bilan ishlangan naqshlar kitobga o‘ziga xos jilo bergan. Lavvoh bezaklari nafaqat estetik, balki mazmuniy vazifani ham bajargan – o‘quvchining ruhiy holatini yengillashtirgan, matnni yaxshiroq idrok etishga yordam bergan.

5. Sahhof faoliyati. Qo‘lyozmani yakunlovchi ustasi – sahhof bo‘lib, u varaqlarni yig‘ib, tikib, muqovaga joylashtirgan. Muqova kitobni namlik va shikastlanishdan himoya qilgan. Dastlab yog‘och, keyinchalik papyemashe, charm va kartondan tayyorlangan. XIV asr oxiridan boshlab karton keng qo‘llanilgan. Muqovalar ko‘pincha o‘yma, zarhal yoki islamiy naqshlar bilan bezatilgan. Bunday asarlar o‘z davrining haqiqiy badiiy durdonalari hisoblangan.

Asosiy tushunchalar:

Matn – kitobning asosiy qismi.

Unvon – birinchi sahifaning yuqori qismidagi bezakli yozuv.

Lavh – har bir asar boshida joylashgan badiiy bezak.

Poygir – sahifalar ketma-ketligini ko‘rsatadigan so‘z.

Kolofon – kotib nomi, sana va izohlar bitilgan yakuniy uchburchak shaklli yozuv.

Savol va topshiriqlar:

Kitobat san’atining tarkibiy qismlari haqida ma’lumot to‘plang.

Xattotning asosiy ish qurollari haqida ma’lumot bering.

Lavvoh faoliyatining bosqichlarini tushuntiring.

Musavvir faoliyati qaysi turdagi asarlarda muhim o‘rin tutadi?

Sahhof faoliyati necha bosqichdan iborat?

XV-XX ASRLAR O‘ZBEK MATNSHUNOSLIGI

REJA:

1. XV–XX asrlar o‘zbek matnshunosligining o‘ziga xos xususiyati
2. Matn ko‘chirishning yangi bosqichi
3. XIX asrda Movaraunnahr adabiy hayotidagi o‘zgarishlar

Tayanch so‘zalar: *kotib, o‘zbek matnshunosligi, matnshunoslik, muallif matni, diniy, kalom, tasavvufiy, didaktik, yozma yodgorlik, toshbosma.*

XV–XX asrlar o‘zbek matnshunosligi tarixini kuzatar ekanmiz, kotiblarning ko‘chirilayotgan asarning ishonchli, qadimiy nusxasini tanlashga yoki manbaning yig‘ma matnini yaratishga intilganliklarini ko‘ramiz. Shu davrlarda yaratilgan ko‘plab matnlarning debochalarida muallifning “turli aniq manbalardan terib to‘pladim” qabilidagi e‘tiroflari yo‘qolib borayotgan asarlarning yangi variantlarini yaratib, asar umrini uzaytirishga bo‘lgan harakatlaridan darak beradi. Bunday asarlar sirasiga diniy, kalom, tasavvufiy, didaktik asarlar bilan birga adabiy, tarixiy-tazkiraviy xarakterdagi asarlar kiradi. Shular qatorida Alisher Navoiy asarlarini majmualar holida ko‘chirish ham davrning eng mashhur zotlari diqqat-e‘tiborida bo‘lgan. Shu bilan birga, qo‘lyozmalarning har xil saviyadagi kotiblar tomonidan ko‘chirilishi, ayrim xattotlarning e‘tiborsizligi, ba‘zi kotiblarning baytlarni o‘qiy olmasligi yoki ba‘zi baytlarni ataylab tushirib yoki o‘zgartirib yozilishi natijasida asar muallif tahriridan uzoqlasha borgan. Bu hol qo‘lyozmalar qancha ko‘chirilsa, shuncha ortib borgan. Bu davrda yaratilgan yuzlab qo‘lyozmalarda aks etgan xatoliklar, muallif matnini buzish hollari, saktaliklar havaskor yoki xattotlik kasbini egallash yo‘lidagi ilk mashqlar natijasida ham ro‘y berganligini nazardan qochirmasligimiz kerak. So‘zsiz, matnshunoslikda kotiblar tomonidan asliyatdagi so‘zlarni bilib-bilmay o‘zgartirilishi nuqson hisoblanadi. Ayrim adabiyotshunoslar, jumladan, A.Rustamovning fikricha, muallif davrida ko‘chirilgan qo‘lyozmalar matnidagi o‘zgarishlarni kotib qilganmi, muallifmi, aniqlash juda qiyin. Olim shunday misolga e‘tiborni qaratadi:

“Navoiyning “Hayrat ul-abror” asarining hamd bobida shunday baytlar bor:

*Mintaqa birla falaki lojuvard,
Sun’i bisotida iki taxta nard.*

*Solmoq uchun tosi sipehr ichra shayn,
Oyu Quyoshtin qilibon ka’batayn.*

Bu misralar “Xamsa” qo‘lyozmalarining Abduljamil nusxasida berilgan. Ammo Sultonali Mashhadiy nusxasida “tosi sipehr” iborasidagi “tos” so‘zi “toq” so‘zi bilan almashtirilgan. Agar iboraning o‘zi nazarda tutilsa, bu o‘zgarish ma’qulga o‘xshab ko‘rinadi. Lekin falakning nardga, Quyosh bilan oy ka’batayn – nardning ikki shashqoliga o‘xshatilgani hisobga olinsa, mazkur tuzatishning aslida buzish bo‘lganligi ma’lum bo‘ladi”.

XV–XX asrlar o‘zbek matnshunosligida ko‘ringan yana bir yangilik matn mazmunini saqlagan holda uni shaklan o‘zgartirish hodisasidir. Masalan, XVIII asrning ikkinchi yarmi – XIX asr boshlarida Xorazmda yashagan shoir Umar Boqiy Alisher Navoiy “Xamsa”sidagi dostonlarni nasriy qissaga aylantirgan. Unga “Nasri Xamsai benazir” deb nom bergan. Umar Boqiy dostonlarning asosiy voqea va epizodlarini saqlab qolgan. Umar Boqiy asar kompozitsiyasidan yiroqlashib ketmasdan, qahramonlar xarakterining asosiy mohiyatini ham saqlashga harakat etgan. Umar Boqiy tayyorlagan nasriy bayonning diqqatga sazovor joyi shundaki, bu ish “Xamsa”ni ommalashtirish va uning oddiy o‘quvchiga tushunarli matnini tuzish yo‘lida qo‘llangan ilk tajribadir.

O‘zbek matnshunosligi tarixiga nazar solinsa, ilmiy-tanqidiy matn tuzishning barcha manbaga barobar yagona qonun-qoidasi mavjud emasligi ayon bo‘ladi. Agar buning sababi faqat matnshunoslikning nazariyadan ko‘ra ko‘proq amaliyotga yaqin soha ekaniga bog‘lab qo‘yilsa, javob bir tomonlama bo‘lib qoladi. Ishonchli matnni tiklash jarayoni – matnning umumiy va xususiy detallarini ko‘z bilan ko‘rish, muayyan shaklni xotirda saqlab qolish, nusxalarni o‘zaro solishtirib, ma’lum matnni tanlash kabi jismoniy harakatlardangina iborat emas. Aslida, ayni paytda bu xatti-harakatlar tafakkur maydonida kechayotgan

“inkor” va “tasdiq”lar suronining izmida bo‘ladi. Tafakkur esa qarashlarni tizimga soladigan nazariyaning bosh omilidir. Matnshunoslik ilmi adabiy manba va “matn tasarrufi”ning mezon va tamoyillarini o‘rganar ekan, matnshunosda bunday mezon va tamoyillar asosida manbaga munosabat bildirar olish tafakkuri shakllangandagina tasarrufning nazariy masalalarini amalga oshirish mumkin. Bundan kelib chiqadiki, adabiy manbashunoslik va matnshunoslik ilmining rivoji ko‘proq soha bo‘yicha nazariy asoslarning mustahkamlani-shiga, bir so‘z bilan aytganda, ilmiy-tanqidiy matn nazariyasining yaratilishiga bog‘liq.

Dunyodagi har bir xalq o‘zining yozma tarixiga ega. Bu tarixni o‘rganishda hech bir manba yozma yodgorliklardek batafsillikka da’vo qilolmaydi. Ajdodlarimiz hayotini butun tafsilotlarigacha bag‘riga joylagan qo‘lyozma manbalar o‘tmish bilan bugunni bog‘lovchi ko‘prik. Insoniy tamaddun tarixida qadimiy qo‘lyozmalarning ahamiyati shu darajada ekan, bu bebaho ma’naviy merosga chinakam voris bo‘lish uchun ularni chuqur o‘rganish, o‘rganilganda hosil bo‘lgan bilimni ommalashtirish talab qilinadi. Ajdodlardan qolgan ma’naviy mulkni o‘zlashtirish, ya’ni “o‘ziniki qilib olish” ayni jarayondan – bilimning ommalashuvidan boshlanadi.

Shu ma’noda, matbaa ixtirosi nafaqat kitobat tarixida, balki insoniy fikr, insoniy madaniyat tarixida ham yangi asrni boshlab berdi. Matbaa sohasi sanoatlashgach, ilgari bitta yoki bir necha nusxadagina ko‘chirish mumkin bo‘lgan kitob uchun yuzlab, minglab nusxada ko‘paytirish imkoni tug‘ildi, keng xalq orasida qo‘lyozma kitoblar asrida bo‘lmagan fikrlar ommalashuvi yuzaga keldi. Tabiiyki, matbaachilik faoliyati bilan bog‘liq bu holat qo‘lyozma manbalarni nashr qilish qonun-qoidalarini ishlab chiqishni kun tartibiga qo‘ydi.

Vazifaning og‘irligi shunda ediki, matnshunoslik ishi dastavval, har xil ijtimoiy-siyosiy sabablarga ko‘ra, dunyoning turli kutubxonalariga tarqalib ketgan muayyan qo‘lyozma nusxalarini aniqlash, aniqlagandan so‘ng keyingi tadqiqot uchun ularni jamlashni taqozo qiladi. Matnshunos o‘zi o‘rganayotgan qo‘lyozma asarning turli nusxalarini qo‘lga kiritar ekan, endi uning oldida “qaysi nusxa nashr qilishga

haqliroq” degan prinsipial savol tug‘iladi. Qadimiyrog‘imi yo zamonaviyrog‘i? To‘lig‘imi yoki noqisi? Xushxatimi yo badxatrog‘i? Ishonchlisimi yoki ishonchsizrog‘i? Bu savollarga javob topish nazariy jihatdan oson ko‘rinsa-da, ularning amaliy tatbiqi yengil kechmaydi. Har doim ham qadimiyroq nusxa zamonaviyrog‘idan yoki to‘lig‘i noqisidan yetakchi bo‘lolmaydi, balki buning aksi ham bo‘lishi mumkin.

Kotiblarning ko‘pchiligi filologik bilimga ega savodli, ilmi kishilar bo‘lgan. Xususan, A.Murodov mashhur Shohmurod kotib shogirdlaridan Husniddinxon haqida so‘z yuritarkan, uni “Sharq adabiyoti tarixi va nazariyasi bo‘yicha olim hamda arab, fors tillariga tarjimon edi”, – deb yozadi. XIX asrning ikkinchi yarmida tarjimonlik faoliyati bilan tanilgan Almaiy Qori Fazlulloh Mirjalol o‘g‘li mashhur shoir va xushnavis xattot bo‘lgan. Sharq didaktik adabiyotining o‘zbek tilidagi tarjimalari orasida eng mashhurlaridan biri bo‘lgan “Kalila va Dimna” asari Almaiy qalamiga mansub bo‘lib, toshbosmada bir necha bor nashr etilgan va xalqimiz tomonidan sevib o‘qilgan. “Kalila va Dimna”ning o‘zbek tiliga qilingan keyingi tarjimasida qahramonlar hamda personajlar, mamlakat, shahar va qushlar nomi ham turli tarjimalarda turlicha bo‘lganligidan ko‘proq Almaiy tarjimasiga tayanilgan. Bunday kotiblar asar matnining mukammal bo‘lishini ta‘minlaganlar. Toshbosma nusxalar tayyorlanishida kotibning matn mazmunini qay darajada tushunishi, muallif g‘oyasini idrok etishi muhimdir. Jumladan, 1323/1905-yili Toshkentda Porsev matbaasida tayyorlangan “Xamsa” asari toshbosma nusxa matni Abdumannof Hoji tomonidan ko‘chirilgan. Kotibning to‘la ismi Abdumannof Abdulvahob o‘g‘li bo‘lib, xalq o‘rtasida Qori Abdumannof, Abdumannof Hoji nomlari bilan ham mashhur bo‘lgan. Toshbosma uchun ko‘chirib bergan qo‘lyozmalariga ham Qori Abdumannof yoki Abdumannof Hoji deb imzo qo‘ygan. Abdumannof Hoji Toshkentning Hofiz Ko‘yki mahallasida yashagan. U Buxoroda ta‘lim olgan. So‘ngra Toshkentda mashhur xattot Abdulhaq Kotib Alim o‘g‘li (1808–1886)ga shogird tushib xattotlik san‘atini o‘rgangan va tez yozuvchi xattot sifatida tanilgan. Abdumannof Hoji 1945-yili 65 yoshida poyezd ostida qolib halok bo‘lgan. Kotibning arab va fors tillarida ko‘chirgan qo‘lyozmalari saqlanib qolgan. Matnshunos

P.Shamsiyev tayyorlagan “Xamsa” dostonlari ilmiy-tanqidiy matni bilan Abdumannof Hoji ko‘chirgan nusxa matni o‘zaro solishtirilganda diqqatimizni Abdumannof Hoji asarni ko‘chirishda juda e‘tiborli bo‘lgani tortdi. U muallif matnini asli holicha saqlashga harakat qilgan ekan. “Farhod va Shirin” asari ilmiy-tanqidiy matni bilan Abdumannof Hoji tayyorlagan nusxa matni bir-biriga deyarli mos keladi va dostondagi baytlar soni ham boshqa toshbosma nusxalariga nisbatan kam tafovut qiladi. Misol uchun, Abdumannof Hoji tomonidan tayyorlangan litografik nashrning ba’zi joylarini asar ilmiy-tanqidiy matni bilan o‘zaro qiyosiy solishtirib ko‘rsak:

كوزوم قانينينگ قماغين چوباقيب
انينگ داغى كوزومديك قانى آقيب

*(Ko‘zum qonining qamog‘in chu boqib,
Aning dog‘i ko‘zumdek qoni oqib).*

Litografik nashrda esa bu bayt quyidagicha yoziladi:

كوزوم قانينينگ آماغين چوباقيب
انينگ داغى كوزومديك قانى آقيب

*(Ko‘zum qonining oqmog‘in chu boqib,
Aning dog‘i ko‘zumdek qoni oqib).*

Ko‘rinadiki, “Farhod va Shirin”ning ilmiy-tanqidiy matnidagi “كوزوم قانينينگ قماغين قانينينگ” birikmasi Abdumannof Qori ko‘chirgan nusxada “كوزوم قانينينگ آماغين قانينينگ” tarzida yozilgan. Agar “Farhod va Shirin” dostonining hazaji musaddasi mahzuf(mafoiylun mafoiylun faulun V – – – V – – – V – –) vaznida yozilganligini inobatga olsak, har ikkala birikma ham vazn talabiga mos tushadi. Ammo eski o‘zbek tilining grammatik qurilishiga ko‘ra, -ni tushum kelishigi va – ning qaratqich kelishigi qo‘shimchasining qo‘llanishida xatolik kelib chiqqan. Shuning uchun ham dostonning toshbosma matnida “ko‘zum qonining oqmog‘in” birikmasi o‘rinli qo‘llangan, deb hisoblaymiz. Lekin ilmiy-tanqidiy matn nashrida shu misradagi “قماغين”so‘zidagi “ا” alif harfi tushirib

qoldirilgan, litografik nusxada “آقماغين” tarzida to‘g‘ri yozilgan. Abdumannof Hoji ko‘chirgan toshbosma nusxa bilan doston ilmiy-tanqidiy matni nashrida yana shunday farqlanishlar uchraydi: “Farhod va Shirin” dostoni ilmiy-tanqidiy matnida:

بولارايچر ابار ايردى بير ضعيف ايت
مينينگديك زارو محجور ونحيف ايت

*(Bular ichra bor erdi bir zaif it,
Meningdek zoru mahjuru nahif it).*

Asarning toshbosma nashrida esa:

بولارايچر ابار ايردى بير ضعيف ايت
مينينگديك ناتوانو بير نحيف ايت
*(Bular ichra bor erdi bir zaif it,
Meningdek notavonu bir nahif it).*

Ma‘lum bo‘lyaptiki, Abdumannof Hoji

مينينگديك زارو محجور ونحيف ايت

birikmasini *بیر نحيف ايت ناتوانو* shaklida yozgan. Agar “mahjur” – tashlab ketilgan, qoldirilgan, “notavon” – zaif, quvvatsiz, degan ma‘nolarni anglatishini nazarda tutsak, “zoru mahjur” so‘zida badiiy mantiq va ta’sirchanlik kuchli. Arabcha (نحيف) “oriq” so‘zining mazmunini “notavon” so‘zidan ko‘ra “zoru mahjur” birikmasi ko‘proq kuchaytiradi. Notavon – bemador, zaif ma‘nolarini beradi, nahif so‘zi “egasi tashlab ketgan qarovsiz, oriq it” ma‘nosida ilmiy-tanqidiy matndagi kabi kuchli hissiy-mantiqiy tasavvur uyg‘otmaydi. Shuning uchun ham ilmiy-tanqidiy matnda “mahjur” so‘zi tanlanganligi, albatta, to‘g‘ri bo‘lgan. Ammo, tan olish kerakki, Abdumannof Hoji “Xamsa”ni ko‘chirish uchun mukammal nusxani tanlay olgan, matn bilan ishlashga jiddiy yondashgan.

O‘zbek matnshunosligining toshbosma nashrlar bilan bog‘liq davri haqida shuni aytish mumkinki, shu jarayonlarda ilgaridan shakllanib kelayotgan an‘analar, prinsiplar qat‘iy ko‘rinish kasb etdi. Sharoit talabidan kelib chiqib kotib, noshir, muharrirlar, o‘z vazifalari bilan

birga matn tuzish ishlariga taalluqli bo'lgan uslubiy qo'llanmalarni amaliyotga joriy etishdi. Bu davrning asosiy xususiyatlaridan yana biri toshbosma nusxa matnini tayyorlashda matnga o'rta asrlardagidek asossiz ravishda qo'shimcha kiritish yoki tushirib qoldirish kabi kamchiliklarga chek qo'yildi. Ilgari, ya'ni XIX asrgacha bo'lgan davrda asarning nusxa ko'chirilishi yoki tarjima qilinishida ayrim hollarda, muallif matniga ijodiy yondashilgan bo'lsa, endi bunday erkinlik taqiqlandi. Toshbosma nusxa noshirlarining ko'pchiligi ma'rifatli insonlar bo'lib, matnshunos sifatida ham mas'uliyat bilan ish yuritganlar. Bu davrga xos yana bir xususiyat shundaki, toshbosma usulida original matnshunoslik ishlari ham nashr etila boshlandi. Masalan, 1908-yili Alisher Navoiy "Xamsa" asarining nasriy bayoni Toshkentda nashr etildi. "Nasri "Xamsa"i benazir" deb nomlangan bu kitobning kotibi Rahmatulloh Abdushukur o'g'lidir. E'tiborlisi, Mullo Mir Maxdum ibn Shohyunus kitobga noshirlik qilgan va "Xamsa" dostonlari nasriy variantini uning o'zi tayyorlagan. Bu nusxa noshirning Navoiy asarlaridan yaxshi xabardor bo'lganligini ko'rsatadi.

Bu davrga xos ilg'or tendensiyalardan biri yig'ma-qiyosiy matnlarga e'tiborning kuchayishidir. Toshbosma nusxa matni mukammalligini o'z nazoratiga olgan kishilar asar muharrirlari edilar. Chunki har doim ham toshbosma uchun xattot tomonidan nusxa tanlanmagan, balki maxsus kishilar, aytaylik, muharrir qo'lyozma matnini tanlagan, kotib esa uni ko'chirgan. Muharrir deb, aslida, tahrir qiluvchi shaxsga aytiladi. Biroq XIX asr oxiri – XX asr boshiga kelib muharrir faqat yozadigan, tahrir qiladigan emas, balki qo'lyozma manbani nashrga tayyorlashda bevosita uning nusxalarini o'rganadigan shaxsning lavozimiga nisbatan qo'llaniladigan istilohga aylandi. Ba'zan nashr muharriri manbaning nusxalarini saralagan, muayyan matnni turli jihatdan tahrir qilib, asosiy matnni tuzgan, uni bosmaga tayyorlagan. Albatta, bunday toshbosma nusxa matnini bizning tushunchamizdagi yig'ma-qiyosiy matn shakli deb bo'lmaydi, lekin ularga yig'ma matn shaklining yaxshi namunasi deb qarash to'g'ri bo'ladi. Masalan, Navoiy "Xamsa"si 1297/1879-yili Muhammad Rahimxon II farmoni bilan toshbosma matbaada chop etiladi. Asarni toshbosma uchun So'fi

Xorazmiy degan xattot ko‘chirgan. “Xamsa”ni shoir Komil Xorazmiy nashrga tayyorlaydi va “Hayrat ul-abror” dostoni kitobiga o‘zi uch sahifalik muqaddima ham yozadi. Ma’lumki, Komil Xorazmiy XIX asrning ikkinchi yarmida Xivada davom etgan adabiy harakatda salmoqli o‘rin egallagan shoirlaridan biri va talantli musiqashunos, usta xattot va atoqli naqqosh ham edi. Vaholanki, Komil Xorazmiy nashrning amalga oshishida matn sifatini to‘liq kuzatuvga olgan va ishga mas’uliyat bilan yondashgan. Shuning uchun ham 640 sahifalik bu “Xamsa” asari nashri Navoiy asarlarining Turkistonda bosilgan birinchi mukammal toshbosma nusxasi hisoblanadi. Navoiy asarlaridan “Xazoyin ul-maoniy”ning toshbosma nusxasi ham Komil Xorazmiy tomonidan tayyorlangan. Bu nusxa xususida R. Mahmudova shunday yozadi: “1299/1881–82-yili chop bo‘lgan bu asar to‘rt devondan iborat bo‘lib, uning matnlari Ibrohim Sulton Eroniy tomonidan ko‘chirilgan. Navoiyning nashr etilgan devonlari ichida eng mukammallari ana shu devonlar desak bo‘ladi”.

O‘zbek matnshunosligi rivojining bu bosqichi yana shunisi bilan ahamiyatliki, bu davrda amalga oshirilgan ishlar keyingi matnshunoslik ishlari uchun tayanch manba bo‘ldi. Jumladan, P.Shamsiyev Alisher Navoiy “Xamsa” asari ilmiy-tanqidiy matnini tuzishda olti asos qo‘lyozmadan tashqari asarning 1880-yildagi Xiva litografik nusxasiga ham murojaat etganligini yozadi.

Adabiyotshunos va xattot Ashurali Zohiriy tomonidan Navoiy asarlarining ba’zilari nashrga tayyorlangan. U Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn”, “Vaqfiya” asarlari ustida izlanishlar olib boradi va bu asarlarni toshbosma nashrga tayyorlaydi. “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari Qo‘qonda Vayner matbaasida 1336/1917-yili chop etiladi. Bu litografik nashr asarning to‘liq matni emas. Asar matnida xatoliklar va erkin tuzatishlarga yo‘l qo‘yilgan. Ammo keyingi “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari solishtirma matnini yaratishda matnshunoslar A.Usmonov va P.Shamsiyev bu nashrdan kerakli o‘rinlarda foydalanishgan. Matnshunoslar Parij (1841) nashrini asos sifatida olib, Istanbul (1895) va Qo‘qon (1917) litografik nashrlari bilan solishtirib, ularda uchragan xato, tushib qolgan o‘rinlarni to‘la ravishda ko‘rsatishga

harakat qilishgan. Soʻz va jumladagi farqlar ilmiy apparatda koʻrsatilgan.

Ashurali Zohiriy tomonidan tayyorlangan “Vaqfiya” asarining varianti nashr etilmagan. Asar qoʻlyozma matni hozir Qoʻqon Adabiyot muzeyida Ashurali Zohiriyning shaxsiy arxivida saqlanmoqda. Bu qoʻlyozmani “Vaqfiya”ning bugungi kundagi nashrlari bilan solishtirib oʻrganish Ashurali Zohiriy tomonidan olib borilgan matnshunoslik ishlari darajasiga aniqlik kiritadi.

XX asr oʻzbek matnshunosligi va manbashunosligining shakllanishida asos boʻlib xizmat qilgan qoʻlyozma manbalarining oʻrganilishi orqali mazkur soha taraqqiyotidagi amaliy natijalari koʻrish mumkin.

Savol va topshiriqlar:

- 1. XV–XX asrlar oʻzbek matnshunosligining oʻziga xos xususiyati nimalarda yamoyon boʻladi?*
- 2. Matn koʻchirishning yangi bosqichi.*
- 3. XIX asrda tipo-litografik korxonalarining paydo boʻlishi.*
- 4. XX asrda mumtoz asarlar nashridagi sifat oʻzgarishlar.*

MUSTAQILLIK DAVRI MATNSHUNOSLIGI

REJA:

1. *Mustaqillik davri matnshunosligining o'ziga xos xususiyatlari*
2. *Manba va matn*
3. *Sharq qo'lyozmalarining o'rganilishi*
4. *Mumtoz matn tarixi va talqinini*

Tayanch so'zalar: *mustaqillik, matn, arxeografik, ekspeditsiya, qo'lyozma manbalar, editsiya, germeneytika, tasnifi, nashr turlari, ilmiy prinsip.*

O'zbek xalqining ming yillik ma'naviy merosi tarixi, boy ilmiy va ma'naviy merosi, adabiyoti hamda san'ati borasidagi bebaho ma'lumotlar asosan *qo'lyozma manbalarda* o'z aksini topgan. Ushbu yozma yodgorliklar xalqimizning tarixiy xotirasi, tafakkuri va madaniy taraqqiyotini o'rganishda asosiy manba vazifasini bajaradi. Darhaqiqat, XX asr davomida "o'zbek xalqining tarixiga oid yozma manbalarni aniqlash, to'plash va ilmiy muomalaga kiritish borasida keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi. O'zbekiston hududidagi davlat kutubxonalarida saqlanib kelayotgan yuzlab qo'lyozmalar O'zbekiston Fanlar akademiyasi huzurida *Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti* tashkil etilgach, uning qo'lyozmalar fondiga jamlandi. Institut xodimlari tomonidan uzoq yillar davomida olib borilgan arxeografik ekspeditsiyalar natijasida hajmi va ilmiy salmog'i jihatidan dunyoda yetakchi o'rinlardan birini egallagan noyob qo'lyozmalar xazinasini vujudga keldi. Keyinchalik olim *Hamid Sulaymon* boshchiligida Angliya, Fransiya va Hindistonga uyushtirilgan arxeografik ekspeditsiyalar" natijasida buyuk shoir va mutafakkir *Alisher Navoiy* asarlarining mikrofilm va fotonusxalari mamlakatga olib kelindi. Bu hol adabiy merosimizni yangi manbalar bilan boyitish, Navoiyning ijodini kengroq miqyosda o'rganish imkonini yaratdi. Shuningdek, "O'zbekiston Fanlar akademiyasi tarkibida *Qo'lyozmalar instituti* tashkil etilib, yozma merosni har tomonlama ilmiy tadqiq etish ishlari yo'lga qo'yildi. Qo'lyozma manbalarni ilmiy iste'molga kiritish jarayonida

Sharqshunoslik instituti va Qo‘lyozmalar institutida faoliyat yuritgan yetuk manbashunos olimlar atrofida mustahkam ilmiy maktablar shakllandi. Natijada tarixiy manbashunoslik sohasi jadal rivojlanib, muhim ilmiy yutuqlarga erishildi. Bu davrda tarix, aniq fanlar, geografiya, kosmografiya, biografik va agiografik asarlar, shuningdek, rasmiy hujjatlar asosida yuzlab ilmiy tadqiqotlar olib borildi”. Manbalarni tavsiflash, kataloglashtirish va ilmiy muomalaga kiritish yo‘lida bir necha avlod olimlari fidokorona mehnat qildilar. Minglab qo‘lyozma manbalar ilmiy tavsiflanib, maxsus kataloglar tuzildi. Biroq shuni ham e‘tirof etish lozimki, o‘tgan asrning boshlaridan boshlab Sharq qo‘lyozmalarini o‘rganish ishlari *mustabid kommunistik tuzum* belgilab bergan mafkuraviy doira bilan cheklanib qoldi. Natijada matnlarni chuqur ilmiy tahlil qilish, ularning ichki mazmuni va g‘oyaviy qatlamlarini ochish ikkinchi darajaga surildi. Tarixiy asarlar matnida aks etgan davr ruhi va mafkurasi ko‘pincha chetlab o‘tildi, tadqiqotlarda tuzum bosimi yaqqol sezilib turdi. Mazkur mafkuraviy tazyiq olimlarni asosan qo‘lyozma manbalarni tavsiflash va bayon qilish bilan cheklanishga majbur etdi, matnning ichki qatlamlariga kirishdan esa ongli ravishda chekinishga olib keldi. Shu bois O‘zbekistonda *manbashunoslik sohasi sezilarli darajada rivojlangan bo‘lsa-da, matnshunoslik fan sifatida to‘laqonli shakllana olmadi* va uzoq vaqt davomida faqat nomigagina mavjud bo‘lib keldi.

Matnshunoslik va manbashunoslik: fanlararo munosabat, tarixiy tajriba va zamonaviy vazifalar. Filologiya sohasi tarkibiga kiruvchi *matnshunoslik* bilan tarixchi olimlarning asosiy faoliyat maydoni bo‘lgan *manbashunoslik*ni bir yo‘nalishda uyg‘unlashtirishga qaratilgan urinishlar XX asrda mamlakatimiz ilmiy muhitida “*adabiy manbashunoslik*” atamasining shakllanishiga olib keldi. Ushbu atama dastlab adabiy asarlarning manbaviy jihatlarini o‘rganishga xizmat qilgan bo‘lsa-da, amalda u matnshunoslikning faqat *bitta tarkibiy qismi* – *matn tarixini tadqiq etish* bilan cheklanib qoldi.

Holbuki, matnshunoslikning markaziy va eng muhim bo‘g‘ini bo‘lgan *matn talqini* (interpretatsiya) sovet davrida hukmron mafkuraviy bosim sababli Sharq qo‘lyozmalarini o‘rganish jarayoniga deyarli tatbiq

etilmasi. Natijada matn talqini bilan shug'ullanish zamonaviy adabiy matnlarni tahlil qiluvchi tilshunos va adabiyotshunos olimlar faoliyat doirasida qolib ketdi. Qadimiy va mumtoz qo'lyozma matnlar esa asosan tavsiflash, sanalashtirish va tarixiy bayon bilan chegaralandi.

Bu holat matnni *jonli badiiy-estetik hodisa* sifatida emas, balki faqat tarixiy hujjat sifatida idrok etishga olib keldi. Matnning ichki ma'no qatlamlari, muallif pozitsiyasi, davr ruhi, badiiy timsollar va ramziy tizimlar yetarlicha ochilmadi.

Mustaqillik davri va matnshunoslikning yangi bosqichi. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, Sharq qo'lyozmalarini o'rganish, xalqimiz mulki bo'lgan yozma manbalarni izlab topish, tadqiq etish va nashrga tayyorlash ishlari keskin jonlandi. Bu jarayon, avvalo, *milliy uyg'onish, tarixiy xotirani tiklash, milliy iftixor va g'urur mafkurasi* bilan chambarchas bog'liq holda kechdi. Yuzlab qo'lyozma manbalar hozirgi o'zbek imlosiga transliteratsiya qilinib chop etildi. O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik ilmiy-tadqiqot instituti, mamlakatimiz kutubxonalari va xususiy to'plamlarda saqlanayotgan nodir qo'lyozmalar ilmiy muomalaga kiritildi. Natijada ilgari mutlaqo noma'lum bo'lgan yoki sovet mafkurasi taqiqlagan yuzlab mutafakkirlar, adiblar va diniy arboblarning ilmiy-badiiy merosi qayta kashf etildi. Ayniqsa, *badiiy asarlar matnini tiklash, talqin qilish va nashr etish* borasida sezilarli siljishlar yuz berdi. Ko'plab mumtoz shoirlar ijodi to'liq holatda qayta tuzilib, mustaqillik mafkurasi nuqtai nazaridan qayta baholandi. Bu jarayonda nafaqat professional sharqshunos olimlar, balki arab imlosini bilgan adabiyot ixlosmandlari ham faol ishtirok etdi.

Metodik muammolar va ilmiy ehtiyoj. Shu bilan birga, mustaqillikning dastlabki yillarida matnshunoslikning nazariy asoslari va tadqiq usullarining yetarli darajada tizimlashtirilmagani ayrim muammolarni keltirib chiqardi. Badiiy matnlar tarixini o'rganish sohasida avval to'plangan boy tajriba ommalashtirilmadi, matnshunoslik metodologiyasidan bexabarlik esa ayrim nashrlarning ilmiy va badiiy qimmatini to'liq ochib bera olmasligiga sabab bo'ldi. Matnshunoslikning:

- 1) vazifalari;
- 2) tasnifi;
- 3) nashr turlari;

4) ilmiy prinsiplari.

Aha shularning yetarlicha sistemalashtirilmagani adabiyotshunoslar uchun manbalarni ilmiy iste'molga kiritishda qiyinchiliklar tug'dirdi. Natijada adabiy manbashunoslik va matnshunoslik sohalarida metodik nomutanosibliklar yuzaga keldi.

Davlat siyosati va ilmiy rivoj uchun yangi imkoniyatlar. Mazkur muammolarni bartaraf etish zarurati ma'naviy-ma'rifiy sohadagi islohotlarni chuqurlashtirishni talab etdi. Shu ma'noda, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2017-yil 24-mayda imzolangan "Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"*gi Qaror matnshunoslik va manbashunoslik rivojida muhim burilish yasadi.

Mazkur hujjat:

- 1) qo'lyozma manbalarni kompleks o'rganish;
- 2) milliy madaniyatimizning hali ochilmagan qatlamlarini tadqiq etish;
- 3) qo'lyozmalar bilan ishlash malakasiga ega yosh mutaxassislarni tayyorlash;
- 4) uchun keng imkoniyatlar yaratdi.

Shu asosda Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti universitetining 5120100 – *Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili)* ta'lim yo'nalishida *matnshunoslik fani dasturi* tubdan qayta ko'rib chiqildi.

Manba va matn tushunchasi: nazariy yondashuv. Manbashunoslik va matnshunoslikda *matn* tushunchasi faqat yozilgan so'zlar majmui emas, balki muallif fikri, g'oyasi, estetik qarashi va davr ruhining yozma ifodasidir. Matn:

- 1) yaxlit asar;
- 2) muayyan qo'lyozma nusxa;
- 3) yoki bir necha nusxalar majmui;
- 4) sifatida ham talqin qilinadi.

Qadimiy matnlar bilan ishlash jarayonida matnshunoslar adabiyotshunoslik, tilshunoslik, tarixshunoslik va istoriografiya usullarini kompleks tarzda qo'llaydilar. Matnning saqlanish darajasi, nusxalari, bezagi, kolofoni, tahrir tarixi ham matn tushunchasining ajralmas qismi hisoblanadi.

Matnshunoslikning tarkibiy qismlari. Ilmiy an'anaga ko'ra, matnshunoslik quyidagi uch asosiy bo'limdan iborat:

1. *Matn tarixini o'rganish* – matnning yaratilishi, nusxalanishi, tarqalishi va o'zgarish bosqichlarini aniqlash.

2. *Matn talqini* – asarning mazmuni, badiiy-estetik qatlamlari, muallif pozitsiyasi va davr ruhini izohlash.

3. *Matn tuzish (ilmiy nashr)* – eng ishonchli nusxalar asosida asosiy matnni yaratish.

Matnshunoslik *editsiya, arxeografiya, germeneytika va ekzegetika* kabi yordamchi fanlar bilan uzviy bog'liq holda rivojlanadi.

Matnshunoslikning asosiy prinsiplari va usullari. Matnshunoslikning yetakchi metodologik prinsipi – *matn tarixini kompleks yondashuv asosida o'rganishdir.* Tadqiq usullari orasida:

1) *matniy tafovutlarni aniqlash;*

2) *ko'chirish xatolarini tahlil qilish;*

3) *gloss va interpolatsiyalarni aniqlash;*

4) *konyektura asosida matnni tiklash;*

5) *nusxalar o'rtasidagi genealogik bog'liqlikni aniqlash;*

6) *rekonstruksiya, sanalashtirish, atributsiya.*

Matnshunoslik bugungi kunda nafaqat filologik fan, balki *milliy xotira, madaniy meros va tarixiy ongni tiklashning muhim vositasi* sifatida namoyon bo'lmoqda. Uni nazariy va metodik jihatdan chuqurlashtirish zamonaviy filologiya oldidagi dolzarb vazifalardan biridir.

Savol va topshiriqlar:

1. *Mustaqillik davri matnshunosligining tarixiy-tadrijiy taraqqiyoti*

2. *Sharq qo'lyozmalarining o'rganilishining o'ziga xos xususiyatlari*

3. *Matn tarixi va talqinini o'rganish masalasi*

4. *Mustaqillik davrida matnshunoslik va adabiy manbashunoslik sohasi qanday rivojlandi?*

MATNSHUNOSLIKNING TADQIQ USULLARI

REJA:

1. *O‘zbek matnshunoslari va adabiy manbashunosligining tadqiq usullari*
2. *Qo‘lyozma tavsifini amalga oshirish usullari*
3. *Matnni tadqiq etishning gloss, konyektura va statistik usuli*

Tayanch so‘zalar: *manba va matn tushunchasi, qo‘lyozma, tavsif, gloss usuli, konyektura usuli, statistik usuli.*

O‘zbek matnshunosligi va adabiy manbashunosligida qo‘llaniladigan asosiy tadqiq usullari. O‘zbek matnshunosligi va adabiy manbashunosligi uzoq tarixiy tajribaga tayangan holda shakllangan bo‘lib, u qo‘lyozma va yozma manbalarni ilmiy muomalaga kiritishda *murakkab, ko‘p bosqichli tadqiq usullaridan* foydalanadi. Ushbu usullar matnning kelib chiqishi, rivoji, o‘zgarishlari va nashrga tayyorlanish jarayonini xolis va asosli yoritishga xizmat qiladi.

1. Matniy tafovutlarni tahlil qilish usuli.

Matniy tafovutlarni tahlil etish matnshunoslikning eng muhim va boshlang‘ich bosqichlaridan biridir. Ushbu usul *asl yoki muallif variantiga eng yaqin matnni tiklash yo‘lida o‘tilishi shart bo‘lgan zaruriy bo‘g‘in* hisoblanadi. Matnshunos qo‘lyozma nusxalar orasida mavjud bo‘lgan barcha farqlarni aniqlaydi, ularni tarixiy rivoj jarayonida kuzatadi va mazkur tafovutlarning paydo bo‘lish sabablarini aniqlashga harakat qiladi. Tahlil jarayoni oddiy leksik yoki grafik farqlarni aniqlashdan boshlanib, oxir-oqibat umumlashtiruvchi ilmiy xulosalar chiqarish bilan yakunlanadi. Matniy tafovutlar:

- 1) qo‘lyozma nusxalari o‘rtasida;
- 2) xronologik ketma-ketlikda;
- 3) hududiy va makoniy mezonlar asosida;
- 4) guruhlashtirilgan holda qiyosiy tahlil qilinadi.

Bunday tafovutlar ko‘pincha:

- 1) xattot yoki kotibning so‘zni noto‘g‘ri o‘qishi;
- 2) yozuv shaklining chalkashligi;

- 3) eslab ko‘chirish jarayonidagi xatolar;
- 4) muallif yoki kotib tomonidan *ongli ravishda kiritilgan tahrirlar*.

Matnshunos farqlarning *tasodifiy yoki ongli* ekanini aniqlashi zarur. Ana shundagina matn tarixi obyektiv va ilmiy asoslangan ko‘rinishga ega bo‘ladi.

2. Asosiy matn tuzish usuli.

Asosiy matn tuzish matnshunoslikdagi barcha tadqiq usullarini *kompleks ravishda ishga solishni* talab etadi. Asosiy matn tuzish muallifning mutlaq asl, birlamchi matnini tiklash degani emas, chunki bunday holat deyarli imkonsizdir. Matnshunosning vazifasi – *muallif variantiga imkon qadar yaqin bo‘lgan ilmiy asoslangan matnni yaratishdir*.

“Asosiy matn” deganda matnshunos tomonidan nashr uchun tayyorlangan, qo‘lyozma nusxalar qiyosi asosida tanlangan va tahrir qilingan *so‘nggi ilmiy variant* tushuniladi. Bu jarayonda:

- ishonchli va qadimgi nusxalar ustuvor hisoblanadi;
- keyingi nusxalardagi ortiqcha qo‘shimcha va buzilishlar bartaraf etiladi;
- zarur hollarda konyektura (ilmiy taxmin) qo‘llaniladi;
- asosiy matn tuzish jarayoni matnshunoslikning eng mas’uliyatli va murakkab bosqichi sanaladi.

3. Ko‘chirishdagi xatoliklarni tahlil qilish usuli.

Qo‘lyozma matnni ko‘chirish jarayoni murakkab psixologik va texnik faoliyat bo‘lib, u bir necha bosqichni o‘z ichiga oladi:

- 1) matnni o‘qish;
- 2) eslab qolish;
- 3) ichida takrorlash;
- 4) tushunib yoki tushunmasdan yozib tushirish.

Mazkur jarayon davomida turli xatoliklarga yo‘l qo‘yilishi tabiiy hol hisoblanadi. Buning asosiy sabablari:

- asliyat xatining murakkabligi;
- harflar shaklining o‘xshashligi;
- kotibning saviyasi yoki charchog‘i;
- matn mazmunini to‘liq anglamaslikdir.

Matnshunos qo‘lyozmadagi xattotlik uslubini sinchiklab o‘rganib, harflarning “bejirim tasvirlari”, bezak unsurlari va ularning o‘zaro bog‘liqligiga e‘tibor qaratadi. Ayrim hollarda kotib so‘zni o‘qiy olmagan sababli *kontekstdan kelib chiqib, matnni o‘zicha to‘ldirib yoki “tuzatib” yuborgan* bo‘lishi mumkin. Bunday xatolar qiyosiy tahlil asosida aniqlanib, asosiy matnda ilmiy yo‘l bilan to‘g‘rilanadi.

4. *Muallif matni xatoliklarini aniqlash usuli.* Ba‘zan muallifning o‘zi asar ustida ishlash jarayonida mexanik xatolarga yo‘l qo‘yishi mumkin. Bular:

- a) harf yoki so‘zning tushib qolishi;
- b) sanalarning chalkash berilishi;
- v) sarlavha yoki jummalarning qisqarib ketishi.

Ushbu xatolarning ongli ravishda qilinmaganligini aniqlash uchun matnshunos muallifning quyidagi jihatlarni hisobga olishi lozim:

- 1) g‘oyaviy pozitsiyasi;
- 2) ilmiy-badiiy saviyasi;
- 3) matnga nisbatan talabchanligi.

Chunki muallifning g‘oyaviy yo‘nalishi, ilmiy va badiiy tayyorgarlik darajasi hamda matnga bo‘lgan munosabati uning xatolarga yo‘l qo‘yish darajasi va ularning tabiati (tasodifiy yoki ongli)ni aniqlashda muhim mezon bo‘lib xizmat qiladi.

Bu usul muallif va kotib xatolarini bir-biridan farqlashda muhim ahamiyatga ega.

5. *Matnni ongli ravishda o‘zgartirish hollarini tahlil qilish usuli.* Matnning qasddan yoki beixtiyor o‘zgartirilganini aniqlash matnshunoslikdagi eng murakkab tahliliy jarayonlardan biridir. Ko‘pincha kotib yoki xattot o‘zini “bilag‘on” hisoblab, matnni “shunday bo‘lishi kerak edi” degan qarash asosida tahrir qilib yuborgan. Bunday holatlarni aniqlash uchun matnshunos:

- nusxalar xronologiyasini tuzadi;
- farqlar dinamikasini tahlil qiladi;
- o‘zgartirish qaysi davrda yuz berganini aniqlaydi;

- o'sha davrning siyosiy, mafkuraviy va diniy yo'nalishlarini o'rganadi.

Mazkur tahlillar asosida o'zgartirish *qasddan yoki tasodifan* qilinganligi ilmiy asosda xulosa qilinadi.

5. *Qo'lyozma tavsifini amalga oshirish usuli.* Matn ustida ishlash qo'lyozmaning *tashqi va ichki tavsifiy belgilarini* o'rganishdan boshlanadi. Sharq kitobat san'ati qat'iy an'analar asosida shakllangan. Jumladan:

1. Asarning basmala bilan boshlanishi.
2. Alloh madhining (hamd, tamhid).
3. Payg'ambar (s.a.v.)ga bag'ishlangan na't.
4. Asar yozilish sababining bayoni (sababi ta'lifi kitob).
5. Kitobat jarayonida majburiy tarkibiy unsurlar hisoblangan.

Qo'lyozma tavsifiga quyidagilar kiradi:

Matn – kitobning asosiy qismi bo'lib, hoshiya, jadval va poygilar bundan mustasno.

Ichki unvon – bo'lim va boblarni ajratib ko'rsatish vositasi.

Jadval – matn joylashtiriladigan ramka bo'lib, sahifa kompozitsiyasini belgilaydi.

Hoshiya – izoh, sharh yoki parallel matn joylashtiriladigan sahifa chetlari.

Poygir – keyingi sahifaning birinchi so'zini ko'rsatib, sahifalar ketma-ketligini ta'minlovchi belgi.

Kolofon – kotib tomonidan qo'lyozma oxirida berilgan ma'lumotnoma bo'lib, unda kotib nomi, sana va mulohazalar qayd etiladi.

Shuningdek, qo'lyozma formati, qog'oz turi, xat turi, bezaklar va ranglar ham tavsifning muhim qismi hisoblanadi.

Mazkur tadqiq usullari o'zbek matnshunosligi va adabiy manbashunosligining ilmiy poydevorini tashkil etadi. Ularni izchil va kompleks qo'llash yozma merosni xolis o'rganish, ilmiy nashrlar sifatini oshirish va milliy madaniy xotirani tiklashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Matniy tadqiq etishning gloss, konyektura va statistik usuli. Jahon matnshunosligida matn va uning turlarini o‘rganish usuli keyingi qirq-ellik yil ichida shakllanib taraqqiy etdi. Bugungi kunga kelib matnni o‘rganishning o‘nlab usullari, metodlari ishlab chiqilgan bo‘lib, ular matn tabdilida ham muhim o‘rin tutadi. O‘tgan asrning 60-yillaridan boshlab, xalqaro miqyosda matnni konyektura, gloss va statistik tadqiq usullari yordamida tahlil etish ham keng qo‘llab-quvvatlanmoqda. Shunga qaramasdan, bu borada o‘zbek matnshunosligida hali aytilmagan gaplar ko‘p. Buni mumtoz adabiyot namunalarining hozirgi yozuvga o‘girish ishlariga, tabdil masalalariga tekstologik tadqiqot sifatida qaramaslik tendensiyasida ko‘rish mumkin. Holbuki, mashhur matnshunos D.Lixachevning iborasi bilan aytganda “Nashr turi qanday bo‘lishidan qat’i nazar, ilmiy-ommabopmi yoki mutaxassislariga mo‘ljallanganmi, har bir nashr ilmiy bo‘lishi shart, ya’ni nashr ilmiy tekstologik tadqiqqa asoslangan bo‘lishi kerak”. Ayni ma’noda, eng birinchi navbatda, Navoiy asarlari matnini matniy tadqiq etishda konyektura, gloss, statistik kabi muayyan metodlar nazariy ishlanmalarini yaratish, ulardan o‘rinli va maqsadli foydalanish o‘zbek matnshunosligi rivojiga muhim hissa bo‘lib qo‘shilishini ta’kidlash o‘rinlidir.

“Mumtoz matnni o‘rganishning nazariy asosi matn tarixini o‘rganish bilan belgilanadi. Zero, matn tarixi faqat matnning asliyatini aniqlash, uni to‘g‘ri o‘qish, xattiy, paleografik xususiyatlarini o‘rganish, qo‘lyozmalarni muqoyasa qilish, ilmiy-tanqidiy matn yaratish, matnni joriy alifboda nashr etish kabi masalalar bilangina cheklanib qolmaydi. Bunda matn tarixi bevosita va bilvosita ichki va tashqi ma’lumotlar asosida o‘rganiladi”. Zotan, “hech bir yodgorlik tanholikda mavjud emas”, chunonchi, unga daxldor turli tarixiy asoslar, tamoyillar, hamda yondosh sohalarning manbalari bor. Binobarin, Navoiy asarlari matnini o‘rganishda ham bevosita va bilvosita matn tarixiga doir ma’lumotlar muhim omil hisoblanadi.

Ayni ma’noda o‘zbek matnshunosligi nazariy masalalarning tugal yechimi yoki bu boradagi nazariy adabiyotlar yaratish hali oldindadir. Ammo, ayrim G‘arb matnshunos olimlari matnni ilmiy-nazariy yo‘sinda

tadqiq etishni birinchi o‘ringa qo‘yishadi. Shu bilan birgalikda, ular matn tarixini chuqur o‘rganmasdan matn tabdilini nashr qilib, uni ilmiy muomalaga kiritish katta matniy nuqsonlarga olib kelishi mumkinligini e‘tirof etishadi.

Tan olish kerak, o‘zbek matnshunosligi va adabiy manbashunosligining tamoyillari hamda uslubiy mezonlari yo‘sini barcha matniy tadqiqot ishlariga joriy qilinadi. Ushbu matnshunoslik mezonlari va uslubiy yo‘nalishlari hodisasini Navoiy asarlari matnini tabdil qilish jarayoniga ham tatbiq etish mumkin.

Alisher Navoiy asarlarining matniy tadqiqiga bag‘ishlangan tadqiqot ishlarida shu paytgacha, shubhasiz bir umumiylik, yakranglik mavjud edi: – u, asosan, asar qo‘lyozmalarini tasnif va tavsiflash, asliyatdagi mavjud o‘xshashlik va farqlarni aniqlash, manbaning ilmiy-tanqidiy matnini yaratish, tabdil qilish, nashrga tayyorlash kabi xususiyatlardan iborat edi. Aniqrog‘i, ularda qo‘lyozmalararo xattiy xususiyatlarni qiyoslab o‘rganish ustuvor bo‘lib, biroq, adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning muhim ilmiy-nazariy metodologik xarakterga xos barcha tahlil usullari ham qo‘llanmas edi.

Ushbu fikr-mulohazalar tabiiy ravishda mumtoz asar matnini to‘liq, izchil va har tomonlama mukammal o‘rganish uchun yana *qaysi matniy tadqiq usullariga murojaat etish zarur*, degan ilmiy savolni kun tartibiga olib chiqadi. Avvalo, bugungi kunda jahon matnshunosligining zamonaviy tamoyil va uslubiy mezonlari yo‘sini barcha matniy muammolar tadqiqiga joriy qilinmoqda. Har qanday matniy tadqiq etish usuli matni sharhlashga mushkullik tug‘dirayotgan matniy muammolarni bartaraf etishga qaratilmog‘i zarur. Binobarin, Navoiy asarlari matnini ham matshunoslikning *gloss*, *konyektura* usullari yordamida tadqiq etish maqsadga muvofiqdir. Shu ma’noda ushbu bo‘limda Navoiy asarlarining har bir matni, asosan, *gloss* va *konyektura* tushunchalarining tarixiy prinsiplariga asoslanib, talqin etildi.

Matniy tadqiq etishning gloss usuli. Bu matniy tadqiq etish usuli matshunoslikda juda keng tushunchalarni ifodalab, ko‘pincha, «interpolyatsiya» istilohi bilan alternativ ravishda qo‘llaniladi. Ularni quyidagi hollarda bir-biridan farqlash mumkin. *Gloss* – bu muayyan

qo‘lyozmaning hoshiyasidagi yoki matn o‘rtasidagi qaydlar. Zero, *gloss* qo‘lyozmadagi asosiy matn bilan qo‘shilib ketmay, balki undan farqlantirib, kotib tomonidan biror o‘rinni sharhlash uchun yozilgan alohida qayddir. Interpolyatsiya esa muayyan asar matniga kiritilgan bo‘lib, bu matn bilan qo‘shilib ketgan qo‘shimcha hisoblanadi. Matnga interpolyatsiyani xattotning o‘zi ham bevosita ko‘chirish jarayonida kiritishi mumkin, biroq ko‘pincha interpolyatsiya xattot ko‘chirib olgan glossni ifodalaydi.

Mashhur rus matnshunos va manbashunos olimi D.S.Lixachev *gloss* va interpolyatsiyalarning qo‘llanilishi haqida quyidagicha fikr bildirgan: “Gloss va interpolyatsiyalar turli sabablarga ko‘ra kiritiladi: matnni mukammalligini kuchaytirish, (masalan, ayniqsa tarixiy asarlarda muayyan mavzuni kengroq yoritish maqsadida boshqa asarlardan *interpolyatsiyalar kiritilishi*, shuningdek, nusxa ko‘chiruvchi tomonidan xayoliy yoki haqiqiy tarzda tushib qolgan joylarni to‘ldirish holatlari uchraydi. Bundan tashqari, matn mazmunini aniqlashtirish uchun tushunilishi qiyin so‘zlar, matndagi nuqsonlar, mavhum mulohazalar yoki noaniq faktlarga izoh beruvchi **glosslar** ham qo‘shilgan bo‘lishi mumkin”.

Yuqorida qayd etilganidek, glossning asosiy vazifalaridan biri matndagi tushunilishi qiyin, avval sharhlanmagan, shuningdek, hatto asar nashri bo‘yicha tuzilgan keyingi lug‘atlarda ham qayd etilmagan so‘z va iboralarning matndagi o‘rnini aniqlash va sharhlash hamda ularni matnga ilova qilishdan iboratdir.

Quyida Navoiyning barcha asarlari matnidagi ana shunday tushunilishi qiyin, izohli lug‘at va asarning keyingi mukammal nashriga to‘liq ilova qilinmagan glosslar tahliliga to‘xtalib o‘tamiz. Ayni shu ma’noda bu holatni qisman “Majolis un-nafois” matnidagi ana shunday tushunilishi qiyin, hatto izohli lug‘at va asarning keyingi mukammal nashrlariga ham to‘liq ilova qilinmagan *gloss* – so‘z va iboralar tahliliga e’tiborni qaratamiz.

Shoir turkiy so‘zlar bilan birgalikda arabiy, forsiy leksik birliklardan yuksak darajada badiiy mahorat bilan foydalangan va bu hol shoir asarlari tilining konstruksion tuzilishiga ta’sir qilmay, balki asta-

sekinlik bilan har bir asarning badiiy ifoda qatlamini boyita borgan. Ayniqsa, shoir asarda arabiy soʻzlarni arab tilining flektiv xususiyatlariga xos tarzda turli soʻz shakllarida qoʻllagan. Afsuski, bunday soʻzlar izohi, yaʼni glosslar na lugʻatda, na asarning soʻnggi mukammal nashriga ilova qilingan. Vaholanki, bunday glosslar sharhi matnning tag maʼnosini ochishda nihoyatda qoʻl keladi. Yorqin tasavvur boʻlishi uchun shunday glosslardan misollar keltirishni joiz deb bilamiz.

“Badoye’ ul-vasat” asarida bir marotaba qoʻllanilgan *اوجوز uchuz* turkiy soʻzi qadimgi yozuv yodgorliklarida *uchuzlandi* tarzida uchraydi. Bu soʻz forsiy ekvivalenti – *arzon* soʻzi bilan izohlanadi:

*Faqr koʻyi tufrogʻ ikim, uldur iksiri hayot,
Jon berib koʻz yoriturcha olsang – olmishsen uchuz*¹⁸.

Matniy tadqiq etishning konyektura usuli. Yagona roʻyxat qaysidir joyda buzilgan boʻlsa yoki boshqa bir maʼlum joyda ochiqdan-ochiq buzilgan matnni yoki garchi aniq boʻlsa ham, u yoki bu mulohazalarga koʻra dastlabki muallif, muharrir matnida boʻlishi mumkin boʻlmagan matnni berayotgan boʻlsa, tadqiqotchi konyekturalar ishlatishga haqli. *Konyektura* – bu tadqiqotchi tomonidan turli mulohazalar asosida taqdim etilayotgan tuzatishlar (aniqroq aytganda – dastlabki matnni qisman tiklash). Katta tajriba va mantiqiy fikr asosida, hatto asliyatga qiyoslamasdan turib ham asar nashridagi xato va nuqsonlarni aniqlay olish va uni muallif yaratgan matnga yaqinlashtira olish *konyektura* usuli deyiladi. Tadqiqotchi tomonidan muayyan asar matni boʻyicha asosli fikr-mulohazalar asosida taqdim qilinayotgan ilmiy tuzatishlar ham *konyektura* harakatlariga kiradi. Matnshunos olim N.V.Perets konyekturalar haqida shunday yozadi: “Shunday holatlar boʻladiki, mavjud qoʻlyozmalardan bittasi ham aniq, yetarlicha qanoatlanarli oʻqishni bermaydi yoki qandaydir yodgorlikning bittayu-bitta buzilgan, noaniq joylari bor qoʻlyozmasi boʻladi. Bunday holatlarda tanqidchi muallif oʻrnida boʻlib, konyekturalar, yaʼni turli mulohaza va taxminlar yordamida buzilgan matnni tiklashga urinib koʻrishga majbur boʻladi.

¹⁸ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. Мукаммал асарлар тўплами. V жилд. – Тошкент, 1990. – Б. 160.

Konyekturalar uchun umumiy aniq qonun va qoidalar yo‘q: kimki boshqalardan ko‘ra ko‘proq ushbu asarning muallifiga yaqin fikr yurita olsa, uning ruhini va uslubini chuqur his qila olsa, boshqalardan ko‘proq uni tushuna olsa – o‘shagina uni muvaffaqiyatliroq to‘g‘rilay olishi mumkin. Albatta, taklif etilayotgan konyekturalar, iloji boricha, matnga eng soz ma‘no berishi kerak va bu asarning boshqa qismlariga, muallifning odatlariga zid bo‘lmasligi kerak”.

V.N.Peretsning “muallifga o‘xshay olish” lozimligi, “uning ruhini va uslubini chuqur his qila olish” haqidagi hamma yozganlari juda muhimdir. Matn ortida muallifni, uning dunyoqarashini, ruhini, hattoki, odatlarini ko‘rish – matnshunosning birinchi vazifasi. Bunga faqat shuni qo‘shib qo‘yish joizki, faqatgina muallif bilan cheklanmaslik kerak – dastlabki matnni yaratgannigina emas, uni o‘zgartirganni – ko‘chirib yozuvchini va qayta ishlaganni ham tasavvur qilish kerak. O‘zgartirilgan matnni dastlabki holatiga keltirishgina emas, qanday, qachon va nima uchun matnni o‘zgartirishi sodir bo‘lganini tushuntira bilish kerak. Bizni qiziqtirayotgan joyni tiklash va kiritilgan o‘zgartirishni tushuntirish bilan birga tuzatish kiritish lozim – faqat o‘shandagina konyektura puxta qilingan, deb hisoblanadi. Agar matnning o‘zgartirilishi ongli ravishda qilingan bo‘lsa, bu o‘zgartirishning maqsadini, sabablarini, bu o‘zgartirishni keltirib chiqargan vaziyatni tushuntirib berish kerak. Agarda matnning o‘zgartirilishi ongsiz ravishda qilingan bo‘lsa, bizning nazdimizda xato bo‘lsa – xato qanday paydo bo‘lganini, u holda xatoning qanday turi sodir etilganini paleografik ravishda tushuntirib berish joiz.

S. M. Bondi konyektura masalasiga alohida e‘tibor qaratib, juda o‘rinli ta‘kidlaydi: “Konyekturaning shubhasiz to‘g‘riligi (yoki hech bo‘lmaganda maksimal ehtimolliligi), bir tomondan, hosil bo‘lgan matnning sifati va haqiqatga yaqinligi bilan, ikkinchi tomondan esa, asl matnning nima sababdan buzilgani puxta va mantiqan izohlanishi bilan isbotlanadi. Afsuski, aynan shu ikkinchi talab ko‘pincha e‘tibordan chetda qoladi, holbuki u nihoyatda muhimdir”.

Konyekturalar ikki nuqtai nazardan muhimdir: matnni nashr etish uchun va matn tarixini tiklash uchun. Konyekturaning shubhasiz

to'g'rilik darajasi turlidir. Shunga qaramay, matn tarixi uchun asoslilik darajasi uncha katta bo'lmagan konyekturalar ham ahamiyatlidir. Matnshunoslik bo'yicha mashhur asar yozgan yetuk matnshunos olim P.Maas matn variantlarida hamma mumkin bo'lgan konyekturalarni qoldirish kerak deb hisoblaydi, chunki yangi qo'lyozmalar topilishi natijasida ular qachondir to'g'ri bo'lib chiqishi mumkin. Variantlarda har ehtimolga qarshi qoldirilgan bunday konyekturalarni P.Maas “diagnostik konyekturalar” deb nomlaydi.

Shuni alohida qayd etish joizki, ba'zi bir tadqiqotchilarning konyekturalarga qarshi umumiy soxta fikrlari hech qanday asosga ega emas, chunki aksariyat qo'lyozmalar matnlari shunday konyekturalarga to'la, lekin bu konyekturalar olimlar tomonidan emas, burungi, shubhasiz, nodon bo'lgan nusxa ko'chiruvchilar tomonidan yaratilgan. Haqiqatan, yuqorida biz aytgan xatolar va “fahmlashlar”, – bu aslini olganda, konyekturalardir. Shuning uchun bu tarz, ko'pincha, tadqiqotchilarning – nusxa ko'chiruvchilar tomonidan yaratilgan konyekturalar ma'nosini ochib berishda namoyon bo'ladi. Nusxa ko'chiruvchilar tomonidan yaratilgan konyekturalarni qoldirib, tadqiqotchilarning konyekturalarini kiritmaslik – bema'nilikdir.

Albatta, konyektura, muallif ruhini anglash singari matnshunoslik masalalari, aslida, D.S.Lixachev singari olimlardan ancha burun boshlanib, va bu borada yetarlicha ilmiy-nazariy qarashlar shakllangan edi.

Hozirgi paytda konyektura, asosan, matn nashridan keyin ro'y beradi. Matnshunoslar tabdillardagi xato va kamchiliklarni matniy ma'nodan kelib chiqib aniqlashadi. Demak, asliyatning xattiy va ma'noviy xususiyatlarini to'liq anglagan, tasavvur qilgan holda mantiqqa asoslanib, uning nashrlaridagi noqisliklarni to'g'ri tuzata olish konyektura harakatlariga kiradi. Masalan, *خبط* *xabt* – “aql dan ozish”, “devonasimonlik”, “aqlga putur yetish” (36) so'zining o'rnida *habt*, *اشتهار* *ishtihor* – “mashhurlik”, “shuhrat” (140) so'zining o'rnida *ishthor*; *گلبنگ* *gulbong* – “yoqimli sayrash”; “baland ovoz”, “qichqiriq”; “bulbulning ovozi” (8) so'zining o'rnida *gul bong*; (Izoh: bu so'zlar matnda ajratib yoki qo'shib yozilgan); *برگستون* *bargustvon* –

“zirih”//”zirh”; “urushda yaroq va o‘q o‘tmasin uchun ot yoki filning ustiga tashlanadigan yopinchiq” (30) so‘zining o‘rnida *bargnustvon* tarzida noto‘g‘ri ifodalangan. Asar matnidagi bunday holatlarni ham konyektura harakatlari yordamida tuzatish mumkin.

Umuman, jahon matnshunosligida matnni zamonaviy usullar vositasida tadqiq etish o‘z e‘tirofini topgan bo‘lsa-da, o‘zbek matnshunosligida ulardan samarali foydalanilganicha yo‘q. Xususan, matnni gloss va konyektura usullari vositasida tadqiq etish maqsadga muvofiqdir. Bu usullar Alisher Navoiy asarlaridan boshqa mumtoz asarlar uchun ham joriy qilinishi muhim ilmiy ahamiyatga egadir. Bu bilan mumtoz asarlar taraqqiyotining o‘ziga xos yo‘lini aniqlashga harakat qilinadi.

Matniy tadqiq etishning statistik usuli. XX–XXI asr kompyuter texnologiyasi taraqqiyoti munosabati bilan barcha ijtimoiy-ilmiy sohalarda matematik va statistik usullardan keng istifoda etishga katta e‘tibor qaratilmoqda. Jumladan, o‘zbek matnshunosligida XX asrning 30-yillaridan boshlab, ayniqsa, ilmiy-tanqidiy matn tuzishda statistik metodlardan foydalanildi va bu metodlarga alohida e‘tibor berila boshlandi. Unda matndagi har bir satr yoki har bir bayt raqamlanishi va ularning statistikasi berilishida shart va zaruriy tamoyillar, mezonlar ishlab chiqildi. Biroq matnni tabdil etish masalalarida statistik metodlardan unumli foydalanilmadi. Navoiy asarlari matni ko‘p marotaba tadqiqot obyekti bo‘lishiga qaramasdan, statistik usullar qo‘llanmagan. Buni bugungi kungacha ilmiy sharh va izohlar bilan to‘liq ta‘minlangan Navoiy asarlari to‘plami yoki ANATIL¹⁹ ning takomillashtirilgan varianti yo‘qligida ham ko‘ramiz. To‘g‘ri oxirgi davrda 5 jildli Navoiy tili lug‘ati Berdaq Yusuf tomonidan nashrga tayyorlandi. Lekin uni o‘rganib chiqish ishlari ko‘rsatildiki, uning asosiy e‘tibori ANATILdagi xatolarni tuzatishga qaratilgan. Vaholanki bugungi kunda nafaqat uning xatolarini tuzatib chiqish, balki ANATILga kirmagan so‘z va iboralarni topib, ushbu mo‘tabar lug‘atni to‘ldirib borish asosiy vazifa bo‘lishi kerak. Hozirgi mavjud holat esa, shubhasiz, shoir asarlari matni tadqiqi bo‘yicha olib borilgan tadqiqot ishlarining

¹⁹ Alisher Navoiy asarlarining 4 jildlik izohli lug‘ati. Keyingi o‘rinlarda ana shunday tarzda beriladi.

ilmiy qimmatiga ta'sir qiladi. Negaki matn tarixi tadqiqi matndagi barcha so'zlarning matniy ma'nolari mukoshafasi, shakllanishi bilan to'liq amalga oshadi. Binobarin, bu borada rus simvolist nazariyotchi olimi A.Beliyning quyidagi fikr-mulohazalari fikrimizning yorqin dalilidir: "har bir shoirning so'z tanlash yo'li individual xususiyatga ega, har bir shoirning ijodi bo'yicha lug'at bo'lishi zarur. Shoir asarlarining lug'atlarini tuzish kerak, so'ngra ularni solishtirib tadqiq etish yaxshi samara beradi". Albatta, Navoiy asarlari bo'yicha matnshunos olim P. Shamsiyev, S.Ibrohimov kabi olimlar tomonidan turli matniy tadqiq etish usullariga qaratilgan Navoiy asarlarining lug'atlari yaratildi. Undan so'ng tilshunos olimlar tomonidan "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati" ham tuzildi. Ammo, ular nafaqat Navoiy asarlaridagi barcha so'zlarni qamrab olmagan, balki ma'lum bir asarning mukammal ilmiy-tanqidiy matni yoki tabdili yaratilishini ko'zlab tuzilmagan edi. Shu bois, eng avvalo, bu borada shoir asarlarining ilmiy-tanqidiy matnlari va tabdillarini yaratishda ko'plab nuqson va ilmiy kamchiliklarga yo'l qo'yildi.

Ma'lum bo'lishicha, ANATILda mavjud so'zlar soni 17075 tani tashkil etar ekan. Agar B. Bafoyevning statistik ma'lumoti to'g'ri bo'ladigan bo'lsa, unda 8960 ta so'z ANATILga kirmagan bo'lib chiqadi. Demak, shuncha so'z miqdorida Navoiyni tushunishdan yiroqlashamiz. Bu, o'z-o'zidan navoiyshunoslik va matnshunoslik oldiga yangi vazifalarni qo'yadi. Binobarin, " ... jahonning bir qancha mamlakatlari fan va ta'lim markazlarida matnshunoslik nazariyasiga oid yirik hajmli tadqiqotlar yaratilgan. Matnshunoslikning barcha ijtimoiy fanlar, jumladan, adabiyotshunoslik, arxeografiya, dialektologiya va tarixiy tilshunoslik singari sohalar bilan munosabati masalasi ancha chuqur o'rganilgan. Bu fanga oid muammolarni hal etishda dunyo olimlari paleografiya, germenevtika, mumtoz poetika va stilistikada erishilgan yutuqlardan samarali foydalanilmoqda. Modomiki sohani rivojlantirmoqchi ekanmiz, bu tajribalarni tanqidiy o'rganishimiz zarur". Bundan asosiy maqsad, birinchidan, shoirning barcha asarlari matnidagi ANATILda qayd etilmagan ma'nosi, shakliy ifodasi tushunarsiz har bir so'z va iboralarni aniqlash va ularni matndan o'tkazib yubormaslik bo'lsa, ikkinchidan, shoir asarlari nashridagi chalkashlik, xatoliklarni bartaraf etish hamda bunday matniy nuqsonlarning yana qaytarilmasligiga yo'l qo'ymaslikdir. Badiiy

matndagi soʻz va iboralarni oʻrganishning statistik usullarini qoʻllash Alisher Navoiy asarlari tabdilida oʻta muhim ahamiyat kasb etadi.

Alisher Navoiy hazratlari “Soʻz qoidasida intizom...” deya soʻzga benihoya shoyon taʼrif-tavsif berib oʻtish barobarida, aslida, soʻz qoidasida azaldan maʼlum bir muntazamlik, yaʼni qatʼiy bir intizom mavjudligini xotirga keltirib oʻtadilar. Zero, ulugʻ mutafakkir nazarida soʻz qoidasiga muntazam rioya qilish – sheʼriy tafakkur tarzi uchun nihoyatda muhim omil edi. Boshqacharoq aytganda, shoir nazdida sheʼriyatdagi soʻz – salmogʻi bilan emas, balki sifat miqdori bilan badiiy kashfiyot, hattoki, ilohiy qudrat kasb etadi. Darvoqe, baʼzi olimlar ulugʻ shoir asarlarida 26 mingdan ortiq soʻz qoʻllanilgan desalar, baʼzilari shoir asarlariga bagʻishlab tuzilgan, nisbatan eng toʻliq toʻrt jildli «Alisher Navoiy asarlarining izohli lugʻati» da atigi 17 ming atrofida soʻz izohlanganligini maʼlum qiladilar. Yana baʼzilari esa, ana shu izohli lugʻatda qayd etilmagan yana besh mingdan ortiq yangi izohlangan, tushunilishi qiyin soʻzlar haqida bahs yuritadilar. Bunga misol tariqasida shoir asarlaridagi ana shu izohli lugʻatga kirmay qolgan quyidagi ayrim qadimgi turkiy soʻzlarning izohi bilan tanishsak: *avalamaq* – “uyilmoq”, “toʻplamoq”; “qoʻymaq”, “yasamoq”; *ayogʻluq* – “kosalik”; *ayoq* – “uyoq”, “u tomon”, yaʼni “osmon yo oʻzga makon”; *qoz* – “suvda suzuvchi yirik qush”, “gʻoz”; *qovgʻanmaq* – “jamgʻarmoq”, “toʻplamoq”, “oz-ozdan yigʻmoq”; *qipranmak* – “qimirlamoq”, “qoʻzgʻalmoq”; *oʻksun* – “samo”; *choʻq* – “toʻgʻri”; “rost”, “tuzuk”, “durust”; *chir* – “yaralar”, “zaxmlar”; “dardlar”; *cheng* – “burun suvi”, “burundan kelgan suv”; *chevilanmak* – “aylanmoq”; *chekin I* – “oʻsimlik”; *chekin II* – “ipak” singari.

Savol va topshiriqlar:

1. *Oʻzbek matnshunoslarining qanday tadqiq usullari bor?*
2. *Qoʻlyozma tavsifini amalga oshirishning qanday usullari bor?*
3. *Matnni tadqiq etishning konyektura usuli?*
4. *Matnni tadqiq etishning statistik usuli?*

MATN TUZISH: MATN SHAKLLARI VA ULARNI TUZISH PRINSIPLARI

REJA:

1. *Matn tuzish*
2. *Matn shakllari*
3. *Matn tuzish prinsiplari*

Tayanch soʻzalar: *matnshunoslik prinsiplari, matn, manba, ilmiy-tanqidiy matn shakli, qoʻlyozma, yigʻma-qiyosiy matn shakli, ilmiy-ommaviy matn shakli.*

Matnshunoslik prinsiplari haqida soʻz ketar ekan, shuni alohida taʼkidlash zarurki, ular haligacha tasniflanmagan. Matnshunoslikning tadqiq usullari va prinsiplari oʻrtasidagi farqlar nazariy jihatdan koʻrib chiqilmagan. Biz bu holni oʻzbek matnshunoslik ishlarida ham kuzatdik. Masalan, P.Shamsiyev prinsip deganda tadqiq usullarini koʻzda tutadi²⁰, Eshonxoʻjayev esa prinsipga tamoyil sifatida qaraydi²¹. D.Lixachev matnshunoslikning tadqiq usullari haqida gapirar ekan, ularni “matn tuzishning metodik prinsiplari...” deb ataydi.

Oʻzbek matnshunosligi va adabiy manbashunosligi tarixini oʻrganish shuni koʻrsatmoqdaki, oʻzbek matnshunosligining yangi davrida (1920-yillardan keyingi davr nazarda tutilmoqda – mualliflar) yuzaga kelgan koʻplab nashrlarda matnshunoslikning bir qancha prinsiplari aks etgan. Ular tuzilayotgan matn shakllariga qarab farqlanadilar. Maʼlumki, matnshunoslikda matn tuzishning bir necha asosiy shakllari mavjud boʻlib, ular ilmiy amaliyotda keng qoʻllaniladi:

- 1) **ilmiy-tanqidiy matnlar;**
- 2) **yigʻma-qiyosiy matnlar;**
- 3) **ilmiy-ommaviy matnlar.**

Bunday matnlarni tayyorlash jarayoni matnshunoslikda qatʼiy shakllangan va barcha tadqiqotchilar uchun umumiy qabul qilingan muayyan prinsiplarga tayanadi. Xususan, ilmiy-tanqidiy matn tuzuvchi

²⁰ Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Т.: Фан, 1986. – Б.19–21.

²¹ Эшонхўжаев Ш. “Лисон ут-тайр”нинг илмий-танқидий матни ҳақида.. – Т.: Фан, 1965. – Б.20–21.

tadqiqotchi asarning fanga ma'lum **barcha qo'lyozma nusxalarini to'liq ko'zdan kechirishi** shart. Ayrim asarlarning qo'lyozma nusxalari o'rtasida sezilarli matniy tafovutlar mavjud bo'lib, bunday holatlarda matnshunos barcha nusxalarni qiyosiy tarzda tahlil qilishga majbur bo'ladi. Shu bilan birga, ko'p nusxalarga ega manbalar ustida ishlash jarayonida **nusxalarni ilmiy mezonlar asosida saralash** alohida ahamiyat kasb etadi. Ko'p nusxali manbaning ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlash jarayoni murakkab va mas'uliyatli bo'lib, u matnning barcha "injiqliklari"ni hisobga olishni talab etadi. Bunday ish tadqiqotchidan doimiy diqqat, aniqlik, intizom va katta sabr-toqatni taqozo etadi. Shu bois ilmiy-tanqidiy matn tuzish jarayoni nihoyatda mashaqqatli bo'lsa-da, natijada **matnning ilmiy jihatdan eng ishonchli va asoslangan ko'rinishi** yaratiladi²². Ilmiy-tanqidiy matn tuzish jarayonida muallif dastxati yoki muallif davriga mansub ishonchli nusxa mavjud bo'lmagan hollarda asarning **eng qadimiy va nisbatan ishonchli qo'lyozma nusxasi tayanch nusxa** sifatida qabul qilinadi. Qolgan nusxalar esa matnni tiklash va aniqlashtirishda **yordamchi manbalar** vazifasini bajaradi. Bunday yondashuv matn tarixini izchil yoritish va muallif matniga imkon qadar yaqin variantni yaratishga xizmat qiladi. Jumladan, adabiyotshunos **R. Zohid** So'fi Olloyorning "*Sabot ul-ojizin*" asarining ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlash jarayonida **150 dan ortiq qo'lyozma va toshbosma nusxalarni** matnshunoslik nuqtai nazaridan sinchiklab o'rganib, ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlagan. Tadqiqotchi ushbu katta korpusdan **25 ta nusxani** (15 qo'lyozma va 10 toshbosma) qiyosiy tahlil uchun tanlab olgan. E'tiborlisi shundaki, R. Zohid saralangan nusxalarni ham muayyan ilmiy-prinsipial belgilariga ko'ra **tayanch nusxa, asosiy nusxa va yordamchi nusxalar** kabi uch guruhga ajratgan. Bu hol ilmiy-tanqidiy matn tuzishda nusxalar bilan ishlashning puxta metodologik asosga ega ekanini ko'rsatadi. Agar muallif dastxati yoki muallif yashagan davrda yaratilgan nusxa aniqlansa, ilmiy-tanqidiy matnning **ilmiy ishonchliligi va qimmatini yanada ortadi**. Shu munosabat bilan P. Shamsiyev jahon qo'lyozma fondlarida Alisher Navoiy asarlarining qadimiy qo'lyozma nusxalarining aniqlanishi shoir ijodining ilmiy-tanqidiy matnlarini yaratish uchun **keng va mustahkam manbaviy asos** yaratganini alohida

²² Сўфи Оллоёр. Сабот ул-ојизин. Нашрга тайёрловчи Р. Зоҳид. – Т.: Санъат журнали, 2007. – Б. 6.

ta'kidlaydi ²³ . Xususan, P. Shamsiyev Qozon davlat universiteti qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan, **XVI asrda ko'chirilgan deb taxmin qilinayotgan "Xamsa" nusxasining aniqlanishi** haqida alohida to'xtalib, bu hodisaning ilmiy ahamiyatini quyidagicha baholaydi: mazkur qadimiy nusxaning topilishi navoiyshunoslik uchun muhim voqea bo'lib, u Alisher Navoiy ijodini ilmiy-tanqidiy asosda o'rganish imkoniyatlarini yanada kengaytiradi. Tadqiqotchining ta'kidlashicha, ushbu nusxa buyuk shoir asarining **yagona va mukammal ilmiy-tanqidiy matnini tuzish jarayonida tayanch manba** vazifasini bajarib, matn tuzish davomida yuzaga keladigan ko'plab masalalar va murakkabliklarni hal etishga xizmat qiladi²⁴.

Ilmiy-tanqidiy matnni tayyorlash jarayonida matnshunosdan asarning mazmuni va g'oyaviy yo'nalishini, shuningdek, matn tarixini chuqur bilish hamda asosli ilmiy xulosaga kelish talab etiladi. Bunday matnni tuzishda jalb etilgan barcha nusxalar tanqidiy jihatdan sinchiklab o'rganiladi.

Matnshunos va manbashunos qo'lyozma hamda bosma nusxalarni qiyosiy tahlil qilib, ularni tayanch nusxa bilan solishtiradi va "aniqlangan barcha matniy farqlarni ilmiy apparatda izchil qayd etib boradi. Ilmiy-tanqidiy matnning yodgorlik yaratilgan grafikada nashr etilishi mazkur turdagi matn tuzishning muhim prinsiplaridan biri hisoblanadi. Ilmiy-ommaviy matnlar esa, odatda, yagona yoki yangi topilgan asarni e'lon qilish, shuningdek, ilmiy-tanqidiy yoki yig'ma-qiyosiy matn asosida soddalashtirilgan variant" yaratish maqsadida tayyorlanadi. Bunday matnlar keng kitobxonlar auditoriyasiga mo'ljallangan ko'p jildli akademik nashrlar uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, S. Ayniy tomonidan tayyorlangan muxtasar "Xamsa" 1940–1947-yillar oralig'ida ikki bor nashr etildi. Bu nashrlarning asosiy maqsadi keng ommani qisqa fursatda Navoiy ijodi bilan tanishtirishdan iborat edi. Darhaqiqat, "Xamsa"ni ommaviy kitobxonlarga yetkazish milliy-ma'naviy qadriyatlarni targ'ib etishda muhim vosita bo'lib xizmat qildi. Shu bois matnshunoslik amaliyotida matn turlarining turli shakllaridan foydalanish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etdi. Ana shunday shakllardan biri dostonlarning nasriy bayonini yaratish bo'lib, bu yo'nalishda amalga

²³ Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Т.: Фан, 1986. – Б.9.

²⁴ Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Т.: Фан, 1986. – Б.11.

oshirilgan ishlar samarali natijalar berdi. Mazkur tajribani Amin Umariy va Husaynzoda tomonidan tayyorlangan “Layli va Majnun” dostoni nasriy bayonida ham kuzatish mumkin. Ushbu nashrda dostonning asl she’riy matni bilan bir qatorda uning nasriy bayoni parallel tarzda berilgan bo‘lib, bu usul asarni kengroq o‘quvchilar doirasiga tushunarli tarzda yetkazishga xizmat qilgan²⁵. A. Qayumov ham Alisher Navoiy asarlarining nasriy bayonlarini tayyorlashda ilgari shakllangan ilmiy-amaliy prinsiplarga tayangan holda ish olib bordi. Uning tashabbusi bilan ulug‘ shoir va mutafakkir asarlarining nasriy bayonlari izchil ravishda tayyorlanib, ketma-ket nashr etildi. Navoiy merosini mazkur usulda ilmiy-ommaviy muomalaga kiritish borasida alohida faollik va tashabbus ko‘rsatgan atoqli navoiyshunos olim A. Qayumovning xizmatlari salmoqli bo‘ldi.

“O‘tgan asrning 60–80-yillarida “Xamsa” dostonlari bir necha bor alohida va to‘liq holda ommaviy nashrga tayyorlandi. “Xamsa”ning 500 yilligi munosabati bilan chop etilgan ommaviy matn varianti filologiya fanlari doktori P. Shamsiyev tomonidan tayyorlangan ilmiy-tanqidiy matnlar va izohlar asosida yaratildi. Alisher Navoiy tavalludining 550 yilligi munosabati bilan nashr etilgan 20 jildlik asarlar to‘plamidagi matnlar esa shu davrgacha yaratilgan barcha ilmiy-tanqidiy va ilmiy-ommaviy matnlarga tayangan holda tuzildi. O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti hamda H. Sulaymonov nomidagi Qo‘lyozmalar instituti olimlari tomonidan amalga oshirilgan ushbu nashrning asosiy maqsadi buyuk shoirning she’riy, nasriy va ilmiy merosini to‘laligicha keng kitobxonlar ommasiga yetkazishdan iborat edi”²⁶.

Ilmiy-ommaviy matnning boshqa matn shakllaridan asosiy farqi, bir tomondan, matnning hozirgi o‘zbek yozuviga transliteratsiya qilinishi, ikkinchi tomondan esa keng o‘quvchilar auditoriyasi ehtiyojlarini inobatga olishidadir. Jumladan, “Majolis un-nafois” asarining ilmiy-tanqidiy matni Alisher Navoiy asarlari 15 jildligining o‘n ikkinchi jildi hamda to‘la asarlar 20 jildligining o‘n uchinchi jildi nashrlari uchun asos bo‘lib xizmat qildi.

“Majolis un-nafois” matniga berilgan sharhlar mazmuniga ko‘ra bir necha guruhga ajratiladi: matnda uchraydigan arab va fors tillaridagi

²⁵ Аlisher Навоий. Лайли ва Мажнун. Нашрга тайёрловчилар: Амин Умарий ва Хусайнзода. – Т.: Фан, 1941.

²⁶ O‘sha asar . – Б.5.

murakkab soʻz va iboralarning tarjimasini; ramziy va murakkab tashbehlil baytlar sharhi; tilga olingan asarlar va ularning mualliflari haqidagi maʼlumotlar; sheʼriy sanʼatlarga doir izohlar; tarixiy va afsonaviy shaxslar tavsifi hamda ilmiy izlanishlarga turtki beruvchi muammoli sharhlar.

Mazkur tasnifdan koʻrinadiki, Suyima Gʻaniyeva matn sharhini tayyorlashda adabiyotshunoslik, adabiyot tarixi va nazariyasi, tarix hamda tilshunoslik fanlari yutuqlariga tayanadi. Uning sharhlarining muhim jihati shundaki, olimlar matn bilan bogʻliq deyarli barcha masalalarni qamrab olib, har bir nuqtaga chuqur ilmiy yondashuv asosida izoh beradi. Ayni maʼnoda, Suyima Gʻaniyeva tomonidan yaratilgan sharhlar jamlanmasi mustaqil ilmiy asar darajasiga yetadi.

Matnning kitobxon uchun toʻliq tushunarli boʻlishini taʼminlash maqsadida tarjimalar ham keltirilgan. Xususan, Suyima Gʻaniyeva mazkur ruboiyning tarjimasini quyidagicha taqdim etadi: *“Oshiqlik koʻchasida ahdi paymoni mustahkam boʻlgan bir ahli dil(yaʼni dilbar, dildor) menga aytgan edi: Sendan boshqani qidirgan kishini talabgorlikka undama, sen shunday kishiga talabgor boʻlginki, u ham senga talabgor boʻlsin”*²⁷.

Suyima Gʻaniyeva ruboiy maʼnosini qisqa, aniq tarzda oʻquvchiga yetkazishga harakat qilgan. Ushbu ruboiy tarjimasini oʻziga xos sharh deyish mumkin. Eʼtibor bersak, ruboiyning aslida “tolib” soʻzi uch marotaba qoʻllangan, tarjimada shu tushuncha maʼnosini beruvchi “talabgor” soʻzi shuncha keltirilgan.

“Majolis un-nafois”ning uchinchi majlisida Navoiy Mavlono Osafiy haqida shunday yozadi: “Mavlono Osafiy – otasi podshohi zamonning vazorat devonida muhr bosibdur va oʻzining tabʼi taʼrif qilgʻucha bor va hofizasi ham bagʻoyat xubdur. Ammo ne tabʼin ishga buyurur, ne hofizasin. Yatimvashlik va raʼnosifatliq va xudroylik va xudroylik bila avqotin zoeʼ qilur. Bu navʼ gʻarib sifoti koʻpdurki, agar desa soʻz uzolur. Mutloqo pandpazir emas. Bu jihatdin bagʻoyat parishondur. Yaxshi abyoti bor”²⁸.

Bundan tashqari, Xondamirning “Makorim ul-axloq” hamda Vosifiyning “Badoyeʼ ul-vaqoyeʼ” asarlarida ham Osafiy haqida muhim maʼlumotlar uchrashi koʻrsatiladi. Bundan tashqari, Suyima Gʻaniyeva

²⁷ Oʻsha asar. – B.227.

²⁸ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами, 13-жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 73.

mutarjim Faxriy Hirotiy tarjimasida keltirilgan Osafiyning bir baytini sharhga ilova qiladi. Shuningdek, Osafiyning Navoiy vafoti munosabati bilan yozgan marsiyasidan bir bayt hamda tushirgan ta'rixi ham sharhda berilgan²⁹. Suyima G'aniyeva tazkira sharhida Navoiyning ushbu shoir haqidagi ma'lumotlarini takrorlamaydi. Aksincha, Osafiy shaxsi va ijodiga doir keltirilgan ma'lumotlar tugal, batafsil hamda mustaqil yondashuvi bilan ajralib turib, muhim ilmiy qiymat kasb etadi.

“Majolis un-nafois”da Alisher Navoiy ayrim shaxslarni muayyan munosabat bilan tilga oladi, biroq ularning barchasiga alohida to'xtalishni lozim topmaydi. Suyima G'aniyeva matn izoh va tarjimalarini tayyorlash jarayonida ana shunday o'rinlarga alohida e'tibor qaratadi. Jumladan, asarning birinchi majlisida Imom Ali Muso ar-Rizo, Mehri, Anvari, Xoja Salmon, Shayx Kamol, Mavlono Sa'diddin Koshg'ariy kabi shaxslar qayd etilgan. Ikkinchi majlisda esa Abu Hanifa, Ibn Hojib, Sayid Sharif, Shayx Zayniddin, Xoja Abdulloh Ansoriy, Imom Faxr, Amir Suhayliy, Shayx Farididdin Attor, Shayx Bahovaddin Umar, Xoja Abu Nasr Porso, Abusaid Abdulxayr, Ahmad Jomiy, Xoja Yusuf Hamadoniy va boshqalar tilga olinadi. Biroq mazkur shaxslarning hech biriga tazkirada alohida fiqra ajratilmagan³⁰. S. G'aniyeva tilga olingan shaxslarning hayoti, ijodi va o'z davridagi mavqeiga doir qisqa, ammo aniq ma'lumotlar keltiradi. Matnshunos tomonidan berilgan bunday lo'nda sharhlar “Majolis un-nafois” nashrining ilmiy qimmatini yanada oshiradi. Umuman, ushbu nashr uchun tayyorlangan sharh va tarjimalar soni 706 tani tashkil etadi (muqaddima – 16, I majlis – 119, II majlis – 141, III majlis – 194, IV majlis – 106, V majlis – 28, VI majlis – 49, VII majlis – 40, VIII majlis – 13 sharh).

Ilmiy-ommaviy matnni tayyorlashda matnshunos asarning qaysi o'quvchilar qatlamiga mo'ljallanganini inobatga olgan holda matnni qisqartirishi, soddalashtirishi yoki she'riy asarlar uchun nasriy bayon va izohlardan foydalanishi mumkin. “Xamsa” dostonlari, “Mahbub ul-qulub”, “Muhokamat ul-lug'atayn”, “Vaqfiya” kabi asarlarning nasrlashtirilgan variantlari ana shu tamoyillar asosida yaratilgan.

²⁹ O'sha asar. – B. 244–245.

³⁰ Firqa – Nasriy parcha. Tazkiralarda bir shaxs uchun ajratilgan qism.

Yagona nusxadagi asarlarning ilmiy-ommaviy matniga Zahiriddin Muhammad Boburning “Muxtasar” asari misol bo‘la oladi. Asarning Parij Milliy kutubxonasida saqlanayotgan yagona nusxasi asosida Saidbek Hasanov tomonidan tayyorlangan nashrda xattot yo‘l qo‘ygan xatolar aniqlanib, ilmiy asosda tiklangan, zarur hollarda qavslar, izohlar va belgilar orqali ko‘rsatilgan. Asar to‘liq transliteratsiya qilinib, faksimil nashri ham ilova qilingan, shuningdek, ismlar, asarlar va joy nomlari ko‘rsatkichlari berilgan.

Umuman olganda, ilmiy-ommaviy matnlar yagona yoki yangi topilgan asarlarni e‘lon qilish, shuningdek, ilmiy-tanqidiy yoki yig‘ma-qiyosiy matnlar asosida soddalashtirilgan variant yaratish uchun tuziladi. Bunday matnlarning asosiy prinsipi keng o‘quvchilar auditoriyasi talablarini nazarda tutish bo‘lib, sharh, izoh, lug‘atlar, tarjimalar, nasriy bayon hamda zaruratga ko‘ra qisqartirish va soddalashtirishni o‘z ichiga oladi.

Yig‘ma-qiyosiy matn esa mavjud nusxalarni qiyoslash asosida tuziladigan, muallif matnining nisbatan to‘liq variantidir. U asar nusxalari kam yoki ishonchli qadimiy qo‘lyozmalar mavjud bo‘lmagan hollarda qo‘llanadi. Bunday matnni tuzishda imkon qadar to‘liq va nuqsonlari kam bo‘lgan tayanch nusxani tanlash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli M. N. Osmanov 1966-yilda nashr etilgan “Shohnoma” matnini tanqidiy emas, balki yig‘ma-qiyosiy matn deb baholaydi va bu fikrini qo‘lyozmalar bazasining cheklanganligi hamda turli tahrirlar aralashuvi bilan izohlaydi³¹.

Umuman, yig‘ma-qiyosiy matn tuzishda tayanch nusxani aniqlash, mavjud manbalardan imkon doirasida foydalanish va matniy farqlarni ilmiy apparatda ko‘rsatish asosiy prinsiplar hisoblanadi. Bunday matnlar qo‘lyozma va nusxalarning tavsifi, shartli belgilar tizimi, matn strukturasi saqlash, ilmiy apparat va jadval asosidagi tafovutlar ko‘rsatilishi bilan ajralib turadi.

Faksimil nashrlar esa, muallifning yagona dastxat qo‘lyozmasi mavjud bo‘lgan taqdirda, tadqiqotlar uchun alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Xususan, S. G‘aniyeva tomonidan tayyorlangan Alisher Navoiyning

³¹ Османов М.Н. Фирдоуси. Шахнаме. Т.1. Научно-критический текст. Разночтения, примечания и приложения. – М.: Наука, 1991. – С.5-17.

“Navodir un-nihoya” devoni faksimil nashri shunday bebaho manbalardan biridir³².

Bugungi kunda yangi topilgan asarlarni, shuningdek, o‘tmishda yashab ijod qilgan, ammo hozirgacha ilmiy muomalaga to‘liq kiritilmagan adiblarning birinchi marta e‘lon qilinayotgan devonlarini nashrga tayyorlash jarayonida “Muxtasar” matnida qo‘llangan tekstologik prinsiplarga tayanish eng maqbul yo‘l hisoblanadi. Chunki mazkur tajriba yagona nusxa yoki nusxalari cheklangan asarlar bilan ishlashda matnni imkon qadar to‘liq va ishonchli tiklash, xattot tomonidan yo‘l qo‘yilgan xatolarni aniqlash va ilmiy asosda tuzatish, matniy tafovutlarni qavslar hamda izohlar orqali aniq ko‘rsatish imkonini beradi. Bundan tashqari, “Muxtasar” matnida qo‘llangan transliteratsiya, izoh va faksimil nashrni birgalikda berish prinsipi asarni nafaqat mutaxassislar, balki kengroq o‘quvchilar auditoriyasi uchun ham tushunarli va qulay shaklda taqdim etishga xizmat qiladi. Shu jihatdan, mazkur yondashuv zamonaviy o‘zbek matnshunosligida yangi topilmalarni nashrga tayyorlashda metodik andoza sifatida muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Savol va topshiriqlar:

- 1. Matnning keyingi tadqiqotlar uchun asos bo‘ladigan darajada, ishonchli saviyada chop etiladigan turi qaysi?*
- 2. XX asr o‘zbek matnshunos va manbashunoslaridan kimlarning qanday ishlarini bilasiz?*
- 3. Shu kunning matnshunoslik va manbashunos tadqiqotlari va faoliyat turlariga nimalar kiradi?*
- 4. Quyidagi tayanch so‘z va iboralarni izohlang: matn tanqidi, nazariy matnshunoslik, matnshunoslik amaliyoti?*

³² Navoiy dastxati. Navodir un-nihoya/Nashrga tayyorlovchi, so‘z boshi muallifi S.G‘aniyeva. – T.: Fan, 1991. – 300 b.

O‘ZBEK MATNSHUNOSLIGI SHAKLLANISHINING TARIXIY ASOSLARI

REJA:

1. *Yozuv madaniyatining vujudga kelishi va uning tarixiy manbalari*
2. *Qo‘lyozma an‘anasi va dastlabki kitoblarning shakllanishi*
3. *Matnshunoslik tafakkurining tarixiy-tadrijiy rivoji*

Tayanch so‘zalar: *tarix, ildiz, matnshunoslik, piktografik yozuv, grafika, qo‘lyozma, matn, kitobat.*

1. *Yozuvning paydo bo‘lishi.* O‘zbek matnshunosligining tarixiy ildizlari insoniyat yaratgan eng qadimiy yozma yodgorliklar bilan chambarchas bog‘liqdir. Bu borada matnshunos olim A. Habibullayev shunday yozadi: “Mintaqamiz madaniyatida matnshunoslik dastlabki davrlarda faqat og‘zaki tarqalgan Qur‘on suralarini, keyinchalik hadislarni qog‘ozga tushirish bilan boshlandi. Matnshunoslik o‘rta asr saroylarida yo‘lga qo‘yilgan o‘tmish yodgorliklarini kitobat qilish, ko‘paytirish tarzida namoyon bo‘ldi.”³³. Ayni ma‘noda, har bir kashfiyot singari yozuv ham jamiyat ehtiyoji ta‘sirida vujudga kelgan va ko‘p asrlar davomida takomillashib borgan.

Eng dastlabki yozuv turi – *piktografik yozuv* bo‘lib, unda predmetlar rasm orqali ifodalangan. Keyinchalik *logografik yozuv* shakllandi, unda so‘z ma‘nosi ramz orqali ifodalanadi. *Ieroglifik yozuv* esa logografiyaning mukammal shakli sifatida yuzaga kelgan. Shu yozuv turlari rivoji natijasida *fonografik yozuv* – tovush asosidagi yozuv tizimi paydo bo‘ldi.

Miloddan avvalgi VI–IV asrlarda Turonzamin hududida xorazmiy, sug‘diy, pahlaviy, boxtariy kabi yozuvlar shakllanib, mahalliy tillar tovush tizimiga moslashgan. Bu hol yozma madaniyatimiz ildizlari naqadar qadimiy ekanidan dalolat beradi.

Sug‘d yozuvi eng keng tarqalgan tizimlardan biri bo‘lib, uning eng qadimgi namunasi – “*Eski maktublar*” (milodiy IV asr boshlarida bitilgan)

³³ Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2000. – Б.98.

1906-yilda A. Steyn boshchiligidagi ekspeditsiya tomonidan Sharqiy Turkistonda topilgan. Xorazm yozuvi esa II–III asrlarda xo‘jalik hujjatlari, tangalar va haykallar yozuvida qo‘llangan.

2. *Dastlabki matn yaratish tajribalari.* Turkiy matnshunoslikning ibtidosi qadimiy turkiy yozma yodgorliklar – *O‘rxun-Enasoy bitiktoshlari* bilan bog‘liq. Bu bitiklarda xoqon yoki sarkardalarning jamiyat hayotiga oid voqealarni toshga bitganini ko‘ramiz. Shunday yodgorliklarni yaratgan *Yo‘llug‘ tigin* dastlabki turkiy matnshunos sifatida e‘tirof etiladi. U matnni tahrir qilish, rekonstruksiya qilish va mazmun-mantiq birligini ta‘minlashga e‘tibor bergan.

Olimlar Q.Sodiqov va Q.Omonov ta‘kidlaganidek, “Ko‘k turk bitiklarida matn tuzishning aniq prinsiplari ishlab chiqilgan edi”. Yo‘llug‘ tigin “Kul tigin” va “Bilga xoqon” bitiklarini yaratishda bir matndan ikkinchisiga tahrirlangan parchalarni kiritgan, bu esa qadimiy matnshunoslik tafakkurining mavjudligini ko‘rsatadi.

Akademiklar Alibek Rustamov va Nasimxon Rahmonovlar bu yodgorliklarni filologik jihatdan tahlil qilib, turkiy yozuvlarning murakkab orfografik tizimini alohida qayd etadilar.

Bitiklarda uchraydigan “*bädiz*” va “*bädizchi*” so‘zlari nafaqat o‘ymakorlikka, balki “kotib”, ya‘ni xoqon nutqini toshga bituvchi shaxsga ham nisbatan ishlatilgan.

3. *Kitob tuzish an‘analarining paydo bo‘lishi.* Uyg‘ur alifbosi turkiy xalqlar orasida XVI asrgacha keng qo‘llanilgan. Uyg‘ur yozuvli manbalarda kotiblar bitigchi, baxshi, katib deb atalgan. Bu kasb qadimdan yuksak hurmat bilan qaralgan, chunki kotib matnning aniqligi va go‘zalligiga mas‘ul bo‘lgan.

Kitob tuzishning qadimgi shakli – *potxi usuli* turk buddaviylari orasida keng tarqalgan. Qog‘oz varaqlari o‘rtasiga doira chizilib, matn shu joygacha yozilgan, so‘ng varaqlar teshilib ipga tizilgan va yog‘och muqovalar bilan qoplangan. Bu usul Hindistonda yaratilgan bo‘lib, Tibet orqali turklarga kirib kelgan.

Kitob bosishning ilk namunasi esa milodiy 868-yilda xitoylik Van Sze tomonidan yaratilgan *ksilografiya* usuli bilan bog‘liq.

4. *“Oltin yorug‘” va islom davri matnshunosligi.* Turkiy xalqlar matnshunoslik tarixida *“Oltin yorug‘”* asari alohida o‘rin tutadi. Bu asar milodiy I asrda yaratilgan bo‘lib, X–XVIII asrlarda bir necha bor ko‘chirilgan va ko‘p tillarga tarjima qilingan. Tarjimon Sengi Seli Tug‘ung matnni xitoy tilidan uyg‘urchaga o‘girayotganda, ba‘zi joylarini boshqa manbalardan to‘ldirib, yig‘ma matn shaklini yaratgan. Bu hol turkiy matnshunoslikda matn tuzish prinsiplari qadimdan mavjud bo‘lganidan dalolat beradi.

Islom dini va arab yozuvining kirib kelishi bilan matnshunoslik yangi bosqichga ko‘tarildi. Kitobat san‘atida *basmala, hamd, na‘t, bag‘ishlov, tammam, kolofon* kabi tarkibiy qismlar shakllandi. Kolofon orqali kotib o‘z mualliflik huquqini tasdiqlagan.

Hadis, tafsir, fiqh va aqoid ilmlarining rivoji natijasida matnlarni tartibga solish, sanad bo‘yicha ajratish, sharh va xulosa qo‘shish kabi an‘analar shakllandi. Imom Buxoriy, Burhoniddin Marg‘inoniy kabi allomalar asarlari ko‘p nusxada ko‘chirilgan, boblar alohida matn sifatida ajratilgan. Sharhlar yozilishi bilan qo‘lyozma strukturasi ham o‘zgarishlar yuzaga kelgan.

5. *Matnshunoslik tamoyillarining shakllanishi.* XI asrda Mahmud Koshg‘ariy *“Devonu lug‘otit turk”* asarida qadimgi matnlarni to‘plab, ularni tahlil etgan. Asarda xalq og‘zaki ijodi namunalari qadimiy shakllari qayd etilgan.

Yusuf Xos Hojib *“Qutadg‘u bilig”*da kotiblik fazilatlarini alohida ta‘kidlab, yozuvning davlat boshqaruvidagi o‘rnini yuksak baholaydi:

*“Kotib bilimli, zakovatli bo‘lishi kerak,
Xati chiroyli, so‘zga usta bo‘lishi kerak.
Yozuv chiroyli bo‘lsa, ko‘ngil ochiladi,
Yozilgan so‘z unutilmaydi – abadiy qoladi”.*

Shoir fikricha, kotibning xatosi jamiyat ishiga zarar yetkazadi, shuning uchun u hushyor, xatosiz, mas‘uliyatli bo‘lishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek matnshunosligi shakllanishi uzoq tarixiy jarayon natijasidir. Uning dastlabki ko‘rinishlari turkiy bitiklarda, keyingi bosqichlari esa islom madaniyati, kitobat san‘ati va ilmiy

an'analar bilan bog'liq. Turkiy xalqlarning qadimiy yozuvlari, "Oltin yorug'", "Devonu lug'otit turk", "Qutadg'u bilig" kabi yodgorliklar matnshunoslikning dastlabki prinsiplarini yuzaga keltirdi. Islom davrida esa matn tuzish, tahrir qilish, sharhlash, kolofon yozish kabi amaliyotlar shakllanib, matnshunoslik ilmiy yo'nalish darajasiga ko'tarildi. O'zbek matnshunosligi tarixining birinchi bosqichi – qadimiy davrlardan to Temuriylar sulolasi hukmronligigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

Savol va topshiriqlar:

- 3. O'zbek matnshunosligining shakllanish tarixini qisqacha ifodalab bering.*
- 4. Dastlabki matn yaratish tajribalari haqida ma'lumot bering.*
- 5. O'zbek matnshunosligi qachon shakllana boshlagan?*
- 6. Qadimgi yozma manbalarning o'zbek matnshunosligi uchun ahamiyati nimada?*

MUALLIFLIK MATNI YO‘Q BO‘LGANDA NASHR UCHUN ASOSIY RO‘YXATNI TANLASH

Tayanch so‘zlar: *muallif, matn, matn qatlamlari, tahrir, individual, tipik, tanlov, matn tarixi, kotib.*

Turli matnlar, matn qatlamlari hamda tahrirlangan nusxalarni bir nashr doirasida aralashtirish mutlaqo mumkin emas. Muallifga mansub asl shakl go‘yoki tiklangani da‘vo qilingan yig‘ma matnlar qat‘iyan rad etilishi lozim. Shu bois, asarning bir nechta matn variantlari mavjud bo‘lgan hollarda nashr uchun tayanch nusxani tanlash alohida ahamiyat kasb etadi. Eng oddiy holatda matnshunos asos sifatida tashqi nuqsonlari yo‘q yoki nisbatan kam bo‘lgan, kamchiliklar, noaniq joylar va boshqa buzilishlardan xoli nusxani tanlaydi. Biroq ro‘yxatning xizmati “xayoliy” bo‘lishi mumkin – keyingi tuzatishlar va kotiblarni tushunish natijasi va uning asl qiyofasini saqlashning natijasi emas. Yana bir yondashuv shundan iboratki, matnshunos tayanch nusxa sifatida qo‘lyozmalarning eng qadimgisini, ya‘ni yozilish sanasi jihatidan muallif matniga eng yaqin deb hisoblangan ro‘yxatni tanlaydi. Ammo nusxaning qadimiyligi har doim ham uning matni qadimiyligini anglatmaydi. Ba‘zan eng qadimgi matn keyinroq ko‘chirilgan nusxada saqlangan bo‘lishi mumkin, aksincha, qadimiy qo‘lyozma esa nisbatan kechroq tahrirlangan matnni aks ettiradi. Shuningdek, ayrim hollarda nashr uchun “eng tipik” ro‘yxat asos qilib olinadi, ya‘ni unda individual o‘qishlar kam bo‘lib, matni boshqa nusxalarning aksariyati tomonidan tasdiqlanadi. Biroq bunday “tipik” matn ko‘pincha keyingi davrlardagi takroriy ko‘chirishlar mahsuli bo‘lib, “individual” o‘qishlarga ega nusxa esa aslida eng qadimgi matnni ifodalashi mumkin. Oddiylashtirilgan matnlar ba‘zan qo‘lyozma va bosma nusxalar matnlarini aralashtirish, turli ro‘yxatlardan tanlab olingan o‘qishlarni jamlash yo‘li bilan yaratiladi. Shu bois tayanch nusxa rasmiy belgilar asosida emas, balki asar matni tarixini chuqur o‘rganish natijasida aniqlangan ilmiy dalillarga tayanib tanlanishi lozim. Faqat ish matnining tarixi asosiy ro‘yxatni tanlash uchun obyektiv ko‘rsatkichlarni taqdim etadi. Bu nashriyot o‘quvchiga taqdim etish uchun zarur deb hisoblagan matn tarixidagi bosqich haqida eng yaxshi g‘oyani beradigan matn bo‘lishi kerak. Shuning uchun “asosiy ro‘yxat” tushunchasi asosan shartli bo‘lib, matnni nashr etish maqsadiga bog‘liq. Agar nashrning maqsadi qo‘lyozma asar haqida muallifning nuqtai nazarini berish bo‘lsa,

unda asosiy ro'yxat qo'lyozma matni tarixini o'rganish natijasida ushbu muallifning nuqtai nazariga eng yaqin bo'lgan ro'yxat bo'ladi. Aytaylik, matn tarkibiga ko'ra bitta eng yaxshi ro'yxat, ikkinchisi esa individual o'qishlar uchun mo'ljallangan. Bunday vaziyatda tayanch nusxani tanlash masalasi, avvalo, ro'yxatlarda uchraydigan buzilgan o'qishlarning tabiati va ularning matn tuzilishiga ta'sir darajasi bilan belgilanadi. Agar nusxadagi nuqsonlar kotiblarning ongli tahriri natijasi bo'lmay, balki oddiy texnik xatolar – tushirib qoldirish, harflarni almashtirish, so'zlarni noto'g'ri takrorlash kabi holatlar bilan izohlansa va ularni ilmiy asosda tuzatish mumkin bo'lsa, bunday ro'yxat tayanch sifatida tanlanishi mumkin. Chunki bu holda matnning asosiy qatlamlari saqlangan bo'lib, buzilishlar ikkilamchi xarakterga ega bo'ladi. Ammo ayrim hollarda eng yaxshi o'qishlar saqlangan ro'yxatda kompozitsion nuqsonlar – boblarning yetishmasligi, tartibning buzilishi yoki matn uzilishlari uchrashi mumkin. Agar bunday kamchiliklarni boshqa ro'yxatlardagi yetishmayotgan qismlarni qiyosiy asosda kiritish orqali to'ldirish imkoniyati mavjud bo'lsa, u holda tayanch nusxa sifatida ana shu to'laroq va yaxlit ro'yxat tanlanishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Demak, tanlov faqat alohida o'qishlarning sifati bilan emas, balki matnning umumiy kompozitsion yaxlitligi bilan ham belgilanadi. Tabiiyki, agar qo'lyozmalar turli tahrir yoki nashr bosqichlarini ifodalasa, tanlov avvalo ana shu tahrirlar o'rtasida amalga oshirilishi lozim. Faqat muayyan tahrir tanlab olingach, shu tahrir doirasida mavjud ro'yxatlar ichidan tayanch nusxa aniqlanadi. Bu jarayonda alohida ro'yxatlarning sifati ikkinchi darajali bo'lib, muhim omil – ularning qaysi tahrirni aks ettirayotganidadir.

Xullas, asar ustida ish uzoq yillar davom etgan, muallif ijodiy jarayonda bir necha bor g'oyaviy va mazmuniy o'zgarishlar kiritgan hollarda tayanch nusxani tanlash yanada murakkablashadi. Bunday vaziyatda muallif g'oyasining qaysi bosqichi asosiy matn sifatida qabul qilinishi masalasi alohida ilmiy muhokamani talab etadi. Shu bois asosiy ro'yxatni tanlashda hal qiluvchi omil – asar matni tarixini chuqur bilish va noshirning ilmiy puxtaligidir. Bu puxtalik qat'iy qoidalarga bo'ysunmaydi, balki matnshunosning tajribasi, ilmiy mas'uliyati va tanqidiy tafakkuriga tayanadi.

ASOSIY RO‘YXAT MATNINI TO‘G‘RILASH

Tayanch so‘zlar: *nashr, qo‘lyozma, matnni tuzatish, matn tushunchasi, noto‘g‘ri o‘qish, ko‘rsatkich, manba xato, tashqi nuqson, matn parchasi.*

Nashr uchun tayanch sifatida qabul qilingan asosiy matnni tahrir qilish jarayonida ayrim noshirlar subyektiv yondashuvga berilib ketish holatlari uchraydi. “Xususan, ular qo‘lyozma asarning boshqa nashrlari yoki muqobil ro‘yxatlaridan “eng yaxshi o‘qilgan” deb hisoblangan variantlarni tanlab olib, ana shu o‘qishlarni asosiy matnga qo‘shishga intiladilar va hatto ularni mualliflik matniga yaqin”, go‘yoki huquqiy jihatdan himoyalangan shakl sifatida taqdim etadilar. Bunday yondashuv ilmiy matn tuzish prinsiplari bilan mutlaqo mos kelmaydi.

Ta’kidlash joizki, hech bir holatda turli nashrlarga mansub matnlar, ularning alohida tahrirlari, variantlari yoki parchalari o‘zaro aralashtirilmasligi lozim. Shuningdek, boshqa ro‘yxatlardan faqat mashhurligi yoki qulay o‘qilishi bilan ajralib turadigan variantlarni tanlab olish ham ilmiy jihatdan asossizdir. Asosiy matn yaxlitligi, uning tarixiy shakllanishi va aniq bir matn an’anasiga mansubligi qat’iy saqlanishi zarur. Shu bois matnshunoslik amaliyotida subyektiv tanlov emas, balki matn tarixini chuqur tahlil qilish va aniq metodik mezonlarga tayangan holda qaror qabul qilish ustuvor bo‘lishi kerak. Tuzatishlar faqat texnik xatolar bilan yashiringan matnni aniqlay oladi, lekin uni yaxshilamaydi, qayta tiklangan matnni yaratmaydi. Biroq matn tushunchasi uning mazmunlilikini anglatadi. Agar qo‘lyozmada texnik (beixtiyor) xatolar (xatolar va boshqalar) bo‘lsa, ularni yo‘q qilish kerak. Ushbu xatoni tuzatish “eng yomon” ko‘rsatkichlarni “eng yaxshi”si bilan almashtirishdan tubdan farq qiladi. Ilmiy nashrdagi xatolarni tuzatishga asoslanishi kerak: eslatmalarda nafaqat noto‘g‘ri o‘qish, balki iloji bo‘lsa, xatoning kelib chiqishi ham ko‘rsatilishi kerak (eng oddiy holatlarda xato turi ko‘rsatilgan). Texnik xatolar tushunchasi faqatgina kotib tomonidan yo‘l qo‘yilgan oddiy xatolar bilangina cheklanmaydi. Unga kotibning noto‘g‘ri o‘qishi, yoddan ko‘chirish jarayonida yuzaga

kelgan xatolar, ichki diktant ta'siri, yozuv jarayonidagi yanglishishlar, shuningdek, matnni qayta talqin qilish natijasida paydo bo'lgan og'ishlar ham kiradi. Bundan tashqari, varaqlarning joyi almashib ketishi, qo'lyozma yoki bosma nashrdagi tashqi nuqsonlar, matn terishdagi kamchiliklar kabi holatlar ham texnik xatolar sirasiga mansubdir.

Matnning ayrim qismlari yetishmayotgan hollarda, ularni boshqa ro'yxatlar asosida to'ldirishga yo'l qo'yiladi. Biroq bunday to'ldirishlar matnda majburiy ravishda ajratib ko'rsatilishi, ularning qaysi manbaga tayangan holda va qanday sabablar bilan kiritilgani aniq ko'rsatilishi lozim. Bu jarayonda yozuv shakli, belgilash usuli yoki izohlar orqali to'ldirilgan qismlarning asl matndan farqlanishi ochiq namoyon etilishi kerak.

Xossatan, matnni tuzatish ishlari hech qachon to'liq "qayta tiklash" sifatida talqin etilmasligi zarur. Aksincha, bunday ishlar matnni ilmiy asosda tartibga solish, texnik buzilishlardan tozalash va muallif matniga imkon qadar yaqin holatga keltirishni ko'zda tutadi. Matnshunosning vazifasi matnni qayta yaratish emas, balki uning tarixiy shaklini buzmaganda aniqlashtirish va ilmiy jihatdan ishonchli holga keltirishdan iboratdir.

MATN TAHRIRI

Tayanch soʻzlar: *nashr, manba, matn tahriri, janr, qoʻlyozma, mafkuraviy, gʻoya, yozma yodgorlik.*

Muallifga yoki boshqa shaxsga mansub matnni ongli va maqsadga yoʻnaltirilgan tarzda qayta ishlash tahrir jarayoni sifatida baholanadi. Bunday tahrir matnning tashqi shaklini emas, balki uning mazmuniy va struktur qatlamlarini oʻzgartirishga qaratiladi. Tahrir natijasida yozma yodgorlikning gʻoyaviy yoʻnalishi, badiiy ifoda vositalari, uslubiy xususiyatlari hamda matnning toʻliqligi sezilarli darajada oʻzgartirilishi mumkin. Shuningdek, tahrir jarayonida muayyan faktik maʼlumotlar chiqarib tashlanishi, qayta talqin qilinishi yoki yangi mazmun bilan almashtirilishi ehtimoli ham mavjud. Qoʻlyozmani qayta ishlashdan maqsad uni u yoki bu foydalanishga moslashtirish (masalan, jurnal talablariga moslash, senzura va boshqalar) boʻlishi mumkin, qoʻlyozma janrini oʻzgartirish, mafkuraviy mazmunini oʻzgartirish, uni bolalar oʻqishiga moslashtirish va hokazo ham boʻlishi mumkin: “Agar qayta ishlash yoʻnalishsiz oʻzgarishlarning natijasi boʻlsa (masalan, matnning bir qismini yoʻqotish yoki maʼlum bir muhitda bir qator olimlar tomonidan uzoq yozishmalar paytida qoʻlyozma tilining asta-sekin oʻzgarishi natijasida), yangi nashr haqida gapirish mumkin emas.

Matn oʻzgarishlarining miqdoriy koʻrsatkichlari (tafovutlarning koʻpligi) har doim ham yangi nashr paydo boʻlishining koʻrsatkichlari hisoblanmaydi”. Masalan, yozma yodgorlikda matnning katta qismi, hatto yarmi yoʻqolib ketishi mumkin. Saqlanib qolgan qismi mustaqil ravishda koʻchirilishi yoki nashr etilishi ehtimoldan xoli emas. Biroq muallif, muharrir yoki ijodkor tomonidan asar yaxlit holda tiklanib, ongli ravishda yakunlanmaguncha, bunday holatni asarning yangi varianti sifatida baholab boʻlmaydi. Bu holatda gap yangi matn haqida emas, balki avvalgi variantning nuqsonli va toʻliq boʻlmagan shakli haqida boradi.

Aksincha, ayrim hollarda matn hajman juda oz oʻzgarishga uchragan boʻlsa-da, ushbu oʻzgarishlar asarning mazmuniy mohiyatiga

sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bunday vaziyatda matn miqdoriy emas, balki semantik va g'oyaviy jihatdan yangilangan bo'ladi va uni yangi nashr sifatida baholashga asos paydo bo'ladi.

Shuningdek, nashrlarni mazmuniy xususiyatiga ko'ra mafkuraviy va stilistik turlarga ajratish mumkin. Ammo amaliyot shuni ko'rsatadiki, nashrlarning aksariyati ularni tayyorlagan muharrirlar yoki tuzuvchilarning murakkab va ko'pincha "jiddiy" g'oyaviy qarashlariga mos holda shakllanadi. Shu bois nashrning xarakteri ko'pincha bevosita uning kompilyatori yoki tahririy konsepsiyasi bilan belgilanadi.

Agar tahririyat kengashi bitta aniq vazifa yoki o'zaro bog'liq g'oyalar majmuasiga bo'ysungan holda ish olib borgan bo'lsa, nashr aynan shu yetakchi xususiyatiga ko'ra nomlanishi lozim. Agar esa asar tahriri muayyan tarixiy, ijtimoiy yoki madaniy muhit manfaatlarini ifodalasa, nashr nomi ham ana shu muhitga mos tarzda belgilanishi maqsadga muvofiqdir.

Bunday nashrlar ko'pincha matn tarixini aniqlash yo'lida hali yakunlanmagan izlanishlarning belgisi sifatida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, asarning yangi nashrini tayyorlash motivlari murakkab bo'lib, matn jiddiy tahrirga uchragan hollarda – bu holat zamonaviy adabiyotlar nashrida tez-tez uchraydi – tartib raqamlari bilan nomlash deyarli yagona maqbul yechim bo'lib qoladi.

MATN TARIXINI O'RGANISH

Tayanch so'zlar: *lug'at, interpolyatsiya, nashr, tahrir, arxeografiya, bibliografiya, uslubiy metod, matni tarixi, manba.*

Turli ro'yxatlarning matnlari aniqlanganda, ularning munosabatlarini oydinlashtirishni boshlash kerak. Bu munosabatlar nashr ehtiyojlari ta'siri ostida ko'pincha ularning amaldagi, tarixiy o'zaro bog'liqliklaridan yiroq rasmiy belgilar asosida belgilangan. Matnlarni ayrim buzilishlarni o'z ichiga olgan va o'z ichiga olmagan holda "to'g'ri" va "noto'g'ri", "to'liq" va "to'liqsiz" turlariga ajratish va guruhlash mumkin. Avvalgi matnshunoslik amaliyotida ko'pincha nashr uchun eng "to'g'ri" yoki eng "to'liq" deb hisoblangan qo'lyozma ro'yxatini tanlash bilan cheklanilgan. Biroq zamonaviy matnshunoslikda bunday yondashuv yetarli emasligi e'tirof etilmoqda.

Matn tarixini aniqlash to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita ma'lumotlarga tayangan holda amalga oshiriladi. To'g'ridan-to'g'ri ma'lumotlar matnning shakllanish jarayonini bevosita yoritib beradigan dalillar bo'lib, ularga qo'lyozmalardagi sanalar, muallif yoki kotib imzolari, marginal qaydlar, muallif va olimlarning yozma izohlari, shuningdek, kundaliklar, xotiralar va zamondoshlarning guvohliklari kiradi. Bosma matnlar tarixini o'rganishda esa nashr ma'lumotlari, senzura ruxsatnomalari, nashr, bosma va tahrir hujjatlari, rasmiy yozishmalar muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Bunday ma'lumotlar bilan ishlash maxsus nazariy tayyorgarlikdan ko'ra, ularni topish va aniqlash imkoniyatiga ega bo'lishni talab etadi. Mazkur qidiruv va tavsiflash masalalari asosan arxeografiya, bibliografiya nazariyasi hamda tarixiy manbashunoslik doirasida ishlab chiqilgan.

Biroq ko'plab hollarda, ayniqsa qadimgi asarlar bilan ishlash jarayonida, to'g'ridan-to'g'ri ma'lumotlar yetarli bo'lmaydi yoki umuman mavjud emas. Bunday vaziyatda matn tarixi bilvosita dalillar asosida tiklanadi. Shu bois matnshunoslik metodologiyasida qadimiy adabiyotlarni o'rganish tajribasi alohida ahamiyatga ega bo'lib qolmoqda. Ayni paytda bu tajriba yangi davr matnlarini tahlil qilishda

ham samarali qo‘llanishi mumkin. Chunki to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’lumotlarning mavjudligi bilvosita dalillardan foydalanish zaruratini istisno etmaydi. Aksincha, bilvosita ma’lumotlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri dalillarni tekshirish, aniqlashtirish, ularning ishonchliligini baholash hamda tiklanayotgan matn tarixini yanada batafsil va aniq shakllantirish imkonini beradi.

Xullas, yangi matnlar bilan shug‘ullanayotgan matnshunos olimlar ham matn tarixini qayta tiklashda bilvosita ma’lumotlardan foydalanish metodologiyasini izchil rivojlantirib kelmoqdalar. Kelgusida ish hajmi va tadqiqot doirasi imkon bergan darajada, ana shu uslubiy metodlarni ham kengroq hisobga olish va qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

ASAR NASHRI VARIANTI TAHLILINI TEKSHIRISH

Tayanch soʻzlar: *variant, tahlil, asliyat, biografik, individual, matnshunos, taqqoslash, matn tarixi.*

Matnshunos uchun asar matnining shakllanish jarayonida yuzaga kelgan barcha oraliq bosqichlarni aniqlash, ularning paydo boʻlish sabablari, yaratilish sharoiti va mazkur bosqichlarda ishtirok etgan shaxslarning niyatlarini anglash muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Matn tarixining har bir bosqichida yuzaga kelgan nashr yoki variantlar tahlili bevosita ularning yaratuvchisi shaxsiyati bilan bogʻliqdir. Har bir variant muallif, kotib, muharrir yoki noshirning individual ish uslubini, psixofiziologik xususiyatlarini, adabiy didi va mafkuraviy qarashlarini aks ettiradi. Shu bois variantlar tahlilini alohida-alohida emas, balki oʻzaro taqqoslash va izohlash asosida, qatlamlar boʻyicha oʻrganish zarur boʻladi.

Variantlar tahlilini tekshirish, odatda, avvalo alohida nusxa yoki roʻyxatdagi individual variantlarni oʻrganishdan boshlanadi. Keyingi bosqichda ushbu roʻyxat doirasidagi barcha variantlar toʻliq tavsiflanadi. Shundan soʻng, mavjud barcha roʻyxatlardagi variantlar qiyosiy tahlil qilinib, ularning oʻzaro munosabatlari, kelib chiqish manbalari va tarixiy bogʻliqligi aniqlanadi. Imkon qadar, variantlar matnni yaratish va qayta ishlash bosqichlariga muvofiq tarzda tarixiy ketma-ketlikda joylashtiriladi.

Variantlar asosida olingan xulosalar faqat matnning oʻzi bilan cheklanib qolmasdan, qoʻlyozmalarni bevosita oʻrganish, asarning tarkibiy tuzilishini tahlil qilish hamda yozma yodgorliklar bilan bogʻliq boshqa manbalarni hisobga olish orqali tekshiriladi. Ongsiz xatolar matnning ichki mohiyatiga daxldor boʻlmay, nashr jarayonida bartaraf etilishi lozim. Ongli oʻzgarishlar esa matn tarixining muhim qatlami sifatida saqlanadi va tahlil qilinadi.

Umuman olganda, ongli va ongsiz oʻzgarishlarni ajratish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Garchi ongsiz xatolar

kamdan-kam hollarda matnни tasniflash uchun hal qiluvchi omil bo'lsa-da, ular ayrim vaziyatlarda nusxalar o'rtasidagi munosabatlarni aniqlashda muhim ko'rsatkich bo'lib xizmat qilishi mumkin. Tushuntirilgan, bir-biri bilan taqqoslangan va ularning ketma-ketligida aniqlangan matnning ongli o'zgarishlari asosan matn tarixidagi bosqichlarni, uning qayta ko'rib chiqilishi va turlarini ko'rsatadi. Umuman olganda, ular matnning ijodiy tarixini tashkil qiladi.

Turli tahlillarni kelib chiqishi bo'yicha xatolar va matn o'zgarishlariga bo'lishning barcha holatlarida quyidagi qoidaga amal qilish kerak: matn o'zgarishi muallif, muharrir yoki kotib tomonidan qilingan matn o'zgarishini ongli, maqsadli niyatlari bilan tushuntirish uchun barcha imkoniyatlar tugagan taqdirdagina ongsiz deb tan olinadi. Matndagi o'zgarish, bu o'zgarishni matn yaratuvchilardan biri tomonidan qasddan tahrir sifatida tan olish uchun asosli sabablar bo'lmagandagina xato deb tan olinadi; shu ma'noda, matnshunos uchun ongli o'zgarishlarning ongsiz o'zgarishlardan ustunligini qayd etish mumkin.

Agar bizning oldimizda ongsiz xato bo'lsa, unda buni ham tushuntirish – uning kelib chiqishini bilish kerak. Xatoning kelib chiqishini aniqlash matn tarixi uchun muhim ko'rsatkichlarni beradi. Shu bilan birga, xatolarning butun yig'indisini to'liq tavsiflashga intilish kerak: har bir yozuvchi, muharrir, korrektor, muallif ma'lum turdagi xatolar bilan (ular yozuvchi, muharrir, korrektor, muallif va boshqalarning psixofiziologik xususiyatlari bilan bog'liq) tavsiflanadi. Tushuntirishlar barcha sohalardan olingan.

MUALLIF MATNIDAGI NUQSONLAR

Tayanch soʻzlar: *matnshunoslik, muallif, matn, tahrir, syujet, tipik, xato, matn tarixi, kotib, harf.*

Muallif oʻz matnini oʻzi qayta koʻchirsa, kotib qilgan barcha nuqsonlarga yoʻl qoʻyishi mumkin. Agar muallif oʻz matnini yaxshi bilsa, u oʻz xatosini, korrektorning xatosini yoki boshqalar tomonidan koʻchirilgan asl nusxadagi matn terish xatosini osongina oʻtkazib yuborishi mumkin. Muallif chop etish uchun yomon tahrirlangan asl yoki yomon tahrirlangan tuzatishni imzolash orqali xatoga yoʻl qoʻyishi mumkin. Oʻz matnida muallif maʼlum bir tarixiy voqeani notoʻgʻri hisoblashi, maʼlum bir tarixiy yoki adabiy shaxsni notoʻgʻri nomlashi, aktyor nutqida dialekt shakllarini notoʻgʻri koʻrsatishi va hokazo xatolarga yoʻl qoʻyishi mumkin, ammo muallifning badiiy asardagi bu xatolari, agar ular asarning badiiy toʻqimasi bilan bogʻliq boʻlsa, tuzatilmasligi kerak. Bunday xatolar juda koʻp boʻlishi mumkin, ayniqsa tarixiy va ilmiy-fantastik fantastika va syujet hatto shu xatolarga asoslanishi mumkin. Agar ular nusxa koʻchiruvchi yoki matn teruvchiga tegishli boʻlsa, albatta tuzatilishi kerak boʻlgan koʻplab xatolar hisoblanadi, agar ular muallifga tegishli boʻlsa, tuzatilmasligi kerak. Muallif xatolarining toifasi nusxa koʻchiruvchi, korrektor, muharrir yoki matn teruvchi xatolaridan farq qiladi.

U oʻz hajmiga koʻra shunday xususiyatga ega: muharrir, kotib, harf teruvchi va boshqalarning ongliligiga nisbatan mualliflik ijodi ongli ekaniga ishonchimiz yuqori hisoblanadi. Matnshunos boshqalarga nisbatan muallifning koʻplab xatolarini kechiradi. Muallif xatolari, matnda mualliflardan boshqalar tomonidan qilingan shunday xatolardan ularning baholanishi, ularni tuzatish mumkinligi masalalari, afsuski, matnshunoslik adabiyotlarida hozircha lozim tartibda oʻrganilmagan.

MATNDAGI ONGLI O‘ZGARTIRISHLAR

Tayanch so‘zlar: *mafkura, ongsiz, tafovut, nomuvofiqlik, tahrir, tahlil, tasnif, matn tarixi, tafsilot, uslub.*

Matnda ongsiz yoki yarimongsiz ravishda yo‘l qo‘yilgan xatolarga nisbatan matndagi ongli o‘zgarishlar asar matni tarixi uchun muhim hisoblanadi. Ular eng avvalo xilma-xil, “individual” bo‘lib, ayni shu bois turli odamlar tomonidan mexanik ravishda takrorlanishi yoki matn rivojining keyingi bosqichlarida to‘g‘rilanishi mumkin emas, ular ancha barqaror hisoblanadi. Qolaversa, ular psixologiya, mafkura, aqliy rivojlanishning o‘ziga xos xususiyatlari, ularni yaratgan adibning estetik e‘tiqodlari va mana shular orqali o‘z davri bilan chambarchas bog‘liqdir. Matnni ongli ravishda tahrirlash ko‘p hollarda matnni qayta ishlashning “mas’uliyatli” bosqichlarida amalga oshiriladi: bu asosan tahrirni ko‘rsatadi. Matndagi ongli o‘zgarishlarni tahlil qilish asosan matnshunosning muallif, matnni qayta ishlovchi – muharrir yoki nusxa ko‘chiruvchining ishini aniq “tasavvur qilishga” urinishiga asoslanadi. Muayyan o‘qishning ustunligini o‘rnatishda matnshunos matn qanday sharoitlarda va kim tomonidan, qanday motivlarga asoslanib o‘zgartirilganligini tushuntirishi kerak. Matnning u yoki bu rivojlanish bosqichida individual o‘zgarishlarni bir-biri bilan bog‘lash kerak va bu aloqa yana bo‘lishi kerak. Buni matn rivojlanishining ushbu bosqichi uni yaratgan adibning shaxsiyati, sharoitlari va niyatlari bilan izohlash mumkin. Matnni ongli ravishda o‘zgartirish juda individualdir va ularni yuqoridagi xatolarni tasniflaganimizdek tasniflash mumkin emas. Shunga qaramay, individual tafovutlarning xronologik ketma-ketligini o‘rnatishni osonlashtirish uchun bir nechta qoidalarni aniqlash mumkin. Ushbu qoidalarni qo‘llashda imkon qadar ehtiyotkorlik tavsiya etilishi kerak.

Muallif matnida uchraydigan ayrim tafsilotlar, jumladan rejaning faqat mantiqan asoslangan qismlarining saqlanib qolishi, bekor qilingan uslubiy yechimlarning ayrim elementlari, grammatik nomuvofiqliklar yoki sintaktik notekisliklar ko‘pincha matnning to‘liq va izchil qayta

ishlanmaganligi bilan izohlanadi. Bunday holatlar matnning tabiiy evolyutsiyasi jarayonida yuzaga kelib, muallif ijodiy niyatining o'zgarishi yoki matn ustida olib borilgan ishning muayyan bosqichda to'xtab qolganini ko'rsatadi. Yagona nomuvofiqlikni tahlil qilishda chiqarilgan xulosaning to'g'riligi u xuddi shu qatlamga mansub boshqa nomuvofiqliklar tahlilidan olingan xulosalar bilan mos kelishi orqali tekshiriladi. Ya'ni alohida fakti izohlash umumiy tizimdan ajralgan holda emas, balki shu qatlamdagi boshqa belgilar bilan uyg'unlikda baholanishi zarur. Agar bir xil turdagi nomuvofiqliklar o'xshash sabablar bilan tushuntirilsa, tadqiqot xulosalarining ilmiy asoslanganligi yanada mustahkamlanadi. Tafovutlarni tahlil qilishdan chiqarilgan umumiy xulosalarda, imkon qadar, tashqi va ichki manbalardagi o'xshash holatlarni aniqlashga intilish lozim. Bunda boshqa matnlardagi parallel hodisalar, muallifning boshqa asarlarida uchraydigan uslubiy yoki grammatik xususiyatlar, tarixiy-biografik ma'lumotlar muhim dalil vazifasini bajaradi. Shunday qiyosiy yondashuv matnni izohlashni subyektiv talqindan saqlaydi va xulosalarning tekshiriluvchanligini ta'minlaydi.

Tadqiqotchining xulosalari qanchalik aniq, asoslangan va "ravshan" bo'lsa, ayni shu dalillar asosida boshqa, o'sha darajadagi aniqlikka ega muqobil xulosalar chiqarish imkoniyati shunchalik kamayadi. Bu esa matnshunoslik tadqiqoti natijalarining ishonchliligini oshiradi. Shu ma'noda, aniqlik, tafsilotlarga e'tibor va ilmiy tasavvurning puxtaligi matnshunoslik tadqiqotida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, mazkur fan metodologiyasining asosiy tayanchlaridan biri hisoblanadi.

MATNLARNI TIKLASH

Tayanch soʻzlar: *matnni tiklash, manba, matn, matnshunos, qayta tiklash, fakt, gʻoya, bosqich, matn tarixi.*

Matn tarixini oʻrganishda xulosalarning toʻgʻriligini eng muhim dalillaridan biri bu matn tarixining butun qayta yaratilgan manzarasining ishonchliligi, ravshanligi va toʻliqligi hisoblanadi. Shuning uchun matn tarixidagi baʼzi yoʻqolgan aloqalarni qayta tiklash tadqiqotchining asar matni tarixi haqidagi gʻoyalarining toʻgʻriligini isbotlashda muhim rol oʻynaydi. Matnni tiklash yordamida matnshunos nafaqat oʻz xulosalarini aniq va tushunarli qiladi, balki maʼlum darajada ularning toʻgʻriligini tekshiradi. Tiklashni aslida bizgacha yetib kelgan matnlar bilan aralashtirib yubormaslik kerak. Matnni qayta tiklash asar matn tarixining turli bosqichlarini aralashtirmasligi kerak. Qayta tiklash “eng yaxshi” matnni emas, balki maʼlum bir matnni qayta yaratadi. Shuning uchun, rekonstruksiya qilish shunchaki “eng yomon” oʻqishlarni “eng yaxshi”si bilan almashtirmasligi kerak, bu uning rivojlanishini maʼlum bir bosqichiga bogʻliq boʻlmagan matnni yaratishi kerak. Yaqinda matnshunoslikda qabul qilingan tarzda “qisman rekonstruksiya” qilinmasligi kerak. Agar matnshunos qisman rekonstruksiya yoʻliga borib, matnning ayrim boʻlaklarini boshqa nusxalar asosida almashtirsa, ayrim noaniq jihatlarni esa ochiq qoldirsa, natijada tarixda hech qachon mavjud boʻlmagan sunʼiy, aralash matn yuzaga keladi. Bunday matn muallif yaratgan yagona badiiy va mantiqiy tizimni aks ettirmaydi, balki turli davrlar, turli matn qatlamlari va turli ijodiy niyatlar mexanik tarzda qoʻshilgan konstruksiyaga aylanadi. Natijada asar umumiy mazmuniy yoʻnalishidan, ichki diqqat markazidan va yaxlit kompozitsion butunligidan mahrum boʻladi.

Shu bois rekonstruksiya jarayonida eng katta xavf – matnni “yaxshilash” yoki “toʻldirish” niyatida uning tarixiy haqiqiylikini yoʻqotishdir. Matnshunosning vazifasi mavjud boʻlmagan ideal matnni yaratish emas, balki real tarixiy bosqichda mavjud boʻlgan matn holatini imkon qadar ishonchli tarzda qayta tiklashdan iboratdir. Aks holda,

rekonstruksiya ilmiy izlanish vositasi bo‘lish o‘rniga, subyektiv tahrirga aylanib qoladi.

Qayta tiklash jarayonida ayniqsa til masalasi eng murakkab va mas’uliyatli jihat hisoblanadi. Til faqat leksik birliklar majmui emas, balki muayyan davrning grammatik tizimi, uslubiy me’yorlari, semantik qatlamlari va nutq an’analarini o‘zida mujassam etgan murakkab hodisadir. Shuning uchun matn tarixining ma’lum bir bosqichini rekonstruksiya qilayotgan matnshunos ushbu davr tilini chuqur bilishi, uning fonetik, morfologik, sintaktik va uslubiy xususiyatlarini aniq farqlay olishi zarur. Faqat ana shunday ilmiy tayyorgarlik va metodik ehtiyotkorlik bilangina rekonstruksiya matn tarixini buzmaydigan, balki uni tushuntiradigan va aniqlashtiradigan ishonchli vositaga aylanishi mumkin. Manbani boshqa davr tili shaklida tiklash bema’nilik, bu mavjud bo‘lmagan matnni yaratishni anglatadi. Qayta tiklash ijodiy vazifadir. Bu asar matni tarixi va bilvosita dalillar haqidagi asl matnlardan olingan barcha ma’lumotlarga qat’iy bo‘ysunadigan tasavvurni talab qiladi.

UMUMIY XULOSALAR

Matnshunoslik va adabiy manbashunosligi fani faqat matnlar o'rtasidagi tashqi bog'liqliklarni o'rganish bilan cheklanib qolmaydi. U matnning shakllanish sabablari, maqsadlari, tuzilishi, xususiyatlari kabi masalalarni ham keng qamrab oladi. Asar matnining tarixi, uning adabiy tarixi bilan bir qatorda, ijtimoiy, siyosiy va madaniy omillar ta'siridagi holatlar, shu jumladan, senzura, tahrirlar, yo'qotishlar va boshqa omillarni ham o'z ichiga oladi.

O'zbek matnshunosligining asosiy metodologik tamoyili – qo'lyozma matnini uning individual “o'qishlari” tarzida emas, balki yaxlit jarayon sifatida o'rganishdir. Unda matndagi barcha o'zgarishlar kontekst doirasida, bir-biri bilan bog'liq holda tahlil etiladi. Muallif, muharrir yoki boshqa shaxslar tomonidan amalga oshirilgan o'zgarishlar, ularning dunyoqarashi, estetik qarashlari, ijtimoiy faoliyati bilan izohlanadi. Shuningdek, matn tarixini ilmiy tarzda o'rganish uning tashqi sabablarini ham qamrab olishi shart. Bu jarayonda matnshunos adabiy, siyosiy, madaniy va ijtimoiy masalalarni ham hisobga oladi. Matnshunoslik bu borada multidissiplinar yondashuvni talab etadigan soha hisoblanadi. Bundan tashqari, o'zbek mumtoz adabiyoti qo'lyozma manbalarining ilmiy tahlili va tanqidiy nashri uchun matnshunoslik nafaqat yordamchi fan, balki asosiy metodologik asos hisoblanadi. Uning vazifasi – asarning haqiqiy tarixi va shakllanish omillarini ochib berish hamda bu asosda mukammal ilmiy nashr tayyorlashdir. Ana shu maqsadlarni amalga oshirishga qaratilgan ushbu o'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim fan va innovatsiyalar vazirligining darslik va o'quv qo'llanmalarni tayyorlash talablariga muvofiq tarzda tuzildi.

Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik fan sifatida faqat grammatik, orfografik yoki grafik o'zgarishlarni emas, balki matnning ichki hayotini, uning tarixiy, ijtimoiy va adabiy muhitdagi rivojini o'rganishni o'z oldiga maqsad qiladi. U muallif, muharrir, nusxa ko'chiruvchi, kitobat muhiti va o'quvchi o'rtasidagi murakkab munosabatlar zanjirida matnni ilmiy asosda tahlil qilish vositasidir.

O‘zbek mumtoz adabiyoti qo‘lyozma manbalarining ilmiy tahlili va tanqidiy nashri uchun matnshunoslik nafaqat yordamchi fan, balki asosiy metodologik asos hisoblanadi. Uning vazifasi – asarning haqiqiy tarixi va shakllanish omillarini ochib berish hamda bu asosda mukammal ilmiy nashr tayyorlashdir. Tajriba shuni ko‘rsatadiki, adabiyot tarixi tomonidan o‘rganiladigan barcha jihatlar matnshunoslikda ham qo‘llaniladi. Biroq, bu jarayonda asosiy e’tibor matndagi o‘zgarishlarni anglash va tushuntirishga qaratilgan bo‘ladi. Zero, matnchi yodgorlikning g‘oyaviy va estetik jihatlarini faqat ular matndagi o‘zgarishlarni izohlashga xizmat qilsagina o‘rganadi. Bu esa, shubhasiz, matnshunoslik va adabiy manbashunoslikning rivojiga katta hissa bo‘lib qo‘shilishi mumkin.

I L O V A L A R

1-ilova

MATNGA QO‘SHIMCHALAR VA AYRIM JOYLARI OLIB TASHLANGANINI ANIQLASH

Agar asarning ayrim ro‘yxatlarida aynan shu asarning boshqa ro‘yxatlarida uchramaydigan parchalar bo‘lsa, – bu qismlar asarga qo‘shilgani (ayrim ro‘yxatlarda) yoki undan olib tashlanganini (boshqa ro‘yxatlarda) aniqlash zarur. Kiritilgan qo‘shimcha ham, olib tashlangan qism ham butun matnga nomuvofiq bo‘lishi mumkin, lekin har ikki holatdagi nomuvofiqlik turlicha bo‘ladi. Aynan shu nomuvofiqliklarga ko‘ra, oldimizda birinchi galda kiritilgan qo‘shimcha yoki olib tashlangan qism turgani aniqlanadi.

Masalan, agar tadqiqotchi tomonidan taklif etilayotgan bir necha qo‘shimcha matn bo‘laklari go‘yoki bitta asar matnida amalga oshirilgan deb qaralsa, bu holatda xuddi shu asar doirasida shunga o‘xshash qo‘shimchalar ilgari ham kiritilgan bo‘lishi ehtimolini asoslash nihoyatda murakkablashadi. Chunki bunday yirik va tizimli qo‘shimchalar, odatda, matnning boshqa qatlamlarida ham o‘z izini qoldiradi. Shu sababli, agar tadqiqot jarayonida ayni qo‘shimchalar boshqa nusxalarda yoki matnlarda uchrab, o‘rganilayotgan asosiy matnda ularning faqat bilvosita izlari saqlangan bo‘lsa, bu holat mazkur qo‘shimchalar asarning aynan shu matn tarixiga mansub emas, balki boshqa tahrir yoki variant doirasida yuzaga kelgan, degan ehtimolni kuchaytiradi. Darhaqiqat, matnning muayyan qismlarini butunlay chiqarib tashlab, qolgan bo‘laklarga mutlaqo ta’sir ko‘rsatmasdan, hech qanday mantiqiy, stilistik yoki grammatik iz qoldirmaslik deyarli imkonsizdir. Har qanday kiritish yoki chiqarib tashlash amali matnning umumiy tuzilishida muayyan darajada nomuvofiqliklar, uzilishlar yoki ortiqcha bog‘lanishlarni yuzaga keltiradi. Shu bois bunday buzilishlarni turli metodlar orqali tahlil qilish kiritilgan yoki yo‘qotilgan qismlarni aniqlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Xususan, matnni qo‘shimcha va kamchiliklardan holi holda eksperimental qayta tiklash jarayonida uning mantiqiy izchilligi, stilistik

uyg'unligi va grammatik ketma-ketligi sinchiklab tekshiriladi. Agar mazkur ko'rsatkichlar aynan muayyan bo'lak chiqarib tashlangan yoki kiritilgan holatda tiklansa, bu tadqiqotchiga qaysi qism matnga keyinroq qo'shilganini yoki qaysi bo'lak dastlab mavjud bo'lganini aniqlash imkonini beradi. Odatda, hikoyaning izchil rivoji, uslubiy yaxlitlik va grammatik muvozanat birlamchi, ya'ni asosiy matnga xos belgilar sifatida qaraladi.

Biroq bu qoida mutlaq emas. Ayrim hollarda muallif o'z asari ustida uzoq davom etgan ijodiy jarayonda ishlagan bo'lib, matnning dastlabki variantlari mantiqan kamroq izchil, stilistik jihatdan notekis va badiiy yaxlitligi sustroq bo'lishi mumkin. Keyingi tahrirlar esa aynan shu kamchiliklarni bartaraf etish, asarni yanada mukammal shaklga keltirish maqsadida yaratilgan bo'ladi. Demak, muallif matni tarixida ba'zan dastlabki qatlamlar keyingi variantlarga nisbatan kamroq uyg'un va badiiy jihatdan parokandaroq ko'rinishi mumkin. Shu bilan birga, hatto eng yetuk ijodiy bosqichda ham muallif ayrim individual nomuvofiqliklarga yo'l qo'yishi, ma'lum bo'laklarni ongli ravishda kiritishi yoki olib tashlashi ehtimoli mavjud. Ba'zan matndagi kamchiliklar boshqa asarlardagi yoki shu asarning boshqa qismlaridagi havolalar orqali aniqlanadi. Masalan, matndan chiqarib tashlangan bo'lakka ishora qiluvchi jumla yoki obraz tasodifan asarning boshqa bobida yoki boshqa nusxasida saqlanib qolishi mumkin. Ana shunday bilvosita belgilar matn tarixini tiklashda ayniqsa qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi. Qo'shilgan qism yoki kamchilikni aniqlashda matnshunos, iloji bo'lsa, nima qilingan, kim tomonidan, nima uchun va qanday sharoitda qilinganiga oid savollarga javob berishga majbur. Matnning alohida qismlarini tahlil qilishning boshqa barcha holatlarida bo'lgani kabi, u ushbu qo'shilgan qismlar yoki kamchilikning matnning qolgan qismi bilan aloqasini o'z tarixining bir bosqichida o'rnatishi kerak.

GLOSSLAR VA INTERPOLYATSIYALAR

Qayta ko‘chiradigan kotiblar yoki kitobxonlar tomonidan matndagi biron qismni tushuntirish, mazmuni ochish, boshqa yozma manbalarga ishoralarni ko‘rsatish maqsadida qo‘lyozmaga (uning hoshiyasi, qatorlar orasi, yopishtirilgan varaqlarda) kiritilgan nisbatan kichik qo‘shimcha-izohlar glosslar deb ataladi. Glosslar grafik nuqtai nazardan matn bilan uyg‘un bo‘lmaydi. Ular ba’zida asarni ko‘chirish paytida uning matniga qo‘shilib ketadi. Bunday holatda glosslar interpolyatsiyaga aylanadi.

Ilgari yozilgan matnga boshqa yozma manbalar asosida kiritilgan qo‘shimchalar, shuningdek, hoshiyalarda berilgan izohlar, qaydlar va tushuntirishlar interpolyatsiya deb yuritiladi. Ba’zi hollarda glosslar va interpolyatsiyalar kotiblar yoki matn muharrirlarining matndagi buzilishlarga munosabati natijasida yuzaga keladi. Ya’ni, kotib yoki muharrir avvalgi nusxalarda yo‘l qo‘yilgan xato yoki xatolar sababli tushunarsiz bo‘lib qolgan o‘rinlarni aniqlashtirish, izohlash yoki to‘ldirishga harakat qiladi.

Glosslar va interpolyatsiyalar asar matni tarixini o‘rganishda muhim ilmiy dalil hisoblanadi. Ayrim hollarda, ayniqsa interpolyatsiyada sana yoki ularning yaratilish vaqtiga bilvosita ishora mavjud bo‘lsa, ular matn tarixidagi muayyan bosqichni xronologik jihatdan aniqlash imkonini beradi. Shuningdek, bunday qo‘shimchalar yozma yodgorlikning qanday talqin qilinganini, muayyan davr o‘quvchisi yoki muharriri matnni qanday anglaganini baholashga yordam beradi. Ko‘pincha glosslar va interpolyatsiyalar matndagi turli o‘zgarishlar bilan chambarchas bog‘liq holda uchraydi hamda bevosita matnni tahrir qilgan shaxslarning dunyoqarashi, bilim doirasi va matnga munosabatini aks ettiradi. Shu bois ular nafaqat matnni buzuvchi omil sifatida, balki matn tarixini, uning talqin va qabul jarayonini yorituvchi muhim manba sifatida ham qaralishi lozim.

QO'LYOZMA MANBA NUSXALARINI ANIQLASH

Agar ro'yxat saqlanib qolgan asliyatdan olingan shunchaki nusxa bo'lsa – uning matn tarixi uchun ahamiyati katta bo'lmaydi. Nusxa olingandan keyin asliyat zarar ko'rgan, yo'qolgan, yo'q qilingan bo'lsa, asliyat nusxasining ahamiyati ortadi. Matn nusxasi asl nusxaga kiritilgan o'zgartirishlar vaqtini belgilashga yordam beradi. Muayyan ro'yxat boshqa saqlanib qolgan ro'yxatning nusxasi ekanligini aniqlash uchun ularning matndagi yaqinligini yoki tuzilgan vaqtlaridagi farqni ko'rsatishning o'zi yetarli emas, hatto bu yaqinlik juda yuqori darajada bo'lgan taqdirda ham. Bunday qaror matndagi umumiy o'xshashlikka emas, balki tizimli va takrorlanadigan belgilar majmuasiga asoslanishi lozim. Xususan, nusxaviy bog'liqlikni isbotlashda bir xil xatolar, aynan takrorlangan buzilishlar, bir xil tushirib qoldirishlar, interpolatsiyalar yoki noto'g'ri o'qishlarning mos kelishi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Aynan shu belgilar bir ro'yxatning ikkinchisidan ko'chirilganini yoki ular umumiy manbaga tayanganini ilmiy asosda aniqlash imkonini beradi. Biroq bu tasodifiy, nusxaning sof individual xususiyatlari asl nusxaning tasodifiy xususiyatlari bilan izohlanadi. Masalan, harfning asl nusxasida tasodifiy yozilishi nusxadagi xatoga olib keladi; nusxadagi kamchilik asl qo'lyozmaning bir qismi yo'qolishiga, asl qo'lyozmadagi nuqsonga olib keladi; asl nusxaga tasodifiy kiritilgan qismlar nusxaga o'tadi va boshqalar.

Mazkur alohida holatlarning barchasi faqat boshqa ehtimoliy tushuntirishlarni istisno etish darajasida yetarlicha chuqur va aniq tahlil qilingan taqdirdagina daliliy ahamiyat kasb etadi. Nusxadagi va taxmin qilinayotgan asl nusxadagi individual xatolarning mos kelishi esa nisbatan kuchsizroq ko'rsatkich hisoblanadi. Chunki mexanik xatolar mustaqil ravishda paydo bo'lishi yoki matn tarixining oraliq bosqichlari orqali bilvosita uzatilishi mumkin. Shu bilan birga, umumiy xatolarning birgalikda uchrashi ma'lum darajada nusxaviy bog'liqlikdan dalolat beradi. Agar bunday xatolar bir nechta bo'lib, ularning barchasi turli tabiatga ega bo'lsa va ularga zid keluvchi biror qarama-qarshi fakt

aniqlanmasa, u holda mazkur ro‘yxatning asl nusxadan ko‘chirilganligi haqidagi taxmin ilmiy jihatdan asosli bo‘lib ko‘rinadi.

Shu bois bu yerda umumiy matnshunoslik qoidasi amal qiladi: matnshunos tomonidan ilgari surilgan har bir alohida kuzatuv boshqa kuzatuvlarning umumiy majmuasi doirasida o‘z tasdig‘ini topishi lozim. Faqat ana shunday tizimli va uyg‘un yondashuvgina matn tarixini ishonchli tarzda tiklash imkonini beradi.

4-ilova

ASLIYAT MANBANI ANIQLASH

Nusxa yoki ro‘yxatdagi ayrim xususiyatlar ko‘pincha uning asos bo‘lgan asl nusxasi yoki protograf formati bilan izohlanadi. Bunday belgilar matnshunoslikda nusxaviy bog‘liqlikni aniqlashda muhim dalil vazifasini bajaradi. Jumladan, kotibning bir satrdan ikkinchisiga beixtiyor sakrab ketishi (homoeoteuton, homoeoarcton kabi hodisalar) bilan bog‘liq xatolar ana shunday holatlardan biridir. Mazkur vaziyatlarda asl nusxa yoki protografdagi satr uzunligi nusxa matnida yuzaga kelgan tushirib qoldirish yoki takrorlash hajmi bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi. Ya’ni, agar protografda satrlar uzun bo‘lgan bo‘lsa, nusxada ham xuddi shu uzunlikka mos keluvchi matn bo‘lagi tushirib qoldirilgan yoki ikki marta takrorlangan bo‘lishi mumkin. Shu sababli, bunday mexanik xatolarni tahlil qilish orqali nafaqat nusxa va protograf o‘rtasidagi munosabatni, balki asl matnning grafika va format xususiyatlarini ham qisman tiklash imkoniyati yuzaga keladi. Demak, nusxadagi matniy uzilishlar va takrorlar tasodifiy hodisa sifatida emas, balki protografning fizik va grafologik tuzilishi bilan uzviy bog‘liq dalil sifatida baholanishi lozim. Bu esa asliyat manbani aniqlash jarayonida muhim metodik asoslardan biri hisoblanadi. Shuning uchun asl nusxa yoki protografning formati kamchilik hajmini taklif qilishi va kamchilik va takrorlashni izohlashi mumkin. Bundan tashqari, sahifa yoki varaqdagi asl nusxaga yoki protografga mos keladigan matn miqdori muhim ahamiyatga ega, chunki individual kamchiliklar yoki almashtirishlar asl nusxaning yirtilgan varag‘i yo‘qolganligi yoki

noto'g'ri joylashtirilganligi yoki kiritilganligi bilan izohlanishi mumkin. Varaqning tashqi pastki burchagi ko'pincha iflos bo'ladi va uning matni o'chiriladi, shuning uchun uning asl nusxadagi yoki protografdagi o'rnini aniqlash ham muhim ahamiyatga ega: agar o'quvchilar varaqlaganda asl yoki protograf butunlay iflos bo'lsa, nusxadagi intervallar, nuqsonlar yoki ro'yxatlar to'g'ri ko'rinishda takrorlanadi. Nusxa yoki ro'yxatdagi ikkita kamchilikni asl yoki protograf varag'ida varaqning old va orqa qismidagi matnga zarar yetkazadigan teshik bo'lganligi bilan izohlash mumkin: bu holda kamchiliklar orasidagi masofa sahifaga teng bo'ladi. Shu sababli ko'plab hollarda yo'qolib ketgan asl nusxa yoki protografning formatini aniqlash matnshunoslik tadqiqotlari uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Asl nusxa mavjud bo'lmagan vaziyatda uning formatini bevosita tiklash imkoni bo'lmasada, nusxa yoki ro'yxatlarda uchraydigan kamchiliklar va takrorlanishlar orqali bu masalaga bilvosita yondashish mumkin.

Xususan, agar matnda muayyan bo'laklarning muntazam tushirib qoldirilishi yoki takrorlanishi kuzatilsa, bunday holatlar tasodifiy emas, balki protografning grafika va joylashuv xususiyatlari bilan bog'liq bo'lishi ehtimoli yuqori. Agar takrorlanish yoki tushirib qoldirish hajmi bir xil bo'lsa yoki muayyan miqdorning muntazam ko'paytmasi sifatida namoyon bo'lsa, bu protografdagi satrlar yoki ustunlarning taxminiy uzunligini aniqlashga imkon beradi.

Ana shu miqdoriy moslikka tayangan holda, yo'qolgan asl nusxa yoki protografning umumiy formati, satr yoki ustun tuzilishi, hatto matndagi bo'shliqlarning taxminiy hajmini ham rekonstruksiya qilish mumkin bo'ladi. Demak, nusxadagi mexanik kamchiliklar va takrorlar faqat xatolik sifatida emas, balki yo'qolgan manbaning tashqi va texnik xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiluvchi muhim ilmiy dalil sifatida baholanishi lozim.

Format haqidagi gipotezani iloji boricha va turli yo'llar bilan ko'plab faktlar bilan asoslash kerak. Asl nusxaning formatini aniqlashda muayyan doira yaratilmoqda deb o'ylash mumkin: yo'qolgan asl nusxaning formati nusxaning xususiyatlari bilan belgilanadi, ammo nusxaning bu xususiyatlari yo'qolgan asl nusxaning xususiyatlari bilan

izohlanadi. Boshqa ko‘plab hollarda ham shunga o‘xshash vaziyat kuzatiladi: matn tarixi mavjud ro‘yxatlar va nusxalarning xususiyatlariga tayangan holda tiklanadi, ayni paytda bu xususiyatlarning o‘zi ham aynan shu matn tarixi bilan izohlanadi. Ya’ni matnshunoslik tadqiqotida sabab va natija o‘zaro chambarchas bog‘langan bo‘lib, biri ikkinchisini tushuntirish vositasiga aylanadi. Shu ma’noda matnshunoslik fanida tarixni “tushuntirish” va uni “tiklash” o‘rtasida qat’iy chegara mavjud emas. Matnshunos tomonidan ishlab chiqilgan matn tarixi modeli nafaqat talqin yoki faraz sifatida, balki dalillarga tayangan holda asoslangan ilmiy tasvir sifatida namoyon bo‘ladi. Bu tasvir o‘zining mantiqiy izchilligi, ichki uyg‘unligi va mavjud faktlar bilan mosligi orqali bir vaqtning o‘zida ham dalil, ham isbotlanadigan ilmiy haqiqat vazifasini bajaradi. Demak, matn tarixini yaratish jarayoni subyektiv taxminlar yig‘indisi emas, balki kuzatilgan xususiyatlar, qiyosiy tahlillar va umumlashtirilgan xulosalar asosida shakllanadigan ilmiy konstruksiyadir. Ana shu konstruksiyaning aniq, ravshan va tekshiriluvchan bo‘lishi matnshunoslik tadqiqotlarining ishonchliligini belgilovchi asosiy mezon hisoblanadi.

5-ilova

MATNLARNI TASNIFLASH

Agar qo‘lyozma ro‘yxatlar son jihatidan ko‘p bo‘lsa, ularning o‘zaro munosabatlarini o‘rganish avvalo tasniflashga tayangan holda olib borilishi lozim. Matnlarni tasniflash, asosan, ikki turga – rasmiy va tarixiy tasnifga ajratiladi. Rasmiy tasniflash nisbatan sodda bo‘lib, tashqi belgilar va miqdoriy ko‘rsatkichlarga asoslanadi. Bunda qo‘lyozmalarning hajmi, tuzilishi, grafika xususiyatlari, boblar tarkibi, takror va kamchiliklar kabi omillar inobatga olinadi.

Tarixiy tasniflash esa matn tarixi haqidagi ma’lumotlarga tayanadi va asar matnining shakllanish hamda rivojlanish jarayonini aks ettiradi. Bu tasnif matnning real tarixiy harakatini ifodalab, uning variantlari va tahrirlarining o‘zaro bog‘liqligini ochib beradi. Shu bois rasmiy tasniflash matn tarixini aniqlashdan avval amalga oshirilishi mumkin

bo'lsa, tarixiy tasniflash faqatgina matn tarixini chuqur o'rganish natijasida yuzaga keladi.

Amaliy jihatdan, tadqiqotning dastlabki bosqichida keyingi izlanishlarni qulaylashtirish maqsadida rasmiy tasniflash tuziladi. Biroq bu tasnif har doim ham tarixiy tasnif bilan to'liq mos kelavermaydi. Chunki rasmiy tasnif shartli xarakterga ega bo'lib, tadqiqotchining tanlagan mezonlari va metodlariga bog'liq holda shakllanadi. Tarixiy tasniflash esa asar matni tarixining aniq tiklangan manzarasiga asoslanadi va shu sababli ilmiy jihatdan alohida ahamiyat kasb etadi. Demak, rasmiy tasniflash deyarli har doim tuzilishi mumkin bo'lsa-da, tarixiy tasniflash faqat asar matnining rivojlanish yo'li va tarixiy qatlamlari ishonchli tarzda aniqlangan taqdirdagina amalga oshiriladi. Shu ma'noda, tarixiy tasniflash matnshunoslik tadqiqotlarining eng muhim va yakunlovchi bosqichlaridan biri hisoblanadi. Tarixiy tasniflashda farazlardan keng foydalaniladi, bunda agar kerak bo'lsa, ular faktlar va dalillarning yetishmasligi bilan almashtiriladi. Ayrim hollarda material yetishmasligi sababli dastlabki rasmiy tasniflash to'liq tiklanmasligi mumkin. Bunday vaziyatda uning ayrim unsurlari yakuniy tarixiy tasniflash tarkibida qisman saqlanib qoladi. Umuman olganda, rasmiy va tarixiy tasniflash matnlarni o'rganish jarayonining ikki muhim bosqichini – boshlang'ich va yakuniy bosqichlarini tashkil etadi. Rasmiy tasniflash mezonlarini belgilash jarayonida matnshunos keyingi tadqiqot bosqichida tarixiy tasniflashga o'tishni yengillashtiradigan belgilarni tanlashga intiladi. Chunki rasmiy tasniflash shartli xarakterga ega bo'lib, turli asoslar bo'yicha amalga oshirilishi mumkin. Shu sababli, rasmiy mezonlarni tanlashda ularning keyinchalik tarixiy tasniflash uchun ahamiyatli bo'lishi ehtimolini oldindan hisobga olish muhimdir.

Mazkur yondashuv nuqtai nazaridan rasmiy tasniflash matnlar sistematikasining tahliliy bosqichi, tarixiy tasniflash esa uning sintetik bosqichi sifatida namoyon bo'ladi. Ya'ni rasmiy tasniflash alohida belgilarni ajratish va tartibga solishga xizmat qilsa, tarixiy tasniflash ana shu belgilarni umumlashtirib, matn tarixining yaxlit va izchil manzarasini tiklash imkonini beradi.

MATNSHUNOSLIK BELGILARI

Agar asar ro'yxatlari son jihatidan ko'p bo'lsa yoki ayrim asarlar barqaror nomlanishga ega bo'lmasa, shuningdek, ularning boshlanishi va tarkibi o'zaro yaqin bo'lib (masalan, solnomalar turkumida), bir-biridan aniq ajralib turmasa, bunday hollarda tahrir, izvod, janr hamda asar ro'yxatlari guruhlarini aniqlash zarurati tug'iladi. Bu vazifa matnshunoslik belgilarini aniqlash orqali amalga oshiriladi. Belgilarni aniqlash asar variantlarini tahlil qilish jarayonida kuzatiladigan xususiyatlarga tayanadi. Ushbu xususiyatlar o'zaro bog'liq holda muayyan darajada barqaror komplekslar hosil qiladi. Shu komplekslar asosida mazkur tahrir, izvod, janr yoki asar ro'yxatlari guruhiga xos bo'lgan, ko'zga yaqqol tashlanadigan va takrorlanib keladigan bir nechta farqli jihatlar ajratib olinadi. Ana shu jihatlar matnshunoslik belgilari sifatida e'tirof etiladi. Metodik nuqtai nazardan, matn belgilari soni ortiqcha bo'lmasligi lozim. Oson eslab qolish va amaliy tahlilda qulaylik yaratish maqsadida, odatda, besh-oltita eng muhim va barqaror alomat bilan cheklaniladi. Bu belgilar ro'yxatlar o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni tez aniqlash, ularni guruhlarga ajratish hamda keyingi tarixiy tasniflash uchun dastlabki tayanch nuqtalarni belgilashga xizmat qiladi. Ayrim hollarda matnshunoslik belgilarini aniqlash ishning yakuniy bosqichiga qadar ham amalga oshirilishi mumkin. Bunday vaziyatda oldindan belgilangan belgilar ro'yxatlarni dastlabki tasniflashni sezilarli darajada yengillashtiradi va tadqiqotning keyingi bosqichlari uchun metodik yo'nalish vazifasini bajaradi. Shu bois matnshunoslik belgilarini aniqlash matnlarni o'rganish jarayonida muhim tashkiliy va nazariy ahamiyatga ega hisoblanadi. Manba ustida ishlashning boshida, manba matnining tarixi tadqiqotchiga hali aniq bo'lmaganida, belgilar ozmi-ko'pmi rasmiy xarakterga ega. Biroq eng ishonchli belgilar manba xususiyatida rasmiy bo'lmagan, ammo manba hayotining muayyan bosqichlari bilan bog'liq belgilar hisoblanadi. Biroq barcha ro'yxatlarni to'liq jalb qilish bilan ham matnning belgilari mo'l-ko'l qo'lyozma materialga yo'naltirish uchun qulay. Ular asosida ko'plab ro'yxatlarda

topilgan yozma manbalarning turli xil “matn determinantlari”ni yaratish mumkin bo‘ladi. Matnshunos alohida salohiyatli mutaxassis hisoblanadi. Belgilar unga matnlarni aniqlashga yordam beradi.

7-ilova

QO‘LYOZMA MANBALARNI KUZATISH

Asar matni tarixini tadqiq qilishga kirishganda, birinchi galda ular bizgacha yetib kelgan bo‘lsa, qo‘lyozmalarni va ularning tarixini o‘rganish zarur. Qo‘lyozmaning holati, unga kiritilgan qo‘shimchalar va tuzatishlar, alohida yo‘qotishlar, keyin kiritilgan yozuvlar, hatto ayrim varaqlarning ifloslangani mazkur asar yozilishi holatlari, matnning keyingi taqdiri va tarixiga oid muhim materiallarni berishi mumkin. Agar qo‘lyozmada tuzatishlar bo‘lsa, bu tuzatishlarni kim va nima maqsadda qilganini bilish kerak. Bular muallifning o‘z qo‘lyozmasiga kiritgan tuzatishlari bo‘lishi mumkin (u holda ular ijodiy jarayonning davom etgani yoki tashqi sharoitlar ta’siri ostidagi tuzatishlardan dalolat berishi mumkin).

Qo‘lyozmani uning matni bilan chambarchas bog‘liq holda o‘rganish kerak. Qo‘lyozma tarixining tashqi xususiyatlari uning matni tarixini ma’lum darajada ochib berganda yoki tushuntirganda muhimdir. Qo‘lyozma tarixi tadqiqotchi tomonidan qanchalik aniq va batafsil taqdim etilsa, u shunchalik ishonchli va dalillarga asoslangan bo‘ladi.

8-ilova

KONYEKTURALAR

Tasavvur qilamizki, matnda xato yoki buzilgan joy bor, buning ustiga xatolari bor va muayyan qismi zararlangan mazkur matn yagona hisoblanadi (faqat bitta qo‘lyozma saqlangan yoki barcha qo‘lyozmalarda ayni shunday kamchilik bor). Uning to‘g‘ri o‘qilishini faqat turli mulohazalarga ko‘ra tiklash mumkin. Dastlabki o‘qilishni tiklash va mavjud xatolar yuzaga kelishini tushuntirish uchun bu har ikki ish birgalikda qilinishi kerak. Boshqa qo‘lyozmalarga binoan emas, umumiy mulohazalarga ko‘ra kontekst bilan bog‘liqlikda mana shunday

to‘g‘ri o‘qishning tiklanishi konyektura deb ataladi. Matndagi xatoni tushuntirish uni ongsiz xatolardan biriga shunchaki nisbat berish bilan amalga oshirilishi mumkin, lekin yana ham murakkab tushuntirish talab qilinishi mumkin. Konyektura nuqtai nazaridan xatosi bor matnni nafaqat to‘g‘ri o‘qilishini, balki keyingi muharrir o‘zgarishlaridan oldingi dastlabki nusxani ham tiklash mumkin. Bu masala nihoyatda murakkabdir, chunki ro‘yxatda uchraydigan ongli o‘qish, odatda, dastlabki, ya‘ni muallifga mansub birlamchi o‘qish bo‘la olmaydi. Shuning uchun matnni tuzatishga qaratilgan konyekturalar oddiygina matnni “yaxshilash” niyatida ilgari surilgan taxminlardan ko‘ra ancha muhim va mas‘uliyatli hisoblanadi. Chunki bunday konyekturalar matnning tashqi ko‘rinishini emas, balki uning tarixiy holatini aniqlashtirishga xizmat qiladi. Konyekturaning ilmiy jihatdan ishonchli bo‘lishi uchun matnshunos keng qamrovli tayyorgarlikka ega bo‘lishi lozim. Avvalo, muallif, kotib yoki muharrirning psixologik xususiyatlarini, ularning fikrlash uslubi va ijodiy odatlarini chuqur anglash talab etiladi. Shuningdek, ularning til imkoniyatlari, bilim saviyasi, adabiy an‘analarga munosabati va davr madaniy muhitini hisobga olish zarur. Bundan tashqari, paleografik ma‘lumotlar – yozuv turi, harflar shakli, grafika xususiyatlari va qo‘lyozma texnikasi ham konyektura asoslanganligini tekshirishda muhim rol o‘ynaydi. Faqat ana shunday kompleks yondashuv bilangina konyektura subyektiv taxmin darajasidan chiqib, matn tarixini tiklashga xizmat qiladigan ilmiy asosli vositaga aylanishi mumkin. Har bir konyektura ko‘p tomonlama oqlanishi kerak. Bu til tarixiga, paleografiya ma‘lumotlariga, kontekst, davr, muallif psixologiyasi va mafkurasiga zid emasligini ko‘rsatish kerak. Umuman olganda, matnni taxminiy tuzatish – bu ehtiyotkorlik jasoratdan ko‘ra maqtovgga sazovor bo‘lgan san‘at, muvaffaqiyat esa birinchi navbatda tadqiqotchining matn tarixining holati va individual tafsilotlarini aniq tasavvur qilish qobiliyatiga bog‘liq. Shuni esda tutish kerakki, konyektura nafaqat “to‘g‘ri” matnni tiklash usuli, balki uning tarixini tiklash usullaridan biri bo‘lib, ba‘zan matnshunos uchun muhim hisoblanadi.

MATNNI O‘QISH

Odatda, keyingi o‘rganish uchun matnni o‘qish va matnni nashrga topshirish vazifalari birlashtiriladi. “Avval o‘rganish, keyin nashr etish” umumiy matn prinsipi asosida bu ikki vazifa – ham amaliy ma’noda (matnshunosning bevosita ishida), ham nazariy jihatdan boshqacha deb tan olinishi kerak.

Buzilishlar, o‘zgarishlar va boshqa matniy og‘ishlarning kelib chiqishi aniqlanmaguncha matnga tuzatish kiritish yoki muayyan o‘qishni tanlash mutlaqo mumkin emas. Har qanday tahririy qaror matnning umumiy tarixi va uning alohida qismlarining shakllanish jarayoni to‘liq o‘rganilgandan keyingina qabul qilinishi lozim. Aks holda, matnshunosning xulosalari subyektiv taxmin darajasida qolib ketadi va matn tarixini buzish xavfi yuzaga keladi.

Matn tarixini o‘rganish, eng avvalo, uni to‘g‘ri va puxta o‘qishdan boshlanadi. Bu vazifa matn tarixi tadqiqotchisi oldida turgan eng muhim va mas’uliyatli bosqichlardan biridir. Chunki noto‘g‘ri o‘qilgan har bir belgi, harf yoki tinish belgisi keyingi tahlil va xulosalarga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Avvalo matn paleografik jihatdan o‘qilishi lozim, ya’ni barcha harflar, ularning shakllari, bog‘lanish usullari, qisqartmalar, shuningdek, tinish va ajratish belgilarining to‘g‘ri aniqlanishi talab etiladi. Oddiy va ravon ko‘chirilgan qo‘lyozmalarda bu jarayon nisbatan oson kechishi mumkin. Biroq qoralama nusxalarda, qo‘lda yozilgan murakkab matnlarda, shuningdek, shikastlangan yoki buzilgan joylarda paleografik o‘qish alohida bilim, tajriba va ehtiyotkorlikni talab etadi. Shu bois paleografik o‘qish faqat texnik bosqich emas, balki matnshunoslik tadqiqotining poydevori hisoblanadi. Aynan shu bosqichda matnning keyingi tarixiy talqini, variantlar tahlili va ilmiy-tanqidiy qarorlarining ishonchliligi ta’minlanadi.

Qiyin holatlarda siz bir nechta usullardan foydalanishingiz mumkin. Birinchidan, matnshunos o‘rganilayotgan qo‘lyozmadagi alohida harflarning imlolari (konturlari) jadvalini tuzishi kerak.

Matndagi buzilishlar, o'zgarishlar va boshqa matniy og'ishlarning kelib chiqishi aniqlanmaguncha unga tuzatish kiritish yoki muayyan o'qishni tanlashga yo'l qo'yilmaydi. Har qanday tahririy qaror faqat matnning umumiy tarixi hamda uning alohida qismlarining shakllanish jarayoni to'liq o'rganilgandan so'nggina qabul qilinishi lozim. Aks holda, matnshunos xulosalari subyektiv taxmin darajasida qolib, matn tarixini buzish xavfini tug'diradi.

Matn tarixini tadqiq etish, eng avvalo, uni to'g'ri va puxta o'qishdan boshlanadi. Bu jarayon matn tarixi bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchi oldidagi eng muhim va mas'uliyatli bosqichlardan biridir. Chunki har bir noto'g'ri o'qilgan harf, belgi yoki tinish belgisi keyingi tahlil va xulosalarning ishonchliligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli matn, avvalo, paleografik jihatdan o'qilishi zarur. Ya'ni harflarning shakli, ularning o'zaro bog'lanishi, qisqartmalar, shuningdek, tinish va ajratish belgilarining aniq belgilanishi talab etiladi. Ravon va puxta ko'chirilgan qo'lyozmalarda bu jarayon nisbatan oson kechishi mumkin. Biroq qoralama nusxalarda, qo'lda yozilgan murakkab matnlarda yoki shikastlangan va buzilgan joylarda paleografik o'qish alohida bilim, tajriba hamda ehtiyotkorlikni talab qiladi. Demak, paleografik o'qish oddiy texnik amaliyot emas, balki matnshunoslik tadqiqotining tayanch bosqichidir. Aynan shu bosqichda matnning keyingi tarixiy talqini, variantlar tahlili va ilmiy-tanqidiy qarorlarining ishonchliligi ta'minlanadi.

Bu ikkinchi bosqich matnshunosning matn tarixini o'qishga aniqlashtirish bo'yicha ishi jarayonida doimiy ravishda qaytishini talab qiladi. Qo'lyozma yoki bosma matnni paleografik o'qishni matnning ma'nosini tushunish bilan bog'liq matnli o'qishdan va bu matn tarixidan qat'iy ravishda ajratib bo'lmaydi, bu esa matn terish xatolarini tushunishga imkon beradi. Matnda yuzaga kelgan barcha o'zgarishlarning kelib chiqishi anglanmaguncha uning mazmunini to'liq idrok etish, ya'ni matnni haqiqiy ilmiy ma'noda o'qish mumkin emas. Shu bois murakkab holatlarda asar matnining butun tarixini o'rganish tadqiqotchini doimo matnni o'rganishning dastlabki bosqichiga – uning paleografik va boshlang'ich o'qilishining to'g'riligini qayta tekshirish

zaruratiga olib keladi. Matnni ana shunday tarzda o‘qish matnshunoslik nuqtai nazaridan o‘qish, ya’ni matnshunos sifatida o‘qishning tashkil etilishi deb qaraladi. Bu jarayonda matn nafaqat mazmuniy, balki tarixiy, grafologik va struktur jihatdan ham anglanadi.

Biroq matnni tiklash va ilmiy o‘qish hali uni zamonaviy matn terish vositalari orqali nashrga tayyorlash bilan tenglashtirilmasligi lozim. Ta’kidlash joizki, bu keyingi bosqich bo‘lib, u bevosita matnshunoslik doirasidan tashqariga chiqadi va matnshunoslik tadqiqotlari natijalarini amaliy qo‘llash sohasiga mansub maxsus vazifa hisoblanadi.

Shunday qilib, matnni tarixiy talqin qilishga urinish bilan matnshunos sifatida o‘qish muallif kutgan “oddiy” o‘quvchining o‘qishiga bevosita ziddir. Shu nuqtai nazardan qaraganda, matnshunos ishining bu birinchi bosqichi ham muallif irodasini buzishning birinchi bosqichidir.

10-ilova

MATNLAR SANASINI BELGILASH

Yozma yodgorlik matni tarixini o‘rganish jarayonida, imkon qadar, uning qo‘lyozma ro‘yxatlari, bosma nashrlari hamda asarning yaratilish sanalarini aniqlash muhim vazifa hisoblanadi. Matn sanasi ayrim hollarda bevosita manbalarda – qo‘lyozmaning o‘zida, muallifning boshqa asarlarida, maktublarda, memuar adabiyotda yoki zamondoshlarning qaydlarida to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘rsatmalar orqali belgilanishi mumkin. Agar aniq sana ko‘rsatilmagan yoki bunday to‘g‘ridan-to‘g‘ri dalillar mavjud bo‘lmasa, matn tarixini qayta ko‘rib chiqish va asarning yaratilishiga oid xronologik chegaralarni aniqlashga urinish lozim bo‘ladi. Bunda matn qachondan kech bo‘lmagan holda yaratilgani (*terminus ante quem*) va qachondan erta bo‘lmagan holda yaratilgani (*terminus post quem*) aniqlanadi. Mazkur vaqt chegaralari matn tarixini tiklashda muhim metodik ahamiyatga ega.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, matn, qo‘lyozma ro‘yxatlar va nashrlar sanalari o‘zaro chambarchas bog‘liqdir. Bosma nashr sanalari

qo‘lyozma ro‘yxatlarining taxminiy sanasini aniqlashga yordam berishi mumkin, biroq ular bevosita asarning yozilgan vaqtini ifodalamasligi ham ehtimoldan xoli emas. Agar qo‘lyozmada sana qayd etilgan bo‘lsa, bu sana aynan mazkur ro‘yxatga emas, balki undan oldingi, hozirgacha yetib kelmagan protografga taalluqli bo‘lishi ham mumkinligini unutmazlik lozim. Agar ro‘yxatda sana ko‘rsatilmagan bo‘lsa, uni aniqlash masalasi paleografik dalillarga tayanib hal qilinadi. Bunday dalillarga qog‘oz belgilarini (filigranlar), qo‘l yozuvi xususiyatlarini, grafika va yozuv uslubini, sahifa tuzilishini tahlil qilish kiradi. Ushbu belgilar qo‘lyozmaning taxminiy davrini aniqlash imkonini beradi. Sanani belgilashda bilvosita ma‘lumotlar ham muhim o‘rin tutadi. Ayrim hollarda muayyan so‘z yoki terminning ma‘lum davrda “modada” bo‘lgani, rasmiy terminologiyaning qo‘llanishi ham xronologik belgi vazifasini bajaradi. Shuningdek, kanonizatsiya vaqti aniq ma‘lum bo‘lgan shaxslarning nomlari ham sana belgilaridan biri sifatida qaraladi. Zamonaviy asarlar bilan ishlashda esa birinchi nashr sanasi alohida ahamiyat kasb etadi, chunki u matn tarixining boshlang‘ich nuqtasini aniq belgilab beradi. Umuman, muayyan asarni tadqiq etishda shuni yodda tutish lozimki, bitta qat‘iy va ishonchli dalil ko‘plab taxminiy yoki asossiz mulohazalardan ustundir. Aynan shunday dalillarga tayangan holdagina matn sanasini belgilash ilmiy jihatdan ishonchli natija beradi. Matn bilan tanishishda har doim iloji boricha uning to‘liq tarixi, nashrlari sanalari va aloqalari, turlari va ro‘yxatlarini hisobga olish kerak. Ishning sanasi masalasi – bir qator muammolar haqidagi savol bo‘lib, murakkab masala hisoblanadi. Siz nafaqat sana belgilarini izlashingiz, balki yodgorlikdan kutilgan sanaga zid bo‘lishi mumkin bo‘lgan hamma narsani olishga harakat qilishingiz kerak. Bitta qarama-qarshilik eng oqilona sanani belgilashni bekor qiladi. Oxir-oqibat, sanani belgilash manba matnining butun tarixida o‘z tasdig‘ini topadi.

ARAB XAT TURLARI HAQIDA BATAFSIL MA'LUMOT

O'zbek xalqi uzoq asrlar davomida yaratgan boy madaniy merosida xattotlik san'ati alohida o'rin tutadi. Arab istilosidan so'ng O'rta Osiyo xalqlari islom dinini qabul qilganidan keyin arab yozuvi ham keng tarqala boshladi. O'rta asrlarda har qanday asar qo'lda ko'chirilib, kitob holiga keltirilgan. Nafis kitob ko'chirish katta mahorat va san'at sanalgan. Bu hunarning mohir egalari tarixda "xattot" nomi bilan mashhur bo'lganlar. Xattotlar tomonidan ko'chirilgan asarlar o'quvchilarda hayrat va zavq uyg'otgan. Shuning uchun ham xattotlik bilan shuhrat qozongan shaxslar oddiy kishilar emas, balki o'z davrining ilm-ma'rifat vakillari va yirik madaniyat arboblari sifatida e'tirof etilgan. Qo'lda ko'chirilgan har bir asar esa san'at mo'jizasi darajasidagi nodir yodgorlik hisoblangan.

Matnshunoslikning tarixiy taraqqiyotini kuzatish shuni ko'rsatadiki, turli davrlarda yig'ma matnlar, juzviy (bo'lak-bo'lak) holatda tarqalgan matnlar hamda sharh bilan birga berilgan matnlar keng muomalada bo'lgan.

Arab yozuvi tarixan ko'plab xat turlariga ega bo'lib, 28 harfdan iborat arab alifbosining dastlabki shakli "xatti ma'qaliy" hisoblanadi. Bu yozuv turi tik chiziqlar ustuvorligi bilan ajralib turadi va nomi Ma'qal ibn Sinonga nisbat berilgan. Ma'qaliy xati ko'fiy yozuvidan ham qadimiy bo'lsa-da, uzoq muddat keng iste'molda bo'lib, ommalasha olmadi. VII asrdan boshlab uning o'rnini arab yozuvining eng qadimgi va mashhur turi bo'lgan "xatti kufiy" egalladi.

Keyinchalik ma'qaliy va kufiy yozuvlari asosida arab xattotlik san'atining yetti asosiy uslubi shakllandi. Ular orasida bugungi kunda eng keng qo'llaniladigani nasx xati bo'lib, u arab davlatlarida, shuningdek, Eron Islom Respublikasida asosiy yozuv sifatida foydalaniladi. Hozirgi vaqtda Qur'oni Karim asosan nasx xatida chop etiladi. Odatda arab yozuvida qisqa unlilar (harakatlar) faqat Qur'oni Karim matnida hamda boshlang'ich ta'lim uchun mo'ljallangan qo'llanmalar va lug'atlarda beriladi. Hazrati Usmon roziyallohu anhu

boshchiligida Qur'oni Karim kitobat qilinib, bir necha nusxada ko'chirtirilgan. Ushbu asl nusxalardan biri Ko'fa shahriga yuborilgan bo'lib, keyinchalik Iroq, Xuroson va O'rta Osiyoda aynan shu nusxa asosida ko'chirilgan Qur'onlar "Ko'fiy Qur'on" deb atala boshlagan. Shu tariqa "ko'fiy" atamasi xat san'ati terminologiyasiga mustahkam kirib kelgan.

Ummaviylar davrida, xususan VII asr oxirlarida tangalar ham ko'fiy xatida zarb etila boshladi. Vaqt o'tishi bilan ko'fiy yozuviga nuqtalar va e'roblar (zamma, fatha, kasra) qo'shildi. Tafsiir, hadis, fiqh, aqoid va tarix ilmlarining jadal rivoji yozuvning tezkor, ravon va qulay bo'lishini taqozo etar edi. Murakkab shaklga ega ko'fiy xati esa bu ehtiyojni to'liq qondira olmadi. Ana shunday sharoitda arab yozuvini takomillashtirish yo'lida bag'dodlik Abu Ali ibn Muqla (vaf. 338/950) muhim islohotlar amalga oshirdi. U ma'qaliy (kufiy) yozuvi asosida arab xattotligining yetti asosiy turini yaratdi. Keyinchalik Shayx Jamoliddin Yoqut Jazoiriy (277–397/891–1000) Ibn Muqla ta'limotini rivojlantirib, muhaqqaq va mashhur olti xat turini mukammallashtirdi hamda nasx xatining shakllanishiga katta hissa qo'shdi. Manbalarda qayd etilishicha, u Qur'oni Karimni ming nusxada ko'chirgan. Ibn Bavvob (vaf. 1022) esa xattotlik san'atini yanada boyitib, mavjud xat turlaridan 17 tasini mukammal shaklda rivojlantirgan. XIII asrda yashab ijod qilgan buyuk xattot Yoqut va boshqa mashhur xattotlar arab yozuviga sayqal berib, uning badiiy va estetik mukammalligini yuksak darajaga ko'tardilar.

Arab alifbosining dastlabki namunalari haqida bizgacha juda kam ma'lumot yetib kelgan. Ayrim manbalarda uning ilk namunasi sifatida VII–VIII asrlarda ma'qaliy xatti, keyinroq esa kufiy shakli tilga olingan. XII asrgacha xattotlar hayotida "Kufiy" xati uslubi keng o'rin oldi. Bu uslub asosida arab yozuvining asosiy uslublari maydonga keladi. Xattotlar texnik vazifalardan tashqari o'z yozuv uslublari ham ishlab chiqarishga intilganlar. XVI asrda yashagan kotib va adiblar Qozi Ahmad hamda Mir Imodiddin ma'lumotlariga qaraganda, Islom olamida arab xatining quyidagi 7 turi keng qo'llanadi:

1. *Suls xati* – bu xatning to'rt bahrasi tekis, ikki bahrasi yumaloq shaklda yozilgan. Bir narsaning uchdan bir hissasi yoki uchinchi hissasi,

demakdir³⁴. Aholining ijtimoiy sharoiti va san'atning gullab-yashnashi bilan kallegrafiya talablari yana oshdi. Endilikda bir-biriga asosan o'xshash bo'lgan xat turlaridan sezilarli farq qiluvchi yangi xat turiga ehtiyoj tug'ildi. Shu yo'sinda suls xati vujudga keldi. Suls xati go'zalligi tufayli "Xatlar imomi" deb atalgan. Suls xati deyilishiga sabab shuki, bunda qalamning uchinchi hissasi ishlatiladi yoki suls xati ta'limida qalamning uchdan bir hissasi ko'proq ishga solinadi.³⁵ Mazkur yozuv uslubida "alif", "dol", "lom" harflari gajakli bo'ladi. "Dol", "re" va "vov" harflari nafis buralma bilan tugaydi. So'z oxirida "ho" harfi cho'ziq yoziladi. Suls dastlab rasmiy hujjatlarni yozish, keyinroq, Qur'oni Karim ko'chirishda qo'llanilgan; kitoblardagi shams naqshi ichidagi yozuv, asar nomlari, Qur'on va hadislardan keltirilgan ibora va jumlar Sulsda bitilgan. Kitoblarda, maxsus mufradot yoki qit'alarda ham qo'llanilgan. Yoqut Musta'simiy Suls yozuvida maxsus ("Yoqut sulsi" deb ataluvchi) uslub yaratgan. Boshlanishda tikka chiziqlarning uch qismi changaksimon boshlanib, oxiri nafis burama bilan tugaydi. Ibn Bavvob birinchi bo'lib suls xati harflarining shaklini nuqta o'lchovlariga asoslagan va suls xatining grafik asoslarini ixtiro etgan. Xatning bu turi masjid va madrasalar peshtoqlarini bezay boshladi. Suls xati – harflarni bir-birining oralariga joylab, san'atkorona kompozitsiyalar tuzish yo'li bilan har xil chiroyli shakllar yasash imkoniyati bo'lgani bilan ajralib turadi. Bu xatda bezak belgilar ham katta ahamiyat kasb etadi.

2. *Nasx xati* – lug'aviy ma'nosi "o'chirish, bekor qilish" demakdir. "Nasx" nomini olishidan oldin "*Badi*" nomi bilan mashhur bo'lgan. Hijriy V asr oxirlarida paydo bo'lgan bu xat borasida mashhur xattot Favziy Solim Afifiy: "*Ushbu xat turi V hijriy asr oxirida Shom shimolida eski ko'rinishdan yangi ikki ko'rinishga o'tdi. Birinchi ko'rinishi badi' xati bo'lib, nasx xati deb nomlanadi va bu tur Suriyaning shimolida vujudga kelgan. Bu xat orqali sahifalar yozilgan. Ikkinchi ko'rinish, tumor xati va uning turlari*"³⁶, – deb o'zining

³⁴ Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик тарихидан. Т.:Фан, 1971.– В. 24.

³⁵ Muhammad G'iyosiddin. G'iyos ul lug'at, Konpur, 1875.

³⁶ Комил Салмон Жабурий. Мавсуа ал-хотти ал-аробий, хотту ан-наш. – Кувайт: Дар ва мактаба алхилал, 1999. – Б. 97.

“Nash‘atul kitaba al-xotiyya” asarida keltiradi. Bu xat turi ixtiro qilingandan to hozirgi kungacha xattotlar tomonidan keng qo‘llanilib kelinadi. Turkiyada nashr qilingan Islom ensiklopediyasida qayd etilishicha, Hazrat Ali roziyallohu anhu bir kishidan: “Nasxdan mansuxni ajrata olasanmi?” – deb so‘radilar. Shunda u kishi: “Yo‘q”, – dedi. “Demak, o‘zing ham halok bo‘libsan, odamlarni ham halok qilibsan”-, deb aytdilar³⁷.

Islom madaniyati taraqqiy topib boshlagach, kompozitsion san‘at turlari bo‘lmish naqsh va o‘ymakorlik san‘atlari keng tarqaldi. Musulmon san‘ati ahli bu ruhni yozuvga ham olib kirishga harakat qilib, yangi xat turlarini kashf qila boshladilar va ularga ko‘proq bezakli shakllar berishga urindilar. Oqibatda xattotlikda muayyan qoida va normalar ishlab chiqildi. Bu xat turlari oldingilaridan farqli o‘laroq geometrik shakllarga emas, balki nafis og‘ma shakllarga asoslangan. Yana bir boshqa xattotlar jamoasi esa, “*Bu nasx xati kufiy xatidan olingan*”, deb ta‘kidlaydilar. Boshqa xattotlar esa, bu nasx xati bilan nomlanishiga sabab qilib, Qur‘oni Karimdan nasx, ya‘ni “ko‘chirish” so‘zi “nasx” so‘ziga urg‘u beradilar. Yahyo Salum Abbosiy o‘zining “Arab xati tarixi va turlari” kitobida bu xat nomi borasida eng ishonchli ma‘lumot sifatida shunday fikr keltiradi: “*Aniqki, nasx xati – mansux sahifalar va nasx xati o‘rtasidagi o‘xshash jihatlarini bir biriga yaqinlashtirish uchun kufiy xatidan kelib chiqqan*”³⁸.

Nasx xatida bir tekis yozishlik imkoni keng bo‘lganligi, o‘qishlik va harflardagi yengilliklar borligi sabab, bu xat muloyim xatlar sirasiga kiritiladi. Xat harf hajmlari chegaralangan va qalam hajmi kichikligi nuqtai nazaridan, yozuvda sintez ishlar olib borilmaydi³⁹. Nasx xati – arab yozuvidagi mumtoz xat uslublaridan biri. X asrda kufiy yozuvi zaminida yaratilgan. Bu xatning ixtirochisi mashxur xattot Ibn Muqla‘ hisoblanadi. Bu xat xattotlar tomonidan keng qo‘llanilgan. Bu xat turi yuzaga chiqib, shuxrat qozongandan keyin boshqa xatlarning barchasi mansux qilingan, ya‘ni ishlatishdan qoldirilgan. Harflarning 4/6 qismi

³⁷ Мухаммад Али Собуний. Равайъул-баён фи тафсири аятил-аҳками минал-Куръон. – Байрут: Дарул-жайл, 2005. Ж. 1. – Б. 102.

³⁸ Ножий Зайниддин Мусарриф. Мусаввир ал-хот ал-аробий. – Бағдод: Сурур, 1968. – Б. 42.

³⁹ Иброҳим Анийс. Муъжам васит. – Қоҳира: Дарул маориф, 1972. – Б. 216.

egri va 2/6 qismi to'g'ri chiziqlar asosida yoziladi. Nasx xati tez va ravon yozilgani, ko'zga go'zal va bejirim tashlangani uchun ham u matbaalarda chop etiladigan kitoblarda asosiy yozuv vazifasini o'tagan. Asosan Qur'on, hadis, tafsir ko'chirishda qo'llanilgan, keyinchalik ilmiy va badiiy asarlar ham shu yozuvda bitilgan. Turli xat uslublari ixtiro qilinganiga qaramay, nasx xati bugungi kunda ham turli mamlakatlar matbuotida keng qo'llaniladi. "Nasx" xat uslubi XII asrning birinchi yarmidan boshlab savdo sotiq rivojlanishi natijada, qo'shni mamlakatlarga tarqaldi va taraqqiy topdi. Bu borada xattotlar ham o'z mahoratlarini ko'rsatdilar. "Nasx" usulini qaytadan ishlash natijasida bir qator boshqa xat ham vujudga keldi. "Nasx" xatining taraqqiyoti uchun Ibn Muqladan keyin boshqa xattotlar Ibn Bavvob va Yoqut Musta'simiyning xizmatlari katta bo'lgan. Qayd etish kerakki, nasx usuli Yoqut Musta'simiydan keyin o'zgarmadi. Faqat XX asrdan Misr shohi Maliki Fuod I arab xatiga bosh harf va kitobat alomatlaridan foydalanishni xohladi. Buning uchun xattotlar orasida tanlov e'lon qildi (1929-yillar). Komissiya xattot Muhammad Afandiyning "hurufi toj" nomli ixtirosini maktablarda joriy ettirdi, ammo keyinroq xat va xattotlik mutaxassislari bu ishning taraqqiy etishini xohlamadilar va davomchi topilmadi.

Ilmiy adabiyot va qo'lyozmalarda ko'p uchraydigan "g'ubor" xati nasx xatining mayda qalamdan yozilishidir. Matnlar maxsus raqamda juda mayda qilib yozilgani uchun "g'ubor" deb aytilgan⁴⁰. G'ubor xatining ixtirochisi – Said Qosim bo'lib, u bir dona guruchga g'ubor xati bilan "Ixlos" surasini tamom kitobat qilgan.

3. *Muhaqqaq xati* – bu xatni ko'proq qismi tekis, tikka chiziqli harflar uzun yoziladi. O'ramlarning uchi ingichka bo'lib tugaydi, qolgan bo'laklari dumaloq shakldadir. Shuning uchun bu xatning ma'qaliy va ko'fiy xatlarga o'xshashligi – boshqa xatlarga nisbatan ko'proq. Shu sababdan Ibn Muqla bu xatga muhaqqaq deb nom berdi. Boshqa turdagi xatlardan birinchi deb bildi.⁴¹ Bu xat rayhoni va suls xatidan hosil

⁴⁰ Muhammad Sharif Sadri Ziyo, Tazkirat ul xattaton, O'zFA ShI.inv. №1304,68-bet; Darvesh Muhammad Buxoriy, Favoyid ul xutut, O'zFA ShI.inv. №2617. – B. 18-19.

⁴¹ Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик тарихидан. – Т.: Фан, 1971. – Б. 24.

qilingan. Bu xatlarni bir-biridan ajratish juda ham qiyin. Xattoki, bu xatlarning o‘rtasidagi farqlarni mohir bo‘lmagan xattotlar ajratib olishga qodir bo‘lmagan. Bu xatlarning o‘rtasini ajratish va muhaqqaq xatini tanishning ikki xil usuli mavjud: muhaqqaq xati harflarining oxiri doimo osilibroq yoziladi⁴². Bu xatda bitilganidek, harflarning oxiri osilib yozilganligi suls xatidagi xatlardan farq qiladi; keyingisi muhaqqaq xatini yozishda, satrlarda shakllar berishda doimo ajratib, bir-biriga qo‘shmasdan, alohida yoziladi. Suls xatida esa aksincha yaqinlashtirib, harflarni bir-biriga qo‘shib yoziladi. Bu xat VII hijriy asrda paydo bo‘lgan bo‘lib, qadimiy xatlar sirasiga kiradi⁴³.

4. *Rayhoniyy xati* – muhaqqaqdan kelib chiqqan. Bu xatning yozilishi shakl jihatidan rayhonga o‘xshash bo‘lib, go‘zalligi va nozikligi tufayli shu nom bilan atalgan. Rayhoniyy xatida aylanma shaklli harflar suls xatiga qaraganda yotiqroq va “vov”, ”mim” harflari cho‘ziqroq yoziladi. Harflar oxiridagi qayrilmalar bo‘lmaydi. Bu xat kitob sahifalari bezagida, XIV–XV asrlarda kitob xotimalarini yozishda ishlatilgan. Bu xatning asoschisi Ibn Bavvob nomi bilan mashhur Iroqlik xattot Ali ibn Hilol (vaf. h.413 / m.1022-yillar) sanaladi⁴⁴. Jamoliddin Yoqut, Ja’far Boysung‘uriy, Boysung‘ur Mirzo ushbu xat ustasidir.

Bu xat bilan shug‘ullangan va xatning chiroy ochib bitilishiga sababchi bo‘lgan xattotlarning barchasi Ibn Bavvob shogirdlari va uning yo‘lini tutgan xattotlar hisoblanadi. Xatning yana bir nomi “G‘azloniy” xati deb ham atalib, Mustafobek G‘azlonga nisbat berilgan. Xattotlar tomonidan bu rayhoniyy xatga berilgan nisbat: “Rayhoniyy xati diyvoniyy xatining ayni o‘zi bo‘lib, farqli jihati harflarning bir biriga kiritib, qo‘shib yozilishida”, – degan fikirlarni keltiradilar.

5. *Tavqi xati* – bu xatning yarmi tekis, yarmi yumaloqroq chiziqdan tashkil topgan buyozuv turi ma’qaliy va ko‘fiy xatlarga o‘xshaydi. “Tavqi” deyilishiga sabab shuki, ilgari qozilar qozixona hujjatlarining boshiga yoziladigan so‘zlarni shu xat bilan bitganlar. Qozilar va hokimlar hujjatlarni tavqi’ xati bilan imzolaganlar. (Idora va

⁴² Иброҳим Жумъа. Татоввуру ал-хутут. – Қоҳира: Дарул маориф, 1980. – Б. 156.

⁴³ Татоввуру ал-хутут. – Қоҳира: Дарул маориф, 1980. – Б. 157.

⁴⁴ Хошим Муҳаммад Хаттот. Қоваид ал-хотти ал-аробиййи. – Ироқ: Бағдод, 1994. – Б. 55.

mahkamalarda farmonlarga, maktublarga, qo‘lyozmalarga tavqi‘ uslubida imzo qo‘yilgan)⁴⁵.

6. *Riqo xati* – ko‘pchilik harflari bir-biriga o‘rama qilib yoziladi. Bu “ruq‘a” so‘zining ko‘pligi bo‘lib, qog‘oz parchalari, maktublar demakdir.⁴⁶ Riqo‘ xatida harflar bir-biriga qurama qilib yoziladi. Bu yozuv turi usmoniylik hukmronligi davrida katta shuhrat qozongan va keng tarqalgan. Ko‘pincha, kishilarga yuboriladigan nomalar shu xat bilan yozilgan. Tavqi‘ va riqo‘ xatlarining ixtirochisi ma‘lum emas.

7. *Ta‘liq xati* – *osilib turuvchi, ilingan* degan ma‘nolarni anglatadi. Bu xat aslida riqo‘ bo‘lgan. Uni har kim turli shakllarga aylantirib, undan bir ravish ixtiyor qilgan. XV asrda paydo bo‘lgan bu yozuv turidan, asosan, rasmiy va shaxsiy xatlar yozishda, hujjatlar bitishda foydalanganlar. Mazkur yozuv harflari yuqoridan chapga kengroq holda yoziladi. Xoja Tojiddin Sulaymon – shu uslubni ixtiro qilgan kishilar jumlasidandir⁴⁷. Bu kishi ixtiro qilgan ta‘liq xati riqo‘ xatining shoxchasidir. Bu xat insho va maktublarga tegishli bo‘lib, munshiy(insho yozuvchi)lar uni cho‘zib yozganlar. Ayrim olimlar ta‘liq xatining ixtirochisi Abul‘ol nomli shaxs deb ko‘rsatganlar. Abul Oliy ixtiro etgan ta‘liq xatining grafik asoslari ko‘fiy xatidan kelib chiqqan bo‘lib, bu xat forsiy matnlarni yozish uchun ixtiro qilingan.

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan xatlarning har biri o‘z o‘rnida qo‘llanib kelingan: a) *muhaqqaq* – qasida va she‘rlar yozishda; b) *suls* – ilmiy asarlar va xat yo‘l-yo‘riqlarida; v) *rayxoniy va nasx* – qissa va xabarlarda; g) *tavqi* – buyruq va farmonlarda; d) *riq‘o* – maktublarda ishlatilgan. Movarounnahr tarixida arab alifbosi, garchi bu o‘lkalarda ungacha amal qilgan Sug‘d, xatti Kufiy, Six yozuvlari umrini qisqartirgan bo‘lsa-da, asrlar osha avlodlarimiz tomonidan yaratilgan ganjinalarning bizgacha yetib kelinishida asosiy vosita xizmatini o‘tadi. Bu xat tarixini o‘rganish, turli davrlarda allomalar va tarixnavislarning unga munosabati, unga asoslangan xattotlik san‘atining yuksalgani bizning qadriyatlarimiz, tariximizga ham daxldor.

⁴⁵ Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик тарихидан. – Т.: Фан, 1971. – Б. 24.

⁴⁶ О‘sha asar. – Б. 24.

⁴⁷ Абдулғафур Раззоқ Бухорий. Хуснихат дурдоналари (Наста‘лик хати коидалари). –Т.: Мовароуннахр. 2008.– Б. 4.

Tafsir, hadis, fiqh, ilohiyot va tarixiy adabiyot kabi ilmlarning jadal rivojlanishi yozuvning tezkor, ravon va qulay bo‘lishini talab etar edi. Murakkab shaklga ega bo‘lgan ko‘fiy xati esa bu ehtiyojlarga to‘liq javob bera olmadi. Shu sababdan zikr qilingan xatlar ixtiro qilindi. XIV asrda yangi uslub – ta‘liq va nasta‘liq xatlari yuzaga keldi. Nasta‘liq xatining asoschisi Xoja Mir Ali Tabriziy(1330–1404) edi. Bu xat shu qadar mashhur bo‘lib ketganki, uning namunalari va xillari haqida XIX asrgacha kotiblar, adiblar tomonidan maxsus risolalar bitilgan. Nasta‘liqda faqat nodir asarlarga ko‘chirilib qolinmasdan, shoir va adiblarning shoh baytlari, diniy oyatlar, axloqiy-estetik fikrlar ham yoziladigan bo‘lgan.

“Nasta‘liq xati “nasx” va “ta‘liq” xatlarining birikuvidan tashkil topgan. Nasx va ta‘liq uslublari asosida nasta‘liq xatini Mir Ali Tabriziy (Mir Ali Hiraviyning ustozlari) ixtiro qilganlar. O‘zlarini Tabriziyning shogirdi deb hisoblagan, “qiblat ul-kuttob”(“kotiblar peshvosi”) Sulton Ali Mashhadiy (vaf. milodiy 1520-y.) esa nasta‘liq xati uslubini yuksak darajaga ko‘targan mashhur xattotlardan bo‘lganlar. U kishining davomchilari Mir Ali Hiraviy mazkur xatni mukammal qoidaga kiritib, she‘riy bir risola tuzganlar. Qit‘a, dubaytiy (to‘rtlik), ruboiy, g‘azal, nasihatomuz she‘rlar, asosan, jaliy qalamda to‘rt qator yoki undan ko‘proq qilib yozilgan. Mazkur xatlar, albatta, me‘yoriy jihatdan bir-biriga mos hamda to‘rt qator bo‘lsa, oltita uchburchak atrofida bo‘lishi shart. Harflar o‘lchami nuqtalar asosida belgilangan. Shuningdek, harflar – “alif”, “jim”, “yo” va boshqalar bir-biriga, albatta, o‘xshashi va bir tekis bo‘lishi qat‘iy talab qilingan. Mana shu talablar bilan yozilgan qit‘a yuqori darajali xattot tomonidan yozilgan bebaho san‘at namunasi, deb tan olingan⁴⁸.

IX–X asrlarda ilk xattotlardan Ibrohim Sikiziy, Yusuf Sijistoniy, Ibn Bavvob va boshqa ustodlar o‘ttiz olti tur xatni ixtiro etishgan⁴⁹. Quyida ixtiro etilgan 30dan ortiq tur xat turlarining nomlari bilan tanishib chiqamiz: 1) *tumor*⁵⁰ – ingichka, mayda xat yoki qalam; 2) *jalil*

⁴⁸ Абдулғафур Раззоқ Бухорий. Шарқ хаттотлик ва миниатюра санъатидан намуналар (VII-XXI асрлар мусанниф бисотидан). – Т.: Ўзбекистон. 2011. –Б. 10.

⁴⁹ Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик тарихидан. – Т.: Fan, 1971. – Б. 25.

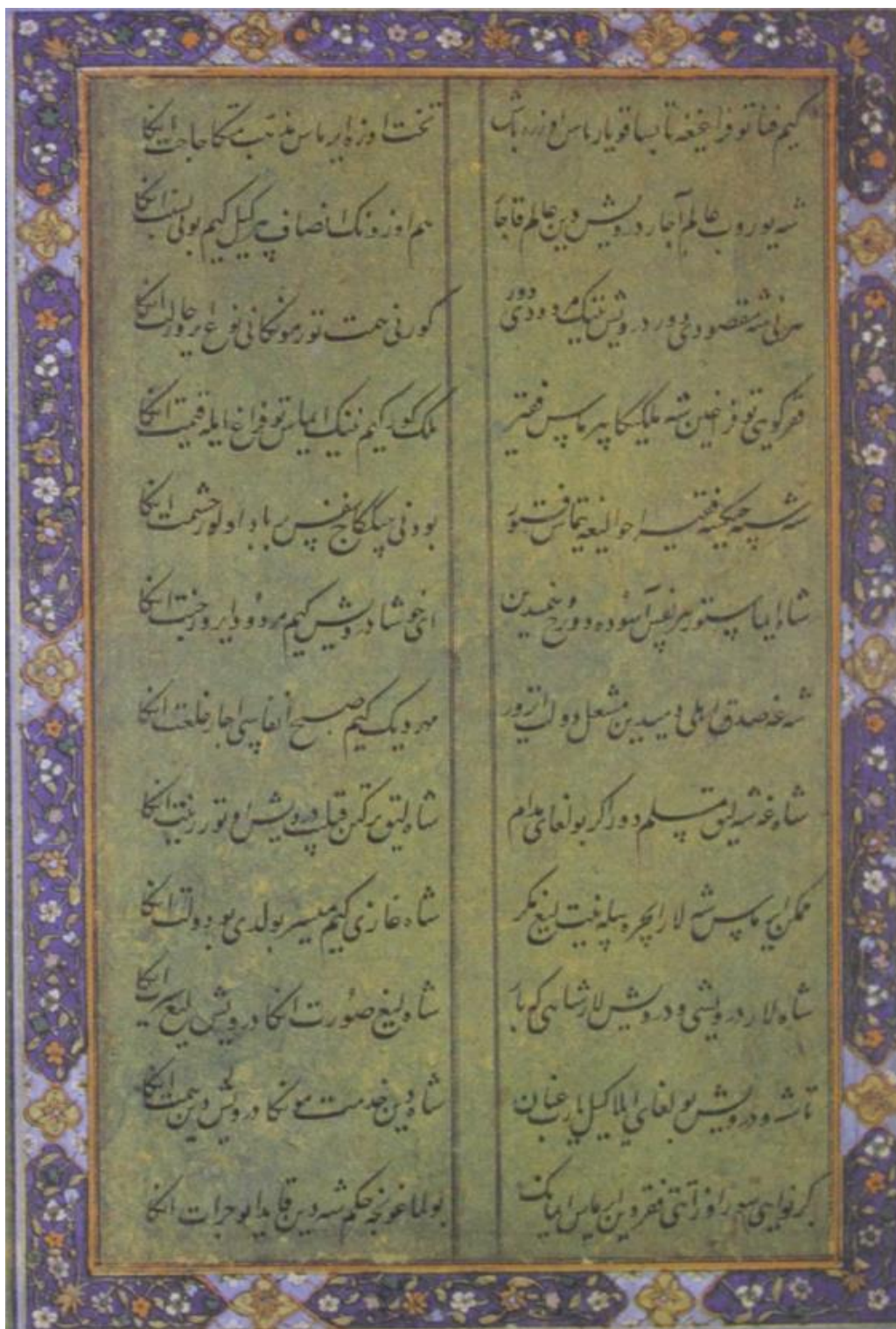
⁵⁰ Habib, Xat va xattoton, O‘zFA ShI,N 3640. – B. 20.

– katta, yo‘g‘on qalam; 3) *majmu‘* – qo‘shilma xat; 4) *rayosiy* – 806-yilda zurrayosatang Fazl ibn Saxlga atalgan xat; 5) *sulsayn* – qalamning uchdan ikki hissasi bilan yozilgan xat; 6) *nisf* – mashq qalamining yarmi; 7) *javonihi* – parallel chizikli xat; 8) *musalsal* – domonlarini ichiga olib zanjir kabi bog‘lab yozilgan xat; 9) *g‘ubori xuliya* – xatning zeb-u ziynat oroyishi; 10) *mansur* – nasriy so‘zlarda ishlatiladigan qalam; 11) *muqtarin* – so‘zdagi harflarni bir-biriga ulab yozilgan xat; 12) *havoshi* – hoshiya qalami. Qo‘lyozma hoshiyalarini ko‘chiradigan qalam; 13) *ash‘or* – she‘rlar yozadigan qalam; 14) *lu-luiy* – qalam sifati; 15) *masohif* – mushabning ko‘pligi; 16) *fazzoh un-nasx* – ochiq va ravshan nasx xati; 17) *g‘ubor* – mayda, qil qalam, mo‘yin qalam; 18) *uhud* – shartnoma va ahdnomalarda ishlatiladigan qalam; 19) *muallaq* – ta‘liq qalamidan; 20) *muomarat* – majlis va kengashlarda ishlatiladigan qalam; 21) *muhdas* – yangidan ixtiro qilingan qalam; 22) *mudammaj* – harflarni bir-biriga kiritib, bir o‘ringa joylashtirib yozilgan xat; 23) *muqovvar* – atrofi kesilgan va o‘yilgan xat; 24) *mamzuj* – aralash yozadigan qalam; 25) *mufattah* – qalam sifati; 26) *muammayot* – muammolar yozadigan qalam; 27) *muxafaf* – qalam sifatlari; 28) *mabsut* – yoyiq, harakatlardan holi bo‘lgan xat; 29) *tovamon* – egizak qilib yoziladigan soya berilgan xat; 30) *mu‘jiz* – e‘joz chegarasiga yetkazilgan xat. 31) *muxallal‘* – qalam sifati; 32) *devoniy* – devonxona, daftardor, kotiblarning bir turli shikasta xati; 33) *siyoqat* – qalamni tez yurgizib yozilgan yassi xat; 34) *qurama*⁵¹ – kesib yopishtirilgan xat” va boshqalar.

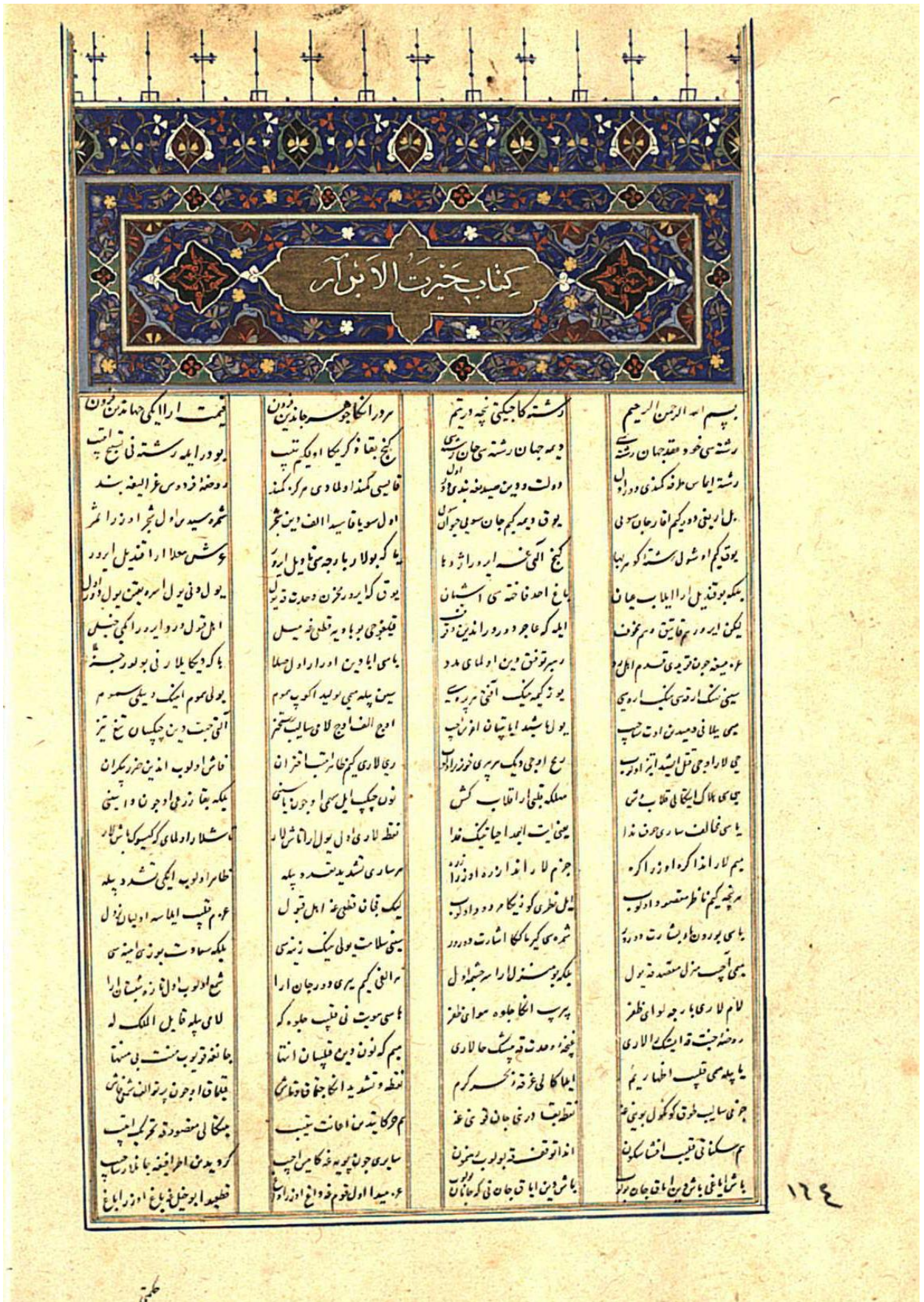
Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston mustaqillikga erishgandan so‘ng ayniqsa keyingi uch-to‘rt yilda “O‘zbekiston madaniyat va san‘at forumi” jamg‘armasi tashabbusi bilan arab grafikasida turli xat namunalarida Samarqand, Buxoro, Xiva va boshqa shaharlardagi arxitektura yodgorliklari peshtoqlari, qabrtoshlari va osori atiqalarida yozib qoldirilgan, ammo bugungi kungacha ko‘pchiligining o‘qilishi mushkul bo‘lgan bitiklar o‘rganilib, alohida mukammal rangli albom tarzida nashr etildi.

⁵¹ O‘hsa asar. – B. 20.

“Xazoyin ul-maoniy” qo‘lyozmasidan namuna

1. "Hayrat ul-abror" qo'lyozmasidan namuna

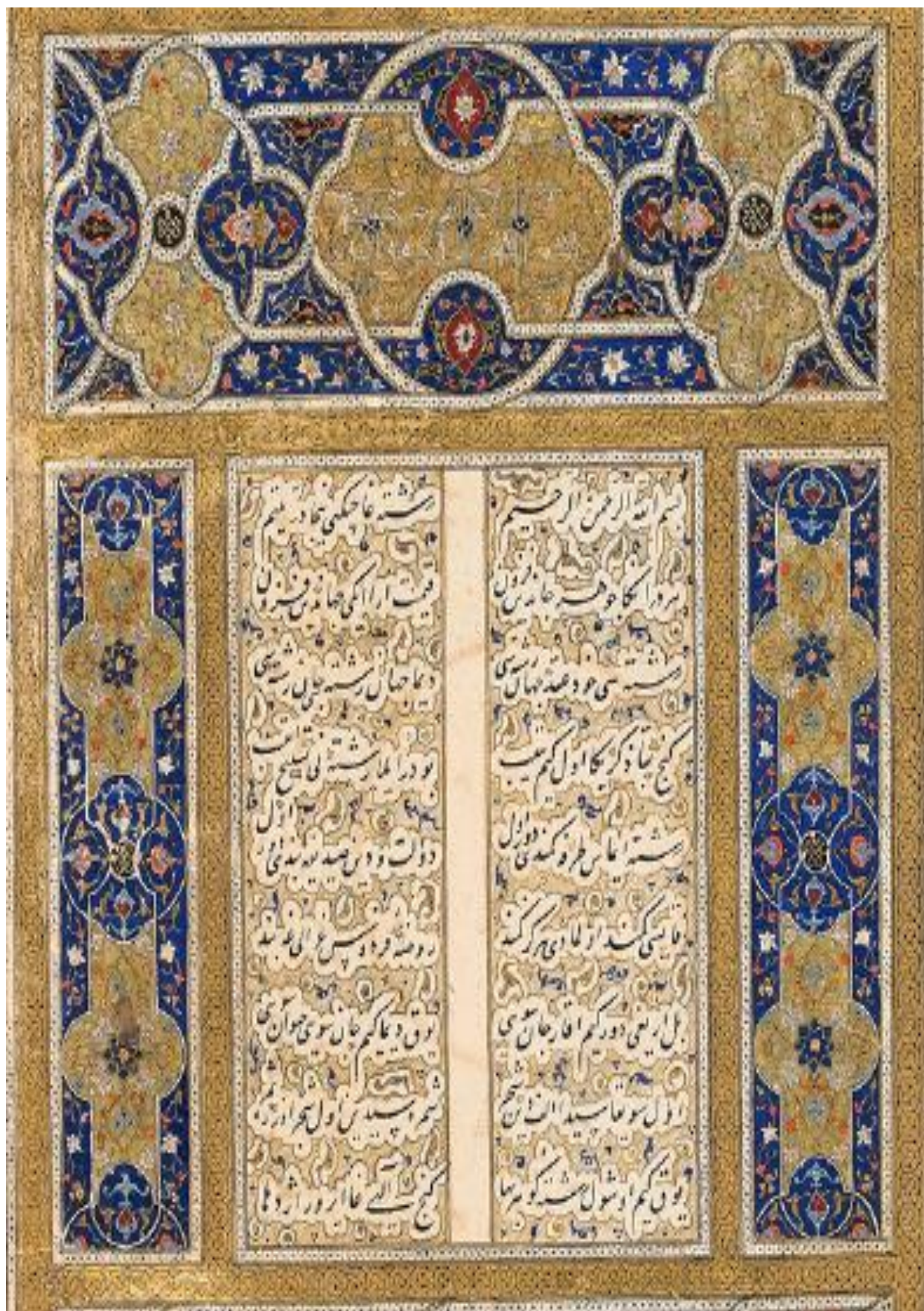
گفتی اول قرابده بر لطف ارا
 ایستابان آنجسته نوای تو
 نیسر شاه لیلیش انکرم
 حدانکجا که واجب با اذانت دور
 عدت و اینده تویش یکت نون
 بزم سپهری سیر ایتمو تنی
 طشخ فروزه فی جیکان بند
 بر ساری ایچم کلم ایچیب
 سالاق بوجون طاس سپر اچوشن
 تون کون ایلمیره نوز اربت
 کور کوز بان عشق منیش نرف
 اول یوز اولوب دهره کافور پز
 جرن یا سابعه جره تار و فغ
 اذین آیب نوز کونول سکنی
 ام اوجروب زده دورغ خوشین
 درو دبل اویتی تیز ایلابان
 حسن قریبیشین تلب غاصی ز
 جلوه سی جان کشنی آریشی
 اول چو دکنه دین آرا آرا
 یکم کرایشی نیسر دنا تلمین
 داوی جوا چره سایب کون نظر
 لال پله سزده سی بر عشق بوم
 یکم فی کوروشله پله کور دور
 جوقه سایب اول کوز کورانا تیز
 بیر پر یچکله توزوب مر حله
 تا که محیط اورینه افلاک ابرور
 ای سکا میزاده ابره یک ازل
 فی بر لوب اول و ابدایت سخا
 اول اوزونک آفرودا بین اوز

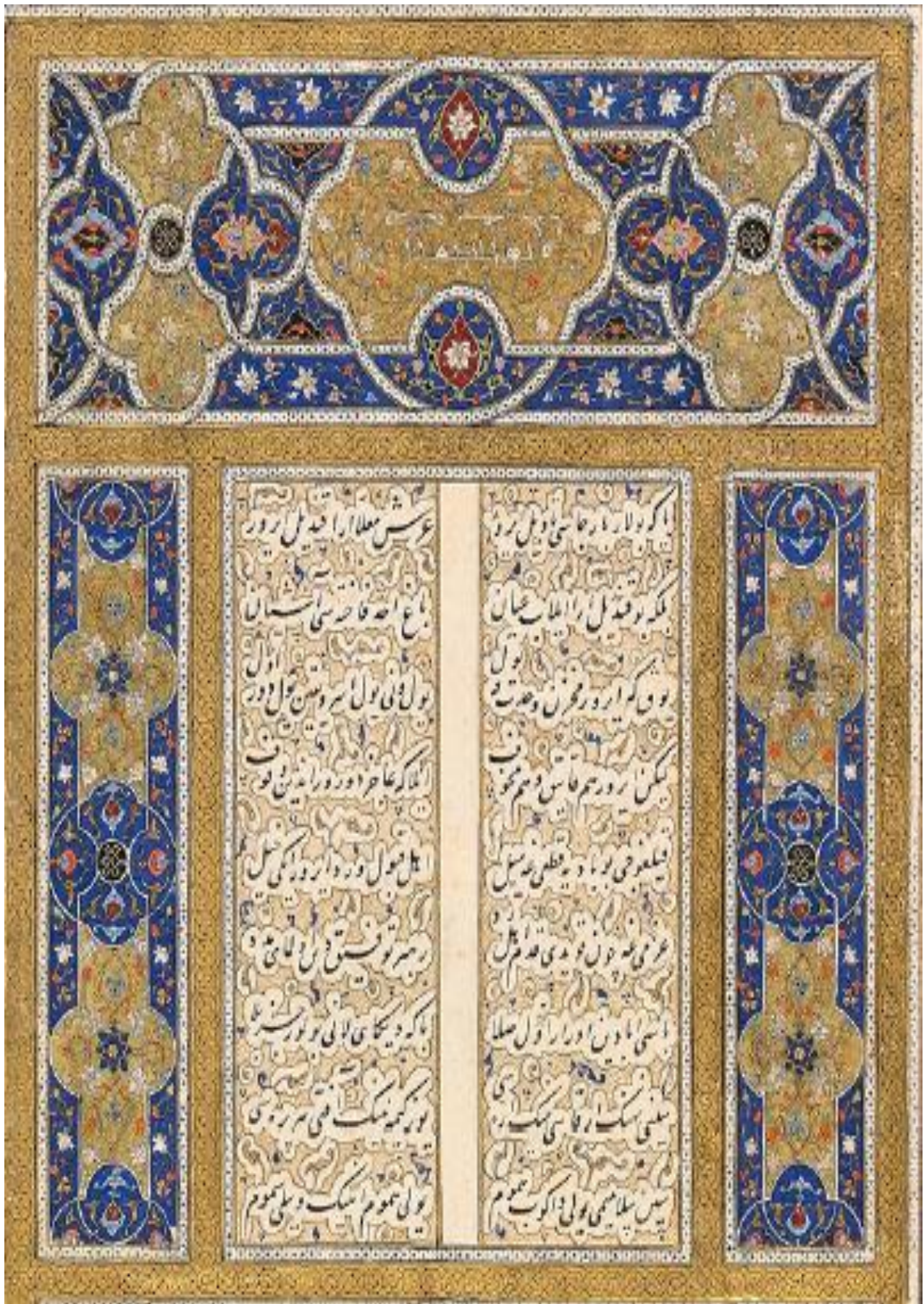
دشمن کورونای ایچی سماک سارا
 پله سفنه خونیله رابری سماک
 اول نایق ندی کم غلوقات تصویر ی غدا ایک قلم صحنی
 چهره کئی دور دور و بعضی عات تحریری غدا ایک خامه حکمتی
 حال انز او بر کونول چخسی فر بر حسن کلی ساری ایک
 سینه شو قیدین و ابسته لقی و سر کوز اخرینه پرتاش
 مالی ساری ایک شسته ربحی دین پوسسته بریق
 کولکلا بر کله سیدین سحاب
 آیی و تویشیدین چلبان کین
 انم ایله حقته حدت کال رلق
 مشن تشا و قدر ایچی حریف
 او سینه اول زلف بر لوبیک پز
 مثل بر اول جره فریا نپ لان
 یکله اوجروب شش سی بر لانا
 هم سارو دوب مهره سکون کینن
 یزنی کم فرخ سیز ایلابان
 پر توی ایلا دی سلم فوز
 کورای کوزون کونول آساشی
 ایل و فاجایینه پیدا اولوب
 بره انجایینه جنان تلمین
 ناره کیمیشی تلب نیست
 یسلی ایک ملکن ایاس بر سوم
 کولکلا مولین کونین سارو دوب
 مشن دوز کجا پرپ اذین تلور
 سلسله غریبا غلچان پلسله
 مرکز ای ایک کوه خاک ابرور
 اولنی ساجات حق تیک اولینی و اکر خرد انکجا تا فی پلاس کله
 اول و آخر ایمن شادین لار انک لایق ثانی تا پلاس
 و کنت کشتی دانی کل لاریک مهرم شستاییدن و جری

تا اکراد سالک سالیسی
 بول ایمان و عشق سیدین باغ
 منطقه پر لکنت لاجورد
 توت کلب جوج منقش انکا
 دره و انر عشق مراب قنور
 جرن اچسان سج عذار کین
 آق و تارا و زرا پرپ استنار
 رشته انکا تا رفیات بر لوب
 مشن ملن جیکور دبان تیز
 باغ خرد و غلغی غاشاک اپت
 وصل سچا من جوقلب قطره بار
 دیر قریبیش و ضنه رضوان کل
 ذایتجه ج لطف و صفای پز مین
 یکجا دنا دین پر سپان جاشی
 عشق جان رشته یی بنه بنایب
 لاکه سی شعله آه ایلابان
 اول یل اکاستور دوبا بان اوتی
 یکم فی کول ایلاب بر سوم
 دایره فی جوب صفت فی توز مین
 ایلا دی سکن کوه خاک فی
 لطفی پله بار جسته سرور و لوق

لطف اید اورغای سوجالیسی
 بسم الله و یکل و توب خیل ام
 یکم کرمیدن ایل ابره برستم
 حامد ایک ذایتجه ذرات برور
 دوزه دین ازون و فریاشن
 روح قریبیشی نیر ایتمو تنی
 کل لایریدن مهر فی کله سینه
 سننی بساطه ایکی خشت نوز
 برج حسابیدن ایکی شش انکا
 بار جسی یوز دویین ایلاب تلور
 زلف پست اول یوز اوزون ستن
 سنگ ایدکله فرنی سل و نمار
 شده انکا زده ایت بر لوب
 نقل لاجر عشق ایش بریز
 بحر بلا منجی کولاک اپت
 ایلابان اول اوتده کون انکا
 روضه اچند کل نندان کل
 یکن انکا بوی فاس پز مین
 پز نپس الام کوزین یاشی
 وصل کونول تیز پز پز پز
 سزده سی زمر کیمه ایلابان
 چل بر سپان اوتی جران اوتی
 درو دبل کوز کوسقی پز جلا
 سلسله فی پر برهن اوز مین
 سایه پرت درره افلاک فی
 ترمیدن اوق بر لوبی تا جود کوز
 ذات تدیک ابد لم نزل
 فی کلب آفره انایت سخا
 بار جده خالق باوری فرغین اوز

2. “Hayrat ul-abror” qo‘lyozmasidan namuna

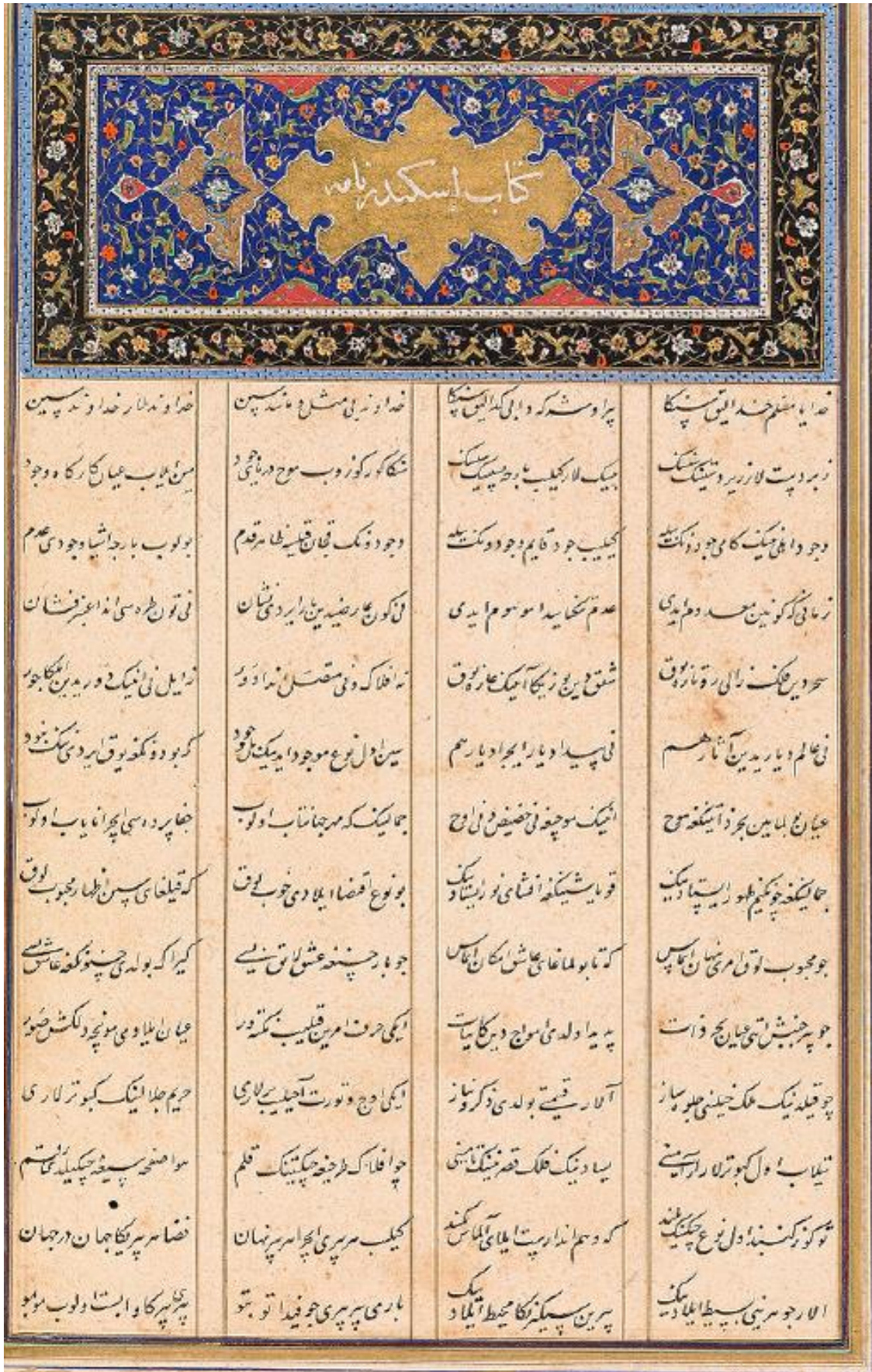
“Fahod va Shirin” qo‘lyozmasidan namuna

کتاب فها و شیرین

<p>بمدک فتح ابراب المغانی آجیب اول کج غنیلین بو کلیدم تیرا کارا نه پنیس کو پرال کورس نیم کوپ المایم نه مانع ایتسه در افشاغنه قه کلیم مایش غنیلین غنیلین حسنین کو کلیدین الم ایر فاج برنم ایله بو بی نوادین شمسو دانی قیسو نه تاج تارک دیرین قیل کوز لاری کجا نر زمان تکلیم ایلینده سبایه ایلید انی سیندورغان ایلمی قیل کیشیه بور کین صوغ کلیم عشق مایینه تیر ادنی برک کل کل اندا قوشی میک نه می کزان سبوی شایینه محوم جسد سزاه بو توب کلین لارید اچیز دور کو بولدی صوغی نیکس ایتدای فی نون مروری شیخ ذاعنی دیای اوت انی کیم بریق درخشان ایکنه قوی جو پرتو قلدی ظاهر جو پدا بولدی بواجاب به محبوب یندن عاشقی اور تار شین عشق</p>	<p>نصیب ایت کو کلید مانع اولماع نصیبم ایله فی کیم بار ایدم سوپس پر کاج الورده دست برین یخ کوپ الغایم غنه قانع ایتسه یمنی داغی کو بر پایش غنیلین سا چلقان پر لرتوزان اچولاسا ترازین لار نه قار قاتیل سواد قول الم سیم سنکا بوسون سارک دیکن صلح ماتر قی قان باش فی در نظم ایتسا لار سپه ایلید</p>	<p>کوزد میک اول ایشک تنیلین پنجه کیم ایتسام نقد جو امر انکا یکتور قولوسنی کیم بران دور بوخون پرله کو کلید کجا غنای سال بودر لاری کیم کوزد می ایزین اجنیلک بر بوسانک سا چاقه دین فی نواغ کدالار نه داغی ایزین عطا پر انکا عشق ایلمی قیل آرزو مند الاره اشکارا دینانی زمانه در چینی انزلیق لای قیل</p>	<p>ایکنه نخی قه کلیم فی کلید است قایان باقسام کوزد میک اید ظاهر قولور مندر سال انی کیم بخیر ان دور پنجه کیم سا جام ایکنه کجا مانا سال سینک ایکنه بیلد عالم غر ساجینک جعنا بر بوزنی نوا ایکنه موانعه غنی لار نه داغی انی تو تا پر ایکنه پرله لاری انی هم برو مند کوز اچره انک دیکه بر ایتل انی کلک جو غنی ایزین امنا قیل غنیه کور کانا ایکنه توت غنیه بیان ملاله سیم اشخ داغی تخم دودی بر پر سنبیل اندا انار سوزا رجه سیل انک رودی سووم تجسیر یوق کم شله و آه اوبوس کو کلینی کجا ایزین کلدی غنیه بو کلشن نیک برین کون عشق بولار فی ایزین ایتی عالم افزوز عدم شایینه بولدی صیج جا دید دیهره زوات ذرات اولد عشق پرن اول پر کاشیدا ایکنه کاش توکاندی بارجه سوزه انده اعلم</p>
<p>در مشرق و استقامت نیک لاری سر و تولا دوی دیک حسن در مشرق و لام لاری غنیه زلف لاری در مشرق و کلش ایز کجا غنیه باغش غنیه و احق آیدن کلغور و دویا جهی قیوم مطلق صفتی قیل مظهر ایر کجان نیک سبایینه</p>			
<p>حقیب اول فخر لاری دین شین ورده تضرع پر لاول غافل شایسته فی در فی شیخ در شجر انی دیای بریق درخشان مریشان یاری ذرات بولدی یلا ر مظاہر جهان زاری اچولوشی آشوب جو عاشق موند ایلدی عین عشق</p>	<p>کو بولیش بریت لار نه شوسا کوانن کو کلین ایتی کلین عشق دیکین حسن اوتین ایاب جانن طلوع اتمی جو اول درخنده جو رشده نو یاش عشق در ذرات اولدی عشق بولار باری پدا ایکنه کاش ایکنه کلک عین عشق قانم</p>	<p>کوزد میک اول ایشک تنیلین پنجه کیم ایتسام نقد جو امر انکا یکتور قولوسنی کیم بران دور بوخون پرله کو کلید کجا غنای سال بودر لاری کیم کوزد می ایزین اجنیلک بر بوسانک سا چاقه دین فی نواغ کدالار نه داغی ایزین عطا پر انکا عشق ایلمی قیل آرزو مند الاره اشکارا دینانی زمانه در چینی انزلیق لای قیل</p>	<p>۲۱۲</p>

<p>کیشی برپسته نی سینه کیتا دی تاش یانا پر خط سوز با شسته کیکل جو ذاتی نکر ایست بوزین تاسج جمانه تهنه تو ماین آمارین سنگ حکاتی بی حکا مین من قیراق راق ایرپ لک ایله کم پر خور غاشق زبون ایله کردون پستونی قایمانی شسته سیدین پاره ایلاب وزیر عقل ملک آراسی سوز یاساب جان کچی فدی بکر طلسمی قلب وصنی نخره لاری محتاج یاکلی آخی من قلب سلفی دسته تیتلی بوز تومان انداق کر بوز ایب برام ویشلارین خوشنی یولید ایر کساک پیل پراغ خاکر بولوب نهری شراری پر لانه بود انکا ایجاد و اعدای سپلم عدم اوتوسید ایردی وجودم فی جسم تو خرا عین کرد پیدا تم اچرا سونکاک سونده تپای سوریوم یوتوق بیانی سیرالی نیسی وقت وجودم داسو این فی بوزنی یوزد ایت فی ابر اسوز فی کوکول فی انکا سیک شین لوز عدم کمجد آسایش الارغه فی اول امکان کم ادنی مدعایی شتی یا خرد سید ایرکاخا غام</p>	<p>اوهی نتره اوهی نتره نتره تاش فوای تبدی کنی بر طرف قیل صناعتی عقل شخصی فی سالیب سچ خامله فانی ایلتب یارین ایملک نش فی بی نش غنغ دین یراق راق دی کم قهری اوتی تو مای آرام تضار نادی امری رسونی انغم تاعید آواره ایلاب برن لیکن قیب اول قیله سوز قیب مکت حزد سوا طلی قسمی بر ایلاب غره سی جانارده تراج کچر شیدیزین ایلاب تک بسته اجل شیردیر سی تین قیب تتر جزو تریب زهره طین اوردنی وکر سیکلی ستونی قیلک ادراک فی کیم طلی نیسی پر لوجود</p>	<p>بولور یوز نفع صورت پر لظا م ویرم چون سوشن چکانه بولوم کر عقل کل انجا ویب ماعونک جماتی عقل غاش کی بولوب کول وجودی درک شویدین مسدا ایدین اسرود تاشب اتما سی سیتی قات یرتوبی قایب تو تو زواج لب ایلاب زمانه اچرا فرجاد سالیب پی ایملک فی راقان قیلین کارگاه مانوی ساز انی ایلاب جان ایلیند شیرن یانا جل فرخ اطلس کنگش رنگ انکا فرخ و شقی شکر زنجار زمانه ایملین ایلاب میشس پرواز بنشیند اچر پرواز و شمع کیلک کوزه لارین دانی خرد</p>	<p>جب صدرت که بر تاش م تیشای اسدایدین دیوا بولوم تنالی مدنی جی و قاهر پاک قیب چون برق ذاتین نظر کل شودی عقل در کینه من مبرا ازل دین پود ایست ابده اسی کچی کم علم دیر باسی اورد بوج یوتورکاخا بلاتان غی غسه پود پنج بولسه خطا کیلک انفاقان کوکول تهرینه بونفاج نش پرواز فی سوشن حنی غنیم کردی زمین شقی کلکوی کاخا خورشیدایت رنگ قدرش بودی غم من صدق کاک کیمسی زمانه جرن پر پسر اوکش فراد شیرن ایلا سکنه سالیب چون قهری ستمشای پرتو اگر موجود و معدوم اوله عالم اسی انکا کیم بوق ایردی بودوم فی وجودم کلشنی من ورد پیدا وجود و مننه فنا هر بنده تپای اوتوم ایوق تری کیلک مهر تپای بولونمای تو فرایم کونمانین فی تن فی تن و اباشنی باشرا کون فی مان و اندانی یوزد در جاسوز پنج کلکم بوق کوکول بوق عدل آزاد یارین اول دیندوس این تیک آفر باو سینه پر بیکانند قیلک</p>
<p>سناجات انسان یکک عدم نشان خانه سیدین وجود کاشانه سی غه کیلک و اعدم اختیار ییدین نشانه دیباک و وجود شام ای دین عدم خود بیکای غه بار باق و اوجود اضطرار پانه و ایناق و کنا فیلور دای کنه لیخن دیوانه و اوردوری قیلاق دیوانه زنجردین سافان دیک بوزید اذیع و فون شمع سلسله سی پد قیب جزون غدری اوجون اهل سوشس سلسله سی غنا و قیلاق</p>		<p>وجود اچرا بوق آرایش الارغه بوق لارغه بوق ایردی سوز اوزونک سوز و کیم تو محتاج بونا</p>	<p>بولوب بوق جان دانی یوزن سوز سنیان پر پر کاکا تینک آفر اوکش مکت پد پوند قیلک</p>

“Saddi Iskandariy” qo‘lyozmasidan namuna

بزرگترین صبح پر جانست ایلا ندور	بروز نغمی بارین صبح ایلا ندور	بولوب اول سپیکتیکه ارنیکا	تخو که را اختیاری اسکا
نیزیر دشت ایلا دیک شایست	انگاسیرا بولون رعد شایست	نوشوب دور از اجام نیلور	انگاسیر که یوزنیک شرف کوزی
بر صبح جوار سید بولوب جام	ولی دور از اجام بابیه حرام	نچه بار ایپ سیرط سرانجا	نی ناکت حکم او پسه جوارنگا
بولوب جدو کر یوز تو من ش	ولی جدو پچو اسکون پرله خوش	نیز پرنی او ندور حصار ایلا دیک	سیراونی انکا قلعه دار ایلا دیک
مهندس شعاری مل استیش	تخل بوق اول نوح بولای کیش	بعلی روینغی علم ایامی کیش	کرانج غنغینی صبر تانغی کیش
کوزیدین بنادر خشی آچیلپ	دمیدین نخست اوق چیلپ	قریز یوز پیلد خج کردون نشین	یحو که کیم خراس ویلی و زره چسین
نیز پرنی سیر مجده اتیک مریح	انیک عابدی قدر اربین صبح	سعادت فیاضین ساجب سدن	یوزنید اشرف حدیسی طیلپان
تایب کجی سعادت تامل	هنگ عاقا میا نوال اول	هنگ کبندی پورا قندیل دیک	دیاجوش بر جید اجبریل دیک
بولوب غنغی قنیزه انتریه	خریدار عینسی امین مشتری	نیز پرنی سیر مقبل اتیک عجب	انیک ساکنی قاتلی امین عیب
کیشی تیدق با مین برامان	بیشخی ماک و اول قزمان	کجک لود سیخ برق بلا	ممول سوار و خلق غرق بلا
بولوب شیوایل دینین دورانجا	انیک تیغ ایلا باش دورانجا	کیوک باشنیک کار سیر تمام	دی قان میا دوزخ آشتام
کجکیش انجا خج دور مانت	قدح دورید ایلا کیم خلد نهر	نیز پرنی پرور قیلدیک نره	سستی انیک حور دین هم فر
دیای حور کیم حسن کجک اشاه	انجا تحت فیروزه آرا مگاه	سپرد ایلیکیت سیر ایذرتی اول	دیای منی اول قره العینی اول
بولوت اوت دختله مرات انجا	کواه او شبو دورید ذرات انجا	بیری کسبند خج کردان را	انیک کجک که زر شمشیر یوان را
نیز پرنی طاق لب ایلا دیک	مقیم اندازینوشن خند ایلا دیک	قویاش چیر دیک شوخ بر بیلان	کجان سستی سیر انجا چارانه
جوادید و پستان کنارش بر	باغیر لار نغمه نغمی حار شرب	قداغی شوشن المین بنیاد تیب	اکر عقل کل بولوب فرما و تیب
قایان کیم تیب بر علی دین حرم	لی بول اندامین که در دست غم	هنگ طاقیه اول کجک کجک تیغ	بولوب ایلا کیم دایره ایچو اسنج
نیز پرنی قیلدیک کت خانه	ایچیداکت است و افزان	موقضیر یه امله فون	کجک وقت ایلا راد و فون
ایشی سیر لب و نرک بولوب	سودیک قیلدیک نوشپه اول کجک	شعاری خراش قلم ایلا ماک	نکت صفیوز زار قلم ایلا ماک
هنگ در جید لوح زر کار کجک	دوات او زار بوشن کار کجک	نیز پرنی ساز ایلا دیک فرود	انیک ساکنین ایلا دیک سیر

TEST TOPSHIRIQLARI

1. Matnshunoslik va adasbiy manbashunoslikning tarkibiy qismlari

- A) amaliy va nazariy
- B) ijtimoiy va siyosiy
- V) qo‘lyozma va toshbosma
- G) qurama matn

2. Manba so‘zining o‘zagi

- A) naba‘a
- B) munado
- V) ba‘aya
- G) manba

3. 1965-yili “Lison ut-tayr” asari ilmiy-tanqidiy matni qaysi matnshunos olim tomonidan tayyorlandi?

- A) Sharofiddin Eshonxo‘jayev
- B) S. Mutallibov
- V) Latif Xalilov
- G) E.Umarov

4. “Tarixi muluki Ajam” asari ilmiy-tanqidiy matni qaysi matnshunos olim tomonidan tuzilgan?

- A) Latif Xalilov
- B) S. Mutallibov
- V) P. Shamsiyev
- G) H. Sulaymonov

5. “Manba” so‘zining tilga mansubligi qaysi javobda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?

- F) arabcha
- B) forscha
- V) o‘zbekcha
- G) turkcha

6. “Matnshunoslik maxsus fan emas, ilmiy vosita” deb fikr bildirgan olim kim?

- A) Tomashevskiy
- B) Lixachev
- V) Reyser
- G) Ivanov

7. Rus filologiyasida “matnshunoslik” so‘zi bilan birga.... so‘z birikmasi ham qo‘llangan...

- A) matn tanqidi
- B) matn har xilligi
- V) matn tarixi
- G) javob yo‘q

8. Muzahhib bu...

- A) Kitob ko‘chirilib, muqovalangach, sahifalarga surat chizuvchilar, oltinrang bilan naqshlovchilar, sahifalar hoshiyasi va yozuv oralariga oltin yoki kumush rang purkab bezatuvchilar
- B) Payg‘ambar alayhissalomdan sobit bo‘lgan muborak so‘z yo jumlani yozishda uni bitta jihat bilan chegaralab, qusurli qilib qo‘yadigan har qanday alomatdan saqlashga mutasaddi shaxslar
- V) muqovasoz, ya’ni sahifalarni to‘plab kitob holiga keltiruvchilar, nodir kitoblarga charm yoki boshqa bir qimmatbaho matodan jild yasovchilar, to‘zigan kitoblarni qayta tiklovchilar
- G) to‘g‘ri javob yo‘q

9. Qurama matn

- A) turli qo‘lyozma nusxalardagi matniy tafovutlarning birma-bir almashtirilib borilishi asosida yuzaga kelgan matn
- B) matnning tashqarisida izoh berish, parallel ravishda boshqa bir asar matnini joylashtirish, matnda belgi qo‘yilgan o‘rinlarni tafsiloti bilan yoritish, ilovalar berish

V) xatoning ongsiz ravishda qilinganini aniqlash. Muallif xatoni ongli ravishda qilmaganini aniqlash uning g'oyaviy pozitsiyasi va matnga talabchanlik darajasini tahlil qilish orqali belgilanadi

G) to'g'ri javob yo'q

10. Sohaning umumiy masalalari, matnshunoslik tarixi, matn tuzish tadqiqot usullari hamda asosiy tamoyillari kabi masalalarning jamlanmasi...

A) nazariy matnshunoslik

B) ekzegetika

V) amaliy matnshunoslik

G) gloss

11. Amaliy matnshunoslik...

A) muayyan asarning muallif qalamiga yaqin eng asl matnini tuzish, sharhlar bilan nashrga tayyorlash

B) diniy matnlarni filologik jihatdan tahlil qilish matnshunoslik tadqiqotlari bilan bevosita bog'liqdir

V) qadimgi yozma matnlar mazmunini izohlash bilan shug'ullanadi

G) matnni tabdil qilish va nashrga tayyorlash

12. Markaziy Osiyoda ilk tipografiya qachon tashkil etilgan?

A) rasman Toshkentda 1868-yili harbiy shtabda

B) 1832-yili

V) 1874-yili

G) 1902-yili

13. O'rta Osiyoda toshbosma (litografiya) usulidagi dastlabki matbaa qayerda yuzaga keladi?

A) Xivada - Muhammad Rahimxon II saroyida

B) 1832-yili Eronda

V) 1874-yili Xiva saroyida

G) 1910-yili Shahrisabzda

14. Birinchi xususiy litografik matbaa S. I. Laxtin matbaasi qayerda ochilgan?

- A) Toshkentda
- B) Samarqandda
- V) Xivada
- G) Qarshida

15. P. Shamsiyev Navoiyning “Xamsa” asari ilmiy-tanqidiy matnini tuzishda nechta asos qo‘lyozma nusxaga murojaat etgan?

- A) oltita
- B) yettita
- V) sakkizta
- G) to‘qqizta

16. Ishonchli matnni tiklashning nechta tamoyili bor?

- A) 4
- B) 5
- V) 6
- G) 7

17. Kim Hirotda ulkan kutubxona ta’ sis etadi?

- A) Boysung‘ur Mirzo
- B) Ulug‘bek
- V) Shohrux
- G) Gavharshodbegim

18. Boysung‘ur Mirzo boshliq hunar egalari kimning qaysi asarini turli qo‘lyozma nusxalarini to‘plab birinchi bor to‘liq va mukammal nusxada ko‘chiradilar?

- A) Firdavsiy “Shohnoma”si
- B) “Kalila va Dimna”ni
- V) Navoiy “Xamsa”si
- G) “Xatti Boburiy”

19. Sharh ilmining ildizlari nimalarga borib taqaladi?

- A) qadim tafsirlarga
- B) qo‘lyozmalarga
- V) tarixiy manbalarga
- G) adabiy manbalarga

20. Arab yozuvidagi turkiy yodgorliklar...

- A) X asrga oid
- B) IX asrga oid
- V) VIII asrga oid
- G) XI asrga oid

21. XX asr o‘zbek yozuvining arab grafikasiga asoslangan davri...

- A) 1900–1929-yillar
- B) 1910–1930-yillar
- V) 1905 –1935-yillar
- G) 1901–1928-yillar

22. Isloh qilingan yozuvdagi ﺍ - ﺎ imlosining izohi...

- A) ikki ost cho‘zgi
- B) ikki ust cho‘zgi
- V) ikki o‘tru
- G) ikki o‘rta cho‘zgi

23. O‘rama kitob materiali qaysi o‘simlikdan tayyorlangan?

- A) papirus
- B) eman po‘sti
- V) paportnik
- G) chinor daraxti

24. Pergament (teri) qachondan ishlatila boshladi?

- A) miloddan avval II asr
- B) miloddan keyin III asr
- V) miloddan avval IV asr
- G) miloddan avval I asr

25. Dastlabki qog‘oz qachon va qayerda kashf etilgan?

- A) milodiy 105-yil Xitoyda
- B) milodiy 380-yil Samarqandda
- V) milodiy 204-yil Misrda
- G) milodiy 480-yil Bog‘dodda

26. VII asrda teriga ishlangan noyob kitob?

- A) Mushafi Usmoniy
- B) Idiqut mahkamasi so‘zligi
- V) Avesto
- G) O‘g‘uzhoqon

27. Toshga bitilgan yozuvlarga nisbatan ishlatiladigan atama?

- A) epigrafik matn
- B) paleografik matn
- V) arxaik matn
- G) arxeologik matn

28. Xattotlar “qalam” deganda nimani nazarda tutishgan?

- A) qamish
- B) grafit
- V) qora siyoh
- G) bambuk

29. Ilmi tajvid nima?

- A) Qur’onni to‘g‘ri o‘qish qoidalarini o‘rgatadigan ilm
- B) arab fonetikasi qoidalari majmui
- V) arab tili grammatikasining tarkibiy qismi
- G) morfologiya

30. Qo‘lyozmalarni tavsiflash qay tarzda amalga oshiriladi?

- A) qisqacha tavsif, to‘liq tavsif va monografik tavsif
- B) tugal va to‘liq tavsif
- V) monografik tavsif
- G) barcha javoblar to‘g‘ri

31. Navoiyning 870/1465-66-yilda ko‘chirgan “Ilk devon”i faksimili Toshkentda qachon chop etildi?

- A) 1968-yil
- B) 1973-yil
- V) 1976-yil
- G) 1981-yil

32. Qaysi matnshunos olim “Xamsa” dostonlarini izohlash, ulardagi she’riy san’atlarni o‘rganish, tushunilishi qiyin bo‘lgan baytlarni soddalashtirib berish kabi masalalar ustida ilmiy izlanishlarni olib bordi?

- A) S. Ayniy
- B) H.Suloymonov
- V) P. Shamsiyev
- G) S.G‘aniyeva

33. “Matnshunoslik saboqlari” qo‘llanmasidagi tadqiq usullarining bayon tarzi?

- A) glossariy
- B) tavsifiy
- V) argumentli
- G) formula shaklida

34. Matnshunoslik faoliyati qaysi ustunda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?

- A) B,V,G ustunlarda
- B) qadim adabiy qo‘lyozma matnlarni o‘qish va tushunish
- V) nusxalararo o‘zaro qiyoslash malakasini hosil qilish
- G) asliyatni matn doirasida izohlash va keng sharhlash

35. Matnshunoslik – qadim (va zamonaviy) qo‘lyozma adabiy manbalarni asliyat asosida tizimli tadqiq qilish va nashrga tayyorlash qoidalarini o‘rgatadigan....

- A) mustaqil fan
- B) filologiyaning yordamchi sohasi

- V) tilshunoslikning tarkibiy qismi
- G) adabiyotshunoslik tarmog‘i

36. Matnshunoslikning bosh masalasi ...

- A) matn tarixini tiklash
- B) yig‘ma matn tuzish
- V) matnning ilmiy apparatini tuzish
- G) ilmiy-tanqidiy matn tayyorlash

37. Muayyan asar tabdili...

- A) matn tarixining davomi
- B) yakuniy natija
- V) matnshunoslikning fundamental masalasi emas
- G) tadqiqotga berilgan baho

38. Matnshunos uchun eng muhim predmet nima?

- A) matn
- B) manba kotibi
- V) manba muallifi
- G) xat turi

39. Matnshunosning asosiy maqsadi...

- A) ishonchli matnni tiklash
- B) qo‘lyozma matnlarni o‘qish
- V) arab xatini bilish
- G) asliyatni sharhlash

40. Qo‘lyozma asar nusxalari ishonchlilik darajasini aniqlashning avvalgi qoidasi

- A) To‘liq nusxa chala nusxadan afzal
- B) Nasta’liqda ko‘chirilgan matn nasxda ko‘chirilganidan afzal
- V) Qadimiy nusxa zamonaviy nusxadan afzal
- G) Sharhdan xoli matndan ko‘ra izohli matn yaxshiroq

41. Matn tahqiqi...

- A) qo‘lyozma matndagi har bir so‘z, har bir jumlaning haqiqatda muallif matniga muvofiqligini ilmiy dalillar bilan har tomonlama asoslashdan iborat jarayondir
- B) ishonchli matnning ilmiy apparatda aks etgan ko‘rinishidir
- V) matnning ilmiy-tanqidiy matn asosidagi nashridir
- G) yig‘ma matnning ilmiy-tanqidiy matndan afzalligini isbotlashdir

42. “Oltin yorug‘”ning asl matni qachon yaratilgan?

- A) I asr
- B) II asr
- V) III asr
- G) IV

43. Kotib bilimli, zakovatli, xati chiroyli, so‘zga usta va ezgu fe‘lli bo‘lishi lozim. Mazkur fikrlar muallifini aniqlang.

- A) Y.X.Hojib
- B) A.Yugnakiy
- V) M.Koshg‘ariy
- G) A.Navoiy

44. Konyektura...

- A) matnni mantiqiy dalillar bilan isloh qilish
- B) arab alifbosini nuqtalarsiz ifodalash
- V) qo‘lyozma matnlarni qayta ko‘chirish
- G) matnni tillar bo‘yicha tasniflash

45. Mutaxassis bo‘lishning sharti?

- A) tanlangan kasbning qobiliyatga to‘la muvofiqligi
- B) soha qonun-qoidalaridan xabardorlik
- V) so‘z va ish birligi
- G) axloqiy mukammallik

46. O‘zbek yozma adabiy tilining ilk manbasi?

- A) O‘rxun-Enasoy bitiklari
- B) “Devonu lug‘otit turk”

- V) Kultegin yodnomasi
- G) “Hibat ul-haqoyiq”

47. O‘rxun-Enasoy bitiklari qaysi yozuvda bitilgan?

- A) ko‘k turk yozuvi
- B) uyg‘ur yozuvi
- V) eski o‘zbek yozuvi
- G) piktografik yozuv

48. “Qutadg‘u bilig”ning nechta qo‘lyozma nusxasi mavjud?

- A) 3 ta
- B) 1 ta
- V) 2 ta
- G) 6 ta

49. “Qutadg‘u bilig” qayerda bitilgan?

- A) koshg‘ar
- B) balasog‘un
- V) g‘ulja
- G) samarqand

50. “Hibat ul-haqoyiq”ning Istanbul nusxasi qaysi yozuvda?

- A) uyg‘ur
- B) arab
- V) fors
- G) eski o‘zbek

51. Eski o‘zbek tilining yana bir nomi?

- A) chig‘atoy turkchasi
- B) sartiya
- V) mo‘g‘ul tili
- G) so‘g‘d tili

52. “Qisasi Rabg‘uziy”ning eng qadimiy nusxasi qaysi asrga oid?

- A) XV asr
- B) XIV asr
- V) XII asr
- G) XVI asr

53. Mashhur xattot Yoqut Mustasmiy ko‘chirgan asar nomi?

- A) “Guliston”
- B) “Muhabbatnoma”
- V) “Dahnoma”
- G) “Devoni hikmat”

54. Hirot xattotlik maktabida paydo bo‘lgan adabiy xat turi?

- A) nasta’liq
- B) rayhoniyy
- V) devoniyy
- G) riq‘a

55. Alisher Navoiy ilmiy-adabiy merosi necha qismga bo‘linadi?

- A) 9 qismga
- B) 8 qismga
- V) 10 qismga
- G) 12 qismga

56. Navoiyga nisbat berilgan asarlar?

- A) “Sab‘at abhur”, “Risolayi tiyr andoxtan”, “Nazmi aqoid”
- B) “Maxzan ul-asror”, “Gul va Navro‘z”
- V) “Ravoyih ul-quds”, “Mukoshafat ul-qulub”
- G) “Nasr ul-la‘oliy”, “Muhokam ul-lug‘atayn”

57. Buyurtmachining shaxsiy belgisi nima deb ataladi?

- A) tug‘ro
- B) ramz
- V) muhr
- G) zarvaraq

58. Lavha nima?

- A) o‘zaro simmetrik ishlangan nafis bezak
- B) zarhal jadval
- V) bezakli sarlavha
- G) qo‘sh varaq

59. Unvon nima?

- A) avvalgi sahifaning bir qismiga ishlangan zarhal naqsh
- B) kotibning nomi aks etgan muhr
- V) toshbosmadagi matbaa sanasi va joyi ko‘rsatilgan o‘rin
- G) kolofon

60. Zarvaraq nima?

- A) to‘la zarhal bilan bezalgan birinchi bet
- B) zarhalda bitilgan matn
- V) titul varaq
- G) hoshiyasiz matn

61. Hoshiya nima?

- A) qo‘lyozma matn tevaragida bo‘sh joy
- B) matn osti izohlari
- V) matndan tashqari so‘zlar
- G) ramkaga olingan matn

62. Kitobning o‘ng qismidagi muqova varaqlari nima deyiladi?

- A) o‘ng toqa
- B) varaq
- V) sahifa
- G) bet

63. Odobi tasnif nima?

- A) kitobning tuzilishi bilan bog‘liq qoida va talablar
- B) yozuv odobi
- V) xattotlik qoidalari
- G) qo‘lyozmaning tarkibiy qismlari

64. Matn so‘zining lug‘aviy ma‘nosi

- A) narsaning ustki, yuza qismi
- B) qattiq jism
- V) yozuv shakli
- G) abzats

65. Tilshunoslikda matnning...

- A) tuzilishi e‘tiborga olinadi
- B) ko‘rinishi e‘tiborga olinadi
- V) ma‘nosi e‘tiborga olinadi
- G) shakli e‘tiborga olinadi

66. “Tekst” so‘zining lug‘aviy ma‘nosi

- A) to‘qima mato, to‘qish, o‘rish
- B) yozuvda qayd etib qo‘yilgan nutq
- V) nutq parchasi
- G) gapning eng kichik birligi

67. Baxtin matnning mavjudlik shakli haqida aytadi:

- A) “matn boshqa matn bilan bog‘liq holda yashaydi”
- B) “matn butun holda mavjud”
- V) “matn fikrda emas, mazmunda yashaydi”
- G) “matn polifonik shaklda mavjud”

68. . “Matn metodologik amaliyot maydoni” so‘zlarini kim aytgan?

- A) Rolan Bart
- B) Rozental
- V) Lixachev
- G) Baxtin

69. “Tizimlar chegarali, lekin oxiri yo‘q, matnlar esa chegarali va oxiri bor” so‘zlari kimga tegishli?

- A) Umberto Eko
- B) Mendelshtam

- V) Pasternak
- G) Lotman

70. Matn tarixi tushunchasi nimani anglatadi?

- A) muayyan matnning paydo bo'lishidan to oxirigi holatigacha davom etgan o'zgarishlar silsilasi
- B) matn haqida muallif tavsifi
- V) matn nashridagi izohlar majmui
- G) matnning tushunchaviy apparati

71. “Sabot ul-ujizin” maqsadiga ko‘ra qanday kitob?

- A) aqida
- B) tasviriy
- V) falsafiy
- G) tarixiy

72. Qo‘lyozma asar nusxalari ishonchlilik darajasini aniqlashning avvalgi qoidasi?

- A) to‘liq nusxa chala nusxadan afzal
- B) nasta’liqda ko‘chirilgan matn nasxda ko‘chirilganidan afzal
- V) qadimiy nusxa zamonaviy nusxadan afzal
- G) sharhdan xoli matndan ko‘ra izohli matn yaxshiroq

74. “Sabot ul-ujizin”ning eng qadimiy nusxasi qaysi javobda t o‘g‘ri berilgan?

- A) A 1057
- B) S 2
- V) A 1074
- G) HT

75. “Adabiy manbalarda matn tahriri masalasi” maqolasi muallifi kim?

- A) V.M.Istrin
- B) A.Qayumov

- V) B.Hasanov
- G) N.Shodmonov

76. Arabcha va forscha soʻzlarni oʻzbek tiliga qanday oʻzlashtirgan maʼqul?

- A) oʻzlashayotgan til lisoniy qonuniyatlariga muvofiqlashtirilishi kerak
- B) oʻsha soʻzning oʻqilishi va uni oʻzbek tili talaffuziga moslashtirish eʼtiborga olinishi lozim
- V) chetdan kirib kelayotgan soʻz imlosini qabul qilishda chet tilning grammatik xususiyatlari eʼtiborga olinishi zarur
- G) arab va fors tili fonetikasi qonuniyatlari buzilmasligi kerak

77. Qaysi javobda tabdil termini toʻgʻri taʼriflangan?

- A) bir alifbodan boshqa alifboga oʻgirish
- B) bir jumlada bir necha sinonimlarni qoʻllash
- V) litografik nashr
- G) arab tilidan oʻzbek tiliga tarjima qilish

78. “Tarixi muluki Ajam” asari ilmiy-tanqidiy matni kim tomonidan tuzilgan?

- A) Latif Xalilov
- B) Mutallibov
- V) Sobirjon Ibrohimov
- G) Hamid Sulaymonov

79. Oʻzbek matnshunosligida yigʻma-qiyosiy matn tuzishning oʻziga xos ishlar quyida koʻrsatilgan qaysi muallif ishlarida koʻrinadi?

- A) N.Rahmon
- B) S.Ayniy
- V) P.Shamsiyev
- G) A.Qahhor

80. Z.M.Boburning “Muxtasar” asari haqidagi quyida keltirilgan qaysi fikr to‘g‘ri ekanligini aniqlang?

- A) Uning yagona nusxasi Parij kutubxonasi 1308 raqam ostida saqlanayotgan mikrofilmi 1968-yilda H.Sulaymon tomonidan keltirilgan
- B) Adabiyotshunos olim S.Hasanov tomonidan 1971-yilda zamonaviy o‘zbek yozuviga transliteratsiya qilinib, chop etildi
- V) Matnshunos olim A.Rustamov tomonidan 1957-yilda zamonaviy o‘zbek yozuviga transliteratsiya qilinib, chop etildi
- G) to‘g‘ri javob yo‘q

81. Ilk turkiy matnshunos kim ekanligini aniqlang?

- A) Yo‘llug‘tegin
- B) Zardusht
- V) Kultegin
- G) Koshg‘ariy
- G) Yusuf Xos Hojib

82. Imkoniyat darajasida qo‘lga kiritilgan matnlarni o‘zaro qiyoslash natijasida tuzilgan muallif matnining nisbatan to‘liq varianti nima deb ataladi?

- A) yig‘ma-qiyosiy matn
- B) ilmiy-ommabop matn
- V) ilmiy-tanqidiy matn
- G) barcha javob to‘g‘ri

83. M. N. Osmanov “Shohnoma”ning 1966-yilgi nashrini qaysi turdagi matn deb baholaydi?

- A) yig‘ma-qiyosiy matn
- B) tanqidiy matn
- V) ommabop matn
- G) to‘liq matn

84. Ilmiy-ommabop matn nima maqsadda tayyorlanadi?

- A) matnning soddalashtirilgan variantini tuzish uchun

- B) matnni xalqchilligini oshirish uchun
- V) matnni yanada yaxshi o‘rganish uchun
- G) matndagi nuqsonlarni aniqlash uchun

85. A.Navoiyning 20 jildlik asarlari nima munosabat bilan chop etilgan?

- A) A.Navoiyning 500 yilligiga bag‘ishlab
- B) A.Navoiyning 525 yilligiga bag‘ishlab
- V) A.Navoiyning 550 yilligiga bag‘ishlab
- G) A.Navoiyning 570 yilligiga bag‘ishlab

86. Matnshunoslikning asosiy prinsipi nima?

- A) matn tarixini kompleks tarzda o‘rganish
- B) matn g‘oyasini umumiy xususiyatlarini o‘rganish
- V) matn ko‘chirish prinsiplarini tadqiq etish
- G) matn tahririni amalga oshirish

87. Arxeografiya deganda nima tushuniladi?

- A) yozma manbalarni qidirib topish, birlamchi ishlov berish va ilmiy muomalaga kiritish jarayoni
- B) mumtoz matnlarning ilmiy nashrini amalga oshirish
- V) adabiy yozma matnlar mazmunini izohlash
- G) tarixiy qo‘lyozmalarni tiklash uchun

88. Germanivtika bu....

- A) qadimgi yozma matnlar mazmunini izohlash
- B) adabiy manbalarni topish
- V) mumtoz matnlarning ilmiy nashrinitopish
- G) yozma manbani aniqlash

89. Ekzegetika deganda nima tushuniladi?

- A) diniy matnlarni filologik jihatdan tahlil qilish
- B) qadimgi yozma matnlar mazmunini sharhlash
- V) adabiy manbalarni qidirib topish

G) badiiy matnlarni tahrir qilish

90. Poygir bu...

A) o'zidan keyingi sahifa aynan shu so'z bilan boshlanishini bildiruvchi so'z.

B) ayrim kitoblarda ular ba'zan boshqa siyoh bilan bilan yoziladi

V) sahifada matnni joylashtirish prinsipi

G) barcha javoblar to'g'ri

91. Jadval deganda nima tushuniladi?

A) sahifada matnni joylashtirishning asosiy prinsipi

B) o'zidan keyingi sahifani shu so'z bilan boshlanishini bildirib keluvchi so'z

V) Murakkab tuzilishga ega kitoblarda ular boshqa siyoh yoki to'q harflar bilan ajratib ko'rsatiladi

G) barcha javoblar to'g'ri

92. Kotib qo'lyozma oxirida keltiradigan ma'lumotnoma nima deb ataladi?

A) kolofon

B) poygir

V) jadval

G) fehris

93. Matn kontekstiga asoslanib matndagi xato yozilgan yoki o'chib ketgan so'z va jumalarni tiklash nima deb ataladi?

A) konyektura

B) kolofon

V) interpolyatsiya

G) gloss

94. Qo'lyozmada Qur'oni Karim yoki hadisi shariflardan keltirilgan misollar nima deyiladi?

A) iqtibos

B) konyektura

- V) kolofon
- G) havola

95. Matnshunoslikda o‘zboshimcha tahrir nima deb ataladi?

- A) interpolyatsiya
- B) gloss
- V) konyektura
- G) g‘oyaviy tahrir

96. Matnning janr turlariga mos adabiy turlar qaysilar?

- A) qasida, doston-masnaviy, devon
- B) manoqib, vaqfiya, tarix-yilnomalar, tazkira-esdalik
- V) kalom, tafsir, ta’viyl, fiqh, tasavvuf
- G) barcha javoblar to‘g‘ri

97. Matnshunoslikda nusxa nima?

- A) Nusxa deganda asliyat yoki boshqa nusxadan ko‘chirib olingan matn tushuniladi
- B) Nusxa deganda texnika vositasida ko‘paytirilgan matnlarga tushuniladi
- V) Nusxa deganda aynan bir xil hajm, shakl, mazmunga ega bo‘lgan matnlargatushuniladi
- G) Nusxa deb bir-biriga juda o‘xshash bo‘lgan narsa-hodisalarga aytiladi

98. Ushbu javoblardan qaysi biri to‘g‘ri?

- A) ilmiy nashrlarda Qur‘on oyatlarining asliy imlodagi shaklini, so‘ngra tarjimasini, ommaviy nashrlarda esa faqat tarjimaning o‘zini bergan ma’qul
- B) ilmiy nashrlarda Qur‘on oyatlarining kirill imlosidagi shaklini, so‘ngra tarjimasini, ommaviy nashrlarda esa faqat tarjimaning o‘zini bergan ma’qul
- V) ilmiy nashrlarda Qur‘on oyatlarining lotin imlosidagi shaklini, so‘ngra

tarjimasini, ommaviy nashrlarda esa faqat asliyatning o‘zini bergan ma’qul

G) ilmiy nashrlarda Qur’on oyatlarining asliy imlodagi shaklini, so‘ngra lotinchasini, ommaviy nashrlarda esa faqat tarjimaning o‘zini bergan ma’qul

99. Xattotlar “qalam” deganda nimani nazarda tutishgan?

A) qamish

B) grafit

V) qora siyoh

G) bambuk

100. Matnshunoslikda matnning asosiy shakllari qaysilar?

A) Ilmiy-tanqidiy matn turi

B) Yig‘ma-qiyosiy matn turi

C) Ilmiy-ommabop matn turi

D) barcha javoblar to‘g‘ri

“MATNSHUNOSLIK VA ADABIY MANBASHUNOSLIK” FANIDAN UMUMIY NAZORAT SAVOLLARI

1. Matnshunoslik va adabiy manbashunoslikning bibliografik resursi haqida gapirib bering.
2. Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik filologik fan sifatida nimalarni o‘rganadi?
3. Matnshunoslik va adabiy manbashunoslikning filologik fanlar bilan aloqasi haqida gapiring.
4. Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik malakasi va matn tahqiqi haqida so‘zlang.
5. XIV asr yozma yodgorliklari va ularning ahamiyati.
6. Temuriylar davri matnshunosligi.
7. XIV asr oxiri va XV asr adabiy manbalari.
8. Qo‘lyozma kitob, yozuv ashyolari va yozuv qurollari.
9. Qo‘lyozma manbalarning tashqi va ichki tuzilishi.
10. Matn tushunchasining matnshunoslik kontekstidagi ta’rifi.
11. Ishonchli matnni tiklash qoidalari.
12. Asliyat va tabdil muammolari.
13. Adabiy manbashunoslik muammolari.
14. Qo‘llanmalarga umumiy obzor bering.
15. Qo‘llanma mavzularini belgilashdagi ilmiy mezon.
16. Fanning maqsadi va filologik tizimdagi o‘rni.
17. Matnshunoslik va adabiy manbashunoslikning faoliyat turlari.
18. Manbashunoslik va matnshunoslik malakasi.
19. Matnshunoslik va adabiy manbashunoslikning adabiyot tarixi va adabiyotshunoslikdagi o‘rni.
20. Matnshunoslik va tilshunoslikning tutash nuqtalari.
21. Mumtoz matnni qanday tadqiq etish usullari bor?
22. “Qutadg‘u bilig” asari qo‘lyozmalari va tuzilishi haqida so‘zlang.
23. “Hibat ul-haqoyiq” kitobi qo‘lyozmalari haqida gapirib bering.
24. “Muhabbatnoma”, “Dahnoma”, “Latofatnoma” qo‘lyozmalari haqida so‘zlang.
25. Hirot matnshunoslik maktabida qanday matnlar o‘rganilgan?

26. Boysung‘ur Mirzoning manbashunoslik faoliyati deganda nimani tushunasiz?
27. Xattotlik va kitobat san‘atining rivojlanish bosqichlari qaysi davrlarga to‘g‘ri keladi?
28. Haydar Xorazmiyning “Maxzan ul-asror” qo‘lyozmalari haqida gapiring.
29. Poygir nima?
30. Gloss qanday tadqiqot usuliga kiradi?
31. Matnshunoslik va adabiy manbashunoslikning nazariy masallari haqida gapiring.
32. Lutfiy, Atoiy, Sakkokiy devonlari qo‘lyozmalari haqida so‘zlang.
33. Alisher Navoiy ilmiy-adabiy merosi tasnifi haqida gapiring.
34. Arab alifbosi negizidagi yozuvlarning tadrijiy taraqqiyoti qaysi davllardan boshlanadi?
35. Kolofon nima?
36. Isloh qilingan eski o‘zbek yozuvida qanday imloviy o‘zgarishlar mavjud?
37. “Chig‘atoy gurungi” jamiyati haqida so‘zlang.
38. Matn tarixi tushunchasini sharhlab bering.
39. Yozuv ashyolari haqida ma’lumot bering.
40. Qo‘lyozma kitoblarning tashqi xususiyatlari.
41. Qo‘lyozma kitob muqovasi, kotib, muhrkash, lavvoh, sahhof faoliyati.
42. Qo‘lyozma kitoblarning ichki tuzilishi nimadan iborat?
43. Filologik yo‘nalishlarda matn tushunchasiga berilgan qanday ta’riflarbor?
44. Sharq va g‘arb manbashunosligi muammolari haqidv so‘zlang.
45. “Matnshunoslik” darsligi qo‘llanmasi qachon chop qilingan?
46. “Matnshunoslik saboqlari” qo‘llanmasidagi tadqiq usullarining bayon tarzi?
47. Sharqda manba va matnga ilmiy munosabat...
48. Matnshunoslik va adabiy manbashunoslikning bosh masalasi.
49. Matn tahqiqi haqida gapiring.
50. Konyektura nima?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. Qo‘lyozma va toshbosma manbalar

1. Alisher Navoiy. Badoye’ ul-bidoya / Kotib Xojaniyoz ibn Mullo Muhammad Mo‘‘minqulixoja. Qo‘lyozma. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 3-fond, 1246–47/1830–32-y, inv. №2589.

2. Alisher Navoiy. Navodir un-nihoya / Kotib Yusuf ibn Mullo Muhammad. Qo‘lyozma. Boku, Oz.FA qo‘lyozmalar instituti, 1042/1632–33-y, inv. №M 301.

3. Alisher Navoiy. G‘aroyib us-sig‘ar / Kotib Muhammad Ya‘qub Devon Xarrot ibn Usta Qurbonniyoz. Qo‘lyozma. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 1-fond, 1318/1900–01-y, inv. №2058.

4. Alisher Navoiy. Navodir ush-shabob / Kotib Husayn ibn Haydar Husayniy Jurjoniy. Qo‘lyozma. Istanbul, IUK, 1043/1633–34-y, inv. №2794.

5. Alisher Navoiy. Badoye’ ul-vasat / Kotib Muhammad Ya‘qub Devon Xarrot ibn Usta Qurbonniyoz. Qo‘lyozma. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 1-fond, 1319/1901–02-y, inv. №7098.

6. Alisher Navoiy. Favoyid ul-kibar / Kotib Muhammad Ya‘qub Devon Xarrot ibn Usta Qurbonniyoz. Qo‘lyozma. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 1-fond, 1319/1901–02-y, inv. №647.

7. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror / Kotib Muhammad G‘ozixon ibn Hokim Muhammadxon Toshkandiy. Qo‘lyozma. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 3-fond, 1250/1834–35-y, inv. №1177.

8. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin / Kotib Mullo Ibrohim ibn Muhammad Ya‘qubxoja Xivaqiy. Qo‘lyozma. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 1-fond, 1310/1892–93-y, Xiva, inv. №1254.

9. Alisher Navoiy. Layli va Majnun / Kotib Muhammad Sharif Dabir. Qo‘lyozma. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 1-fond, 1248/1832–33-y, inv. №726.

10. Alisher Navoiy. Sab‘ai Sayyor / Kotib Mullo Muqarrabshoh Joytoshiy. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 1-fond, Oltishahr, inv. №11698.

11. Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy / Kotib Mustafoqulbek Valad Abdulvahhobbek Tuqsobai Ming. Qo‘lyozma. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 3-fond, 1277/1860–61-y, inv. №1810.

12. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr / Kotib Abdulqodir ibn Mullo Bahodir Koshg‘ariy. Qo‘lyozma. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 3-fond, 1249/1833–34-y, Koshg‘ar, inv. №229.

13. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois / Kotib Mullo G‘aybulloh. Qo‘lyozma. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 1-fond, 1253/1837–38 y, Buxoro, inv. №5289.

14. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub / Kotib Yormuhammad Qaro Shahrissabziy. Qo‘lyozma. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 1-fond, 1237/1821–22-y, inv. №3592.

15. Alisher Navoiy. Munshaot / Kotib Ibodulla Odilov (1872–1944). Qo‘lyozma. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 1-fond, 1357/1938-y, inv. №3441.

16. Alisher Navoiy. Vaqfiya / Kotib Xojaniyoz ibn Mullo Muhammad Mo‘minqulixoja. Qo‘lyozma. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 3-fond, 1246–47/1830–32-y, inv. №2589.

17. Alisher Navoiy. Xamsat ul-mutahayyirin/ Kotib Nosirjonhoji Xo‘qandiy. Asliyat. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 1-fond, 1338/1919–20-y, Qo‘qon, inv. №693.

18. Alisher Navoiy. Holoti Sayyid Hasan Ardasher / Kotib Shermuhammad Munis. Qo‘lyozma. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 3-fond, 1213/1798–99-y, Xiva, inv. №2.

19. Alisher Navoiy. Holoti pahlavon Muhammad / Kotib Ibodulla Odilov (1872-1944). Qo‘lyozma. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 1-fond, 1360/1941-y, inv. №5733.

20. Alisher Navoiy. Nazm ul-javohir / Kotib Pir Ahmad ibn Iskandar. Qo‘lyozma. Istanbul, Sulaymoniya kutubxonasi, Qilichali poshsho fondi, 932/1525–26-y, inv. №800/1.

21. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn / Kotib Ibodulla Odilov. Asliyat. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 1-fond, 1360/1941-y, inv. №5829.

22. Alisher Navoiy. Mezon ul-avzon / Kotib Xudoyor. Qo'lyozma. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 3-fond, 1253/1837–38-y, Toshkent, inv. №302.

23. Alisher Navoiy. Tarixi anbiyo va hukamo / Kotib Rahimqul ibn Qodirqul Hisoriy. Qo'lyozma. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 1-fond, 1238/1822–23-y, Buxoro, inv. №7412/1-3,6,7.

24. Alisher Navoiy. Tarixi muluki Ajam / Kotib Mullo Sarimsoq Xo'qandiy. Qo'lyozma. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 1-fond, 1249/1833–34-y, Qo'qon shahrida kitobat etilgan, inv. №1711/2-4.

25. Alisher Navoiy. Arba'in / Kotib Mullo Muhammad Sheralibek Shahrissabziy. Qo'lyozma. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 1-fond, 1291/1874–75-y, Shahrissabz, inv. №5726.

26. Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat / Kotib Muhammad Ya'qub. Qo'lyozma. Toshkent, ToshDSHI SHQM, 1-fond, 1320/1902–03-y, Xiva, inv. № 857.

27. Alisher Navoiy. Navodir un-nihoya. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti asosiy fondi. Qo'lyozma. №11675.

28. Alisher Navoiy. Vaqfiya. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti asosiy fondi. Qo'lyozma. №11138/11.

29. Alisher Navoiy. Holoti Sayyid Hasan Ardasher. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti asosiy fondi. Qo'lyozma. №5733/2.

30. Alisher Navoiy. Tarixi anbiyo va hukamo. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti asosiy fondi. Qo'lyozma. №12111/6.

31. Alisher Navoiy. Arba'in. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti asosiy fondi. Qo'lyozma. №11315/1.

32. Navoiy dastxati. Navodir un-nihoya/Nashrga tayyorlovchi, so'z boshi muallifi S.G'aniyeva. – T.: Fan, 1991. – 300 b.

33. O'zbekiston FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat Adabiyot muzeyi qo'lyozma asarlar fondi: Inv. № 13, № 233.

34. Alisher Navoiy. Badoye' ul-bidoya (BB, № 216). O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi, Adabiyot muzeyi, 2016 inv. raqamli qo'lyozma. 1486-yil.

35. O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti asosiy va Hamid Suloymonov fondida saqlanayotgan qo'lyozma lug'atlar va majmualar: inv. № 9954, № 9918, № 6803, № 3324, № 5197, № 1315.

II. Navoiy asarlarining nashri

1. Alisher Navoiy. Asarlar. O'n besh tomlik. – T.: Fan, 1965–1968.
2. Alisher Navoiy. Badoye' ul-bidoya. Mukammal asarlar to'plami. I jild. – T.: Fan, 1987. – 724 b.
3. Alisher Navoiy. Navodir un-nihoya. Mukammal asarlar to'plami. II jild. – T.: Fan, 1987. – 620 b.
4. Alisher Navoiy. G'aroyib us-sig'ar. Mukammal asarlar to'plami. III jild. – T.: Fan, 1988. – 616 b.
5. Alisher Navoiy. Navodir ush-shabob. Mukammal asarlar to'plami. IV jild. – T.: Fan, 1989. – 560 b.
6. Alisher Navoiy. Badoye' ul-vasat. Mukammal asarlar to'plami. V jild. – T.: Fan, 1990. – 544 b.
7. Alisher Navoiy. Favoyid ul-kibar. Mukammal asarlar to'plami. VI jild. – T.: Fan, 1990. – 568 b.
8. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. Mukammal asarlar to'plami. VII jild. – T.: Fan, 1991. – 392 b.
9. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. Mukammal asarlar to'plami. VIII jild. – T.: Fan, 1991. – 544 b.
10. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. Mukammal asarlar to'plami. IX jild. – T.: Fan, 1992. – 356 b.
11. Alisher Navoiy. Sab'ai sayyor. Mukammal asarlar to'plami. X jild. – T.: Fan, 1992. – 448 b.
12. Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. Mukammal asarlar to'plami. XI jild. – T.: Fan, 1993. – 640 b.
13. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. Mukammal asarlar to'plami. XII jild. – T.: Fan, 1996. – 328 b.

14. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. Mukammal asarlar to‘plami. XIII jild. –T.: Fan, 1997. – 284 b.
15. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. Mukammal asarlar to‘plami. XIV jild. –T.: Fan, 1998. – 5–130-b.
16. Alisher Navoiy. Munshaot. Mukammal asarlar to‘plami. XIV jild. – T.: Fan, 1998. – 131–229-b.
17. Alisher Navoiy. Vaqfiya. Mukammal asarlar to‘plami. XIV jild. –T.: Fan, 1998. – 231–270-b.
18. Alisher Navoiy. Xamsat ul-mutahayyirin. Mukammal asarlar to‘plami. XV jild. –T.: Fan, 1999. – 5–85-b.
19. Alisher Navoiy. Holoti Sayyid Hasan Ardasher. Mukammal asarlar to‘plami. XV jild. –T.: Fan, 1999. – 87–102-b.
20. Alisher Navoiy. Holoti Pahlavon Muhammad. Mukammal asarlar to‘plami. XV jild. –T.: Fan, 1999. –103–120-b.
21. Alisher Navoiy. Nazm ul-javohir. Mukammal asarlar to‘plami. XV jild. –T.: Fan, 1999. – 121–181-b.
22. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn. Mukammal asarlar to‘plami. XVI jild. –T.: Fan, 2000. – 5–40-b.
23. Alisher Navoiy. Mezon ul-avzon. Mukammal asarlar to‘plami. XVI jild. –T.: Fan, 2000. – 41–95 b.
24. Alisher Navoiy. Tarixi anbiyo va hukamo. Mukammal asarlar to‘plami. XVI jild. –T.: Fan, 2000. – 97–194-b.
25. Alisher Navoiy. Tarixi muluki Ajam. Mukammal asarlar to‘plami. XVI jild. –T.: Fan, 2000. – 195–257-b.
26. Alisher Navoiy. Arba’in. Mukammal asarlar to‘plami. XVI jild. –T.: Fan, 2000. – 259–270-b.
27. Alisher Navoiy. Siroj ul-muslimin. Mukammal asarlar to‘plami. XVI jild. –T.: Fan, 2000. – 271–289-b.
28. Alisher Navoiy. Munojot. Mukammal asarlar to‘plami. XVI jild. –T.: Fan, 2000. –291–299-b.
29. Alisher Navoiy. Risolai tiyr andoxtan. Mukammal asarlar to‘plami. XVI jild. – T.: Fan, 2000. – 301–305-b.

30. Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat. Mukammal asarlar to‘plami. XVII jild. –T.: Fan, 2001. – 520 b.
31. Alisher Navoiy. Devoni Foni. Mukammal asarlar to‘plami. XVIII jild. –T.: Fan, 2002. – 541 b.
32. Alisher Navoiy. Devoni Foni. Mukammal asarlar to‘plami. XIX jild. –T.: Fan, 2002. – 600 b.
33. Alisher Navoiy. Devoni Foni. Mukammal asarlar to‘plami. XX jild. –T.: Fan, 2003. – 568 b.
34. Alisher Navoiy. Navodir ush-shabob. To‘la asarlar to‘plami – T.: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2013. – 768 b.
35. Alisher Navoiy. Sab‘ai sayyor. To‘la asarlar to‘plami – T.: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2013. – 275–639 b.
36. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin/Nasriy bayon. – T.: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 1975. – 246 b.
37. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn/Q.Sodiqov tabdili. – T.: Akademnashr, 2017. – 128 b.
38. Alisher Navoiy. Navodir ush-shabob. Ilmiy-tanqidiy matn/Tabdilga tayyorlovchi: Hamid Sulaymonov. – T., 1959. – 781 b.
39. Alisher Navoiy. Mezon ul-avzon. Ilmiy-tanqidiy tekst /Tuzuvchi: Izzat Sultonov. Mas‘ul muharrir: M.T. Oybek. – T., 1949. – 95 b.
40. Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat/Tabdilga tayyorlovchi, so‘zboshi, izoh va ko‘rsatkichlar muallifi Islomiy H. – T.: Movaroun-nahr, 2011. – 472 b.
41. Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. Birinchi devon: G‘aroyib us-sig‘ar/Tabdilga tayyorlovchi O.Davlatov. – T.: Tamaddun, 2011. – 785 b.
42. Ali Shir Nava‘i. Divan of the Aq Qoyunlu admirers. Ed.by Aftandil Erkinov. ILCAA, 2015.
43. Alî Şîr Nevâyi. Hayratü‘l-ebrâr. Hazirlayan Muhammed Sabir, Tanju Seyhan.-Istanbul, Kesit, 2016. – 504.

44. Ali Şir Nevâyî. Münacât, Çihil hadis, (kırk hadis), Nazmü'l-Cevâhir, Kitâb-ı Sırâcü'l-Müslimîn/ Vahit Türk. – Ankara, 2017. – 316 s.

45. Ali Şir Nevâyî. Fevayidü'l-Kiber/ Hazırlayan: Önal Kaya. – Ankara, 1996. – 743 s.

46. Ali Şir Nevâyî. Hayretü'l-Ebrar/ Vahit Türk, Şaban Doğan. – Ankara, 2015. – 328 s.

47. Alisher Navoiy: Oqquyunli muxlislar devoni/Tabdilga tayyorlovchilar A.Erkinov va R.Jabborov. – T.: Sharq, 2020. – 248 b.

48. Navoiy dastxati. Navodir un-nihoya/ Tabdilga tayyorlovchi, soʻz boshi muallifi S.Gʻaniyeva. – T.: Fan, 1991. – 300 b.

III. Ilmiy toʻplamlar, monografiyalar, darsliklar, risolalar

1. Abdullayev F., Shermuhammedov T., Xalilov L., Xalilov A. Oʻqish kitobi. – T.: “Oʻqituvchi”, 1994.

2. Zohidov R. “Sabot ul-ojizin” – ilmiy-adabiy manba. – T.: Muharrir, 2012.

3. Zufarov T. Xat taʼlimi. –T.: Meriyus, 2010.

4. Ishoqov F. Gulxaniyning “Zarbulmasal” asari. – T.: Fan, 1976.

5. Лихачев Д.С. Текстология. – М.–Л.: Наука, 1964. – 62 с.

6. Лихачев Д.С. Текстология. – М. –Л.: Изд. АН СССР, 1962. – 605 с.

7. Лихачев Д.С. При участии А.А.Алексеева и А.Г.Боброва. Текстология на материале русской литературы X–XVII веков. – СПб: Алетейя, 2001. – 758 с.

8. Madraimov A. Fuzailova G. Manbashunoslik. – T.: Fan, 2007. – 295 b.

9. Navoiy dastxati. (Navodir un-nihoya). Nashrga tayyorlovchi, soʻzboshi muallifi S. Gʻaniyeva. – T.: Fan, 1991.

10. Rahmonqulova M. OʻzMU kutubxonasidagi Sharq qoʻlyozmalari katalogi. – T.: IPTD Oʻzbekiston, 2007.

11. Rustamiy A. Adiblar odobidan adablar. –T.: Maʼnaviyat, 2003.

12. Rahmon V. Mumtoz soʻz sehri. – T.: Oʻzbekiston, 2015.–440 b.

13. Рейсер С.А. Основы текстологии. Изд.2-е. Л., Просвещение,

1978. – 176 с.

14. Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. – T.: Adabiyot va san'at, 1979. – 216 b.

15. Rustamov A. So'z xususida so'z. – T.: Yosh gvardiya, 1987. – 160 b.

16. Sirojiddinov Sh., Umarova S. O'zbek matnshunosligi qirralari. – T.: Akademnashr, 2015. – 128 b.

17. Sirojiddinov Sh. Matnshunoslik saboqlari. – T.: ToshDO'TAU, 2019. – 128 b.

18. Sirojiddinov Sh. Hijriy milodiy yillarni o'zaro tabdil qilish yo'llari. – T.: Muharrir, 2019. – 136 b.

19. Sirojiddinov Sh. XV–XIX asrlar tarixiy va tazkira-esdalik asarlarida Alisher Navoiy hayoti va faoliyati talqini. – Samarqand: Zarafshon, 1997.

20. Sodiqov Q. Matnshunoslik va manbashunoslik asoslari. – T.: TDSHI, 2017. – 216 b.

21. Toutant M. Adab according to Mir 'Ali Shir Nava'i/Alisher Navoiy va XXI asr. Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari. – T., 2018-yil, 8-fevral. –pp.110–121.

22. Tursunov U., O'rinboyev B., Aliyev A. O'zbek adabiy tili tarixi. –T.: O'qituvchi, 1995. – 264 b.

23. Умаров Э.А. Гласные староузбекского языка XVIII века и новая транслитерация «Луғат-и туркй». – T., 2005. – 46 с.

24. Умаров Э. Долгота – краткость гласных в староузбекском языке. – T., 2009. – 28 с.

25. Umarov E. Alisher Navoiy unli va undoshlar haqida. – T., 2017. –32 b.

26. Umarov E. Eski o'zbek lug'atlari. – T., 1992. – 28 b.

27. Shayxzoda M. Genial Shoir. – T.: O'zadabiy nashr, 1941. – 83 b.

28. Shayxzoda M. G'azal mulkingning sultoni. Asarlar. 6 tomlik. IV t. – T.: Adabiyot va san'at, 1972 – 1976.

29. Shamsiyev P. O‘zbek matnshunosligiga oid tadqiqotlar. – T.: Fan, 1986. –164 b.
30. Sharipov Sh. Alisher Navoiy “Lison ut-tayr” dostonining genezisi va g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari. – T.: Fan, 1982. – 93 b.
31. Sharafiddinov O. Birinchi mo‘jiza. – T.: Adabiyot va san’at, 1979. – B.207.
32. Sharafiddinov O. Ijodni anglash baxti.–T.: Sharq, 2004. –640 b.
33. Shukurova Z. “Qisasi Rab’uziy” asari tahlili va matniy tadqiqi. – Toshkent “Yashil yaproq”, 2021. –134 b.
34. Erkinov A.S. Matnshunoslikka kirish. – T., 1997. – B. 51 b.
35. Erkinov A.S. Matnshunoslik va manbashunoslik asoslari. –T., 2019. – 98 b.
36. Erkinov A. Navoiy “Xamsa”si talqini manbalari (XV–XX asr boshi). – T.: Tamaddun, 2018. – 304 b.
37. Erkinov A. Matnshunoslik va manbashunoslik asoslari. – T.: XIA, 2019. – 98 b.
38. Habibullayev A. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik. – T.: TDSHI, 2000. –172 b.
39. Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. – T.: Fan, 1961. – 175 b.
40. Hayitmetov A. Navoiyning ijodiy metodi. – T.: Fan, 1963. – 173b.
41. Hayitmetov A. Sharq adabiyotining ijodiy metodi tarixidan. – T.: Fan, 1970. – 380 b.
42. Hayitmetov A. Adabiy merosimiz ufqlari. –T.: O‘qituvchi, 1997. –240 b.
43. Husayniy A. Badoye’ us-sanoye’/Tarjima, izoh va sharhlar muallifi Alibek Rustamov. – T.: G‘afur G‘ulom, 1981. – 400 b.

IV. Dissertatsiyalar

1. Abdulxayrov M. Navoiy asarlari matni tabdilini amalga oshirish usullari, tamoyillari va amaliy masalalari: filol. fan. d-ri... diss. –T.: ToshDO‘TAU, 2017. – 252 b.
2. Jabborov N. Furqat asarlarining qo‘lyozma manbalari: filol. fan. nomz. ... diss. –T.: O‘z FA QI, 1994. – 156 b.

3. Jo‘rayev H. Alisher Navoiy lirikasida voqelik va uning poetik talqinlari: filol. fan. dokt. ... diss. – T.: O‘zRFA TAI, 2008. – 270 b.
5. Jo‘raqulov U. Alisher Navoiy “Xamsa”sida xronotop poetikasi: filol. fan. d-ri... diss. –T.: ToshDO‘TAU, 2017. – 264 b.
6. Умаров Э.А. «Бадаи-ал-луғат» и «Санглах» как лексикографические памятники и источники изучения староузбекского языка XV–XVIII вв.: Дисс. докт. филол. наук. –Т., 1989. – 296 с.
7. Sirojiddinov Sh. Alisher Navoiy hayoti va faoliyatiga oid XV–XIX asrlarda yaratilgan fors-tojik manbalari (qiyosiy tipologik-tekstologik tahlil). filol.fan. d-ri... diss. – T.: O‘zFAQI, 1998. – 270 b.
8. Shamsiyev P. Navoiy asarlari matnlarini o‘rganishning ba’zi masalalari: filol. fan. dokt. ... diss. – T.: O‘zR FA TAI, 1969.
9. Шукуров Ш. Наклонения и времена глагола в письменных памятниках узбекского языка в сравнительном освещении: Автореф. дисс...докт. филол.наук. – Т., 1974. – 140 с.
10. Erkinov A.S. Alisher Navoiy “Xamsa”si talqinining XV–XX asr manbalari: filol. fan. dokt. ... diss. – T.: O‘zR FA TAI, 1998. – 296 b.
11. Hamidova M. Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostonining ilmiy-tanqidiy matni va matniy tadqiqi: filol. fan. dokt. ... diss. – T., 1994.

V. Ilmiy maqolalar

1. Jabborov N. O‘zbek matnshunosligining dolzarb muammolari / “Zamonaviy o‘zbek adabiyotshunosligining yangilanish tamoyillari” mavzuidagi Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. – Toshkent, Adabiyot uchqunlari, 2016. – B. 99 – 105.
2. Ravshanov A. G‘afur G‘ulomning adabiyotshunoslik faoliyati // O‘zbek tili va adabiyoti. – T., 1973, -№4. – B.28.
3. Rahmonov V. Matn va matnshunoslik//O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1987-yil 10-dekabr.
4. Rahmonov V. Hadis keltirish san’ati//Imom al-Buxoriy saboqlari. T., 2002. № 2. – B.148.

5. Rahmonov V. Adabiy idrok tantanasi//O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – T., 1998. № 4, 23-yanvar.
6. Rahmonov V. Matnshunoslik: tajriba, intuitsiya va mas’uliyat //Yoshlik. – T., 2015. № 2. – B.38–42.
7. Rahmonov N. To‘g‘ri matn yaratish mas’uliyati//O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 2011-yil 29-aprel.
8. Rustamov A. Bir shaklga ega ikki elementning talaffuzi haqida // O‘zbek tili va adabiyoti. –T., 1989. -№ 6. – B.9–11.
9. Rustamov A. Matnchiligimizdagi nuqsonlar//O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – T., 1982. № 37, 3-sentyabr.
10. Rustamov A. Nutq odobi saboqlari//O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – T., 1984. № 16.
11. Sodiqov Q. Turkiy klassik matnlarni transkripsiya va transliteratsiyaga o‘g‘irish masalasi//Sharqshunoslik. 2009. -№ 14.
12. Umarov E.A. Navoiy davridagi Hirot o‘zbeklari tili // Adabiy meros. – T., 1986. -№ 4. – B. 39–44.
13. Umarov E.A. “Xazoyin ul-maoniy”dagi frazeologizmlar chegarasi// O‘zbek tili va adabiyoti. –T., 1968.-№ 2. – B.65–66.
14. Umarov E.A. Navoiy iboralarini to‘g‘ri sharhlaylik//O‘zbek tili va adabiyoti. –T., 1972.-№ 3. – B.64–66.
15. Umarov E.A. Alisher Navoiy undoshlar haqida//O‘zbek tili va adabiyoti. – T., 1990.-№ 3. – B.14–15.
16. Умаров Э.А. О трех ошибках тюркологии // Преподавание языка и литературы. – T., 2006.-№ 6. – С.12–16.
17. Shukurov Sh. Eski o‘zbek yozuvi imlosi // O‘zbek tili va adabiyoti. –T., 1990. -№ 4. – B.36–43.
18. Shukurov Sh. Alif va uning vazifalari // O‘zbek tili va adabiyoti. –T., 1990.-№ 5. – B.19–24.
19. Shukurov Sh. XV munozaralari va ularning tabdillaridagi nuqsonlar xususida // O‘zbek tili va adabiyoti. – T., 1993. -№ 2. – B.30–36.
20. Hayitmetov A. Alisher Navoiy asarlarining akademik tabdilini tayyorlash haqida // O‘zbek tili va adabiyoti. –T., 1976.-№ 1. – B.31–34.

21. Hakimov M. Alisher Navoiyning to'plovchilik faoliyati // O'zbek tili va adabiyoti. – T., 1978. – № 1. – B.39–44.
22. Haqqulov I. Tasavvuf va Navoiy she'riyati haqida / Navoiyning ijod olami. – T.: Fan, 2001. – B.8.
23. Haqqulov I. Tasavvuf va she'riyat. – T.: Adabiyot va san'at, 1991. – B.56.
24. Sirojiddinov Sh. Navoiyga bag'ishlangan qasidalar haqida. Badiiy adabiyot va adabiy til masalalari / Adabiy-tanqidiy maqolalar to'plami. – Samarqand, 1991. – B.3–10.
25. Sirojiddinov Sh. Navoiyshunoslik: kechagi kun tahlili / Ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Toshkent, 2001. – B.54 – 59.
26. Sirojiddinov Sh. Navoiyshunoslikning yangi bosqichi / Ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – T., 2001. – B.46 – 48.
27. Sirojiddinov Sh. O'zbek xalqi qo'lyozma katalogini yaratish haqida / Ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – T., 2001. – B.68.
32. Sodiqov Q. Navoiy asarlarini ilmiy transkripsiyaga o'girish masalasi // Alisher Navoiy va XXI asr. Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari. – T., 2018-yil, 8-fevral. – B.263–268.

VI. Lug'atlar

1. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati, T.1. – T.: Fan, 1983. – 656 b.
2. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati, T.2. – T.: Fan, 1983. – 642 b.
3. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati, T.3. – T.: Fan, 1984. – 624 b.
4. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati, T.4. – T.: Fan, 1985. – 634 b.
5. Alisher Navoiy: qomusiy lug'at". Birinchi jild / Mas'ul muharrir: Sh. Sirojiddinov. – T.: Sharq, 2016. – 536 b.
6. Alisher Navoiy: qomusiy lug'at". Ikkinchi jild / Mas'ul muharrir: Sh. Sirojiddinov. – T.: Sharq, 2016. – 480 b.

7. Abdulxayrov M. Alisher Navoiy asarlarining izohli lug‘ati. – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. – 560 b.

8. Боровков А.К. Бадаи ал-луғат. Словарь Тали Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои. – М., 1961. – 265 с.

9. Devonu lug‘otit turk. Indeks-lug‘at / G‘.A.Abdurahmonov va S.M. Mutallibov tahriri ostida. – T., 1967. – 546 b.

10. Sanglax. A Persian Guide to the Turkish language by Muhamad Maxai Xan. Facsimile Text with an introduction and indices by Sir Gerald Glauson. London, 1960. – P.157.

11. Shamsiyev P., Ibrohimov S. O‘zbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha lug‘at. – T.: Fan, 1953, – 452 b.

12. Shamsiyev P. Navoiy asarlari lug‘ati. – T.: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 1972. – 784 b.

MUNDARIJA

SO‘ZBOSHI.....	3
MATNSHUNOSLIK FANINING PREDMETI VA VAZIFALARI....	5
ISLOM VA YOZUV.....	10
XAT TURLARI.....	18
YIL HISOBI.....	25
ISLOM TA‘SIRIDA SHAKLLANGAN SAN‘AT TURLARI.....	29
XVI–XX ASR O‘ZBEK MATNSHUNOSLIGI.....	33
MUSTAQILLIK DAVRI MATNSHUNOSLIGI.....	42
MATNSHUNOSLIKNING TADQIQ USULLARI.....	47
MATN TUZISH: MATN SHAKLLARI VA ULARNI TUZISH PRINSIPLARI.....	60
O‘ZBEK MATNSHUNOSLIGI SHAKLLANISHINING TARIXIY ASOSLARI.....	68
MUALLIFLIK MATNI YO‘Q BO‘LGANDA NASHR UCHUN ASOSIY RO‘YXATNI TANLASH.....	72
ASOSIY RO‘YXAT MATNINI TO‘G‘RILASH.....	74
MATN TAHRIRI.....	76
MATN TARIXINI O‘RGANISH.....	78
ASAR NASHRI VARIANTI TAHLILINI TEKSHIRISH.....	80
MUALLIF MATNIDAGI NUQSONLAR.....	82
MATNDAGI ONGLI O‘ZGARTIRISHLAR.....	83
MATNLARNI TIKLASH.....	85
UMUMIY XULOSALAR.....	87
I L O V A L A R	
1-ilova. MATNGA QO‘SHIMCHALAR VA AYRIM JOYLARI OLIB TASHLANGANINI ANIQLASH.....	89
2-ilova. GLOSSLAR VA INTERPOLYATSIYALAR.....	91
3-ilova. QO‘LYOZMA NUSXALARINI ANIQLASH.....	92
4 -ilova. ASLIYATNI ANIQLASH.....	93
5-ilova. MATNLARNI TASNIFLASH.....	95
6-ilova. MATNSHUNOSLIK BELGILARI.....	97

7-ilova. QO‘LYOZMALARNI KUZATISH.....	98
8-ilova. KONYEKTURALAR.....	98
9-ilova. MATNNI O‘QISH.....	100
10-ilova. MATNLAR SANASINI BELGILASH.....	102
11-ilova. ARAB XAT TURLARI HAQIDA BATAFSIL MA’LUMOT.....	104
12-ilova. “XAZOYIN UL-MAONIY” QO‘LYOZMASIDAN NAMUNA.....	113
13-ilova. “HAYRAT UL-ABROR” QO‘LYOZMASIDAN NAMUNA.....	114
14-ilova. “FARHOD VA SHIRIN” QO‘LYOZMASIDAN NAMUNA.....	118
15-ilova. “SADDI ISKANDARIY” QO‘LYOZMASIDAN NAMUNA.....	120
TEST TOPSHIRIQLARI.....	122
“MATNSHUNOSLIK VA ADABIY MANBASHUNOSLIK” FANIDAN UMUMIY NAZORAT SAVOLLARI.....	142
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	144

Manzar Abdulxayrov

MATSHUNOSLIK VA ADABIY MANBASHUNOSLIK

O‘quv qo‘llanma

O‘quv qo‘llanma muallifning tahririda taqdim etilgan.

O‘quv qo‘llanmada keltirilgan faktlar, atoqli otlar va boshqa m’alumotlarning aniqligiga hamda imloviy xatolar uchun javobgarlik muallifning zimmasidadir.

2812

Nashriyot tasdiqnoma raqami № 3374-1161-8272-31c0-7e28-1700-0860

Bosishga ruxsat etildi 29.03.2024.

Qog‘oz bichimi: 60×84 1/16.

“Times New Roman” garniturasida. Ofset bosma.

Nash. b. t. 7, 5. Hajmi b.t. 7,7.

Adadi: 300.

“ADAST POLIGRAF” MChJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent, Yangiheyot tumani, Chortoq MFY,

Chortoq ko‘chasi, 91-uy.

Tel.: (77) 016-66-61